Dželal Ibraković
NA KLACKALICI
ETNOCENTRIZMA I MULTILATERALNOSTI
(Paradigma BIH)
Sarajevo, 2014. godine

Dželal Ibraković

NA KLACKALICI ETNOCENTRIZMA I MULTILATERALNOSTI

(*Paradigma BiH*)

Sarajevo, 2014. godine

Dželal Ibraković

Na klackalici etnocentrizma i multilateralnosti (Paradigma BiH)

Izdavač:

Fakultet političkih nauka Sarajevo

Za izdavača:

Prof.dr. Šaćir Filandra

Recenzenti:

Prof.dr. Ismet Grbo

Prof.dr. Hidajet Repovac

Ilustracija naslovne strane:

Senad Mahmić, akademski slikar Maglaj

Lektor i korektor:

Fahra Lušija

Štampa: TMP d.o.o Sarajevo

Za štampariju: Veselin Rebić

Tiraž: 200

Sarajevo, 2014.

CIP - Katalogizacija u publikaciji Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, Sarajevo

323.14(497.6)

IBRAKOVIĆ, Dželal

Na klackalici etnocentrizma i multilateralnosti : (paradigma BiH) / Dželal Ibraković. - Sarajevo : Fakultet političkih nauka, 2014. - 196 str. ; 21 cm

Bibliografija: str. 178-196 ; bibliografske i druge bilješke uz tekst.

ISBN 978-9958-598-61-6

COBISS.BH-ID 21818374

Sadržaj

I Pristup 5
1. Hipotetički okvir 9
UVODNA PITANJA 16
1. Da li je BiH paradigma? 16
2. Da li prisustvujemo (po)nov(n)om "otkrivanju" Bosne? 20
2.1. Bosna (balkanska princeza) uvijek ima svog moćnog princa "zaštitnika" 20
2.2. Bosna na Balkanu ili Balkan u Bosni? 22
2.3. Da li je rasprava o konceptu države u socijalizmu srušila samu državu? 23
2.4. Bošnjaci u procjepu "neriješenog" srpsko-hrvatskog historijskog spora, „ostali " u makazama konstitutivnosti, a svi u siromaštvu i nepravdi 27
II Etnohomogenizacija - atak na povijesno biće Bosne 29
1. Nacije i nacionalizmi 29
1.1. Historijski i teorijski kontekst "nacionalnog pitanja" 30
2. Šarm nostalgije i "zajednica sudbine" 33
2.1. Mitovi i mitlologije "zamišljene (izumljene, rekonstruirane) zajednice" 35
2.2.Nacija kao uspavana Trnoružica 36
2.3. Historiografija u funkciji mitologije 37
2.4. Bosna i Hercegovina u frižideru, čajniku, loncu i u fokusu zanimanja historičara regije 38
3. Moderna država sa "evropskom aromom" 41
3.1. BiH "odozdo" i "odozgo" 42
4. Nacionalizam i njegovo porijeklo 44
4.1. Barbarizam (primitivizam, tradicionalizam) i civilizacija (modernost) 45
4.2. Mogu li mali narodi preko "praga nacija"? 46
4.3. Država Zapada je "konfiskovala" pojam nacije 47
5. Paradoksi nacije - Karl Renan i dalje bez (pravog) odgovora 50
6. Modeliranje teorijskih obrazaca o nacionalizmu na primjerima BiH i susjedstva 52
6.1. Etno - religijske zajednice kao nacije - primjer BiH 56

6.2. „ Zakašnjele“ ili „neizgrađene“ nacije 58
7. "Paukova mreža" oko iste geografske teritorije 61
7.1. Teritorija BiH - od jedne do druge ratne Krajine 62
8. (Ne)Upitnost Bosne i Hercegovine u komunističkoj teoriji? 65
9. Konsocijacija, balkanizacija, međunarodni nadzor 67
10. Rather than a global village, this is more like global pillage 73
(Više nego li globalnom selu, ovo liči globalnoj pljački) 73
III **Etnocentrizam- zapreka integriranja u moderne tokove svijeta** 76
1. “Pismeni i nepismeni” etnocentrizam - dijalektika rasta ubojitosti, a ne “odumiranja” 77
1.1. Stereotipi kao izvori etnocentrizma 79
2. Nacionalizmi u BiH u potrazi za tipologijama 83
3.Nacionalizam je u simbiozi sa etnocentrizmom 88
4. Millet umjesto nacije ili obnovljeni milleti na kraju XX stoljeća 90
4.1. Balkanska mimikrija i zaobilaženja istine 93
5. Bosna i Hercegovina na "kraju historije" 95
5.1. Delegitimacija države najavljuje etničke sukobe 99
5.2. Povratak u budućnost: kapitalizam i BiH 102
6. Tranzicija, privatizacija i demokratizacija BiH u etničkom diskursu 105
6.1. BiH- bez srednje klase 108
IV **Ekskluzivizam kao negacija slobode** 114
1. Kako da BiH postane “normalna” država (kao i druge u Evropi)? 115
1.1. Bosna i Hercegovina u etnokulturalnoj heterogenosti 117
1.2. Etnički konflikti (ne)rješive enigme: jedna ili više socijetalnih kultura u BiH? 119
1.3. Da li nacije u BiH postaju nacionalne manjine? 122
1.4. Petstotina godina i odmah poslije Daytona - u BiH je stigla - "prabaka" 126
2. Multikulturalizam i Bosna i Hercegovina 128
2.1. Zaštita manjina- i skorojevićka industrijalizacija 130
3. Nacionalna revolucija ili staljinistička kontrarevolucija? 133
4. Postoji li BiH patriotizam? 135
5. Multilateralnost, ili mogu li Zului da "stvore svog" Tolstoja? 143
6. Kada može Evropa zašto ne može BiH: osloboditi se od fikcija i fiksacija 147
7. Optimistička varijanta - postnacionalna (građanska) Evropa 149
8. BiH: Multietničnost u raljama etnocentrizma? 164
9. **Zaključna promišljanja:** 167
Summary 175
Literatura: 178

I Pristup

Doba XX stoljeća bi se s pravom moglo nazvati stoljećem nacionalizma i velikih ideologija. Kako je ovo tek proteklo stoljeće odmicalo, mijenjale su se i paradigmatske teorijske osnove za njegovo opisivanje. Čini se, ipak, da su i ti novi izrazi bili nastavak priče o naciji i nacionalizmu. Tako je vrijeme na kraju XX i početkom XXI stoljeća obilježeno sa izrazima kao što su: etnije, etniciteti, etnocentrizmi, nacionalne netrpeljivosti, naciokratizmi, etnokulturalne heterogenosti...

Bosna i Hercegovina je na kraju burnog XX stoljeća bila, po mnogo čemu, pečat ovom stoljeću.[1] To stoljeće je najavio Berlinski kongres 1878. godine, kada se približio kraj Osmanlijskog carstva, jedne od posljednjih velikih multinacionalnih imperija. Da li treba posebno isticati činjenicu da se Bosna i Hercegovina pominje kao jedna od glavnih epizoda Berlinskog kongresa? Zapravo, u jednom kolopletu historijskih događaja, na određen način, Bosna i Hercegovina obilježava početak i kraj ovog najkrvoločnijeg stoljeća u cijeloj ljudskoj historiji. Tako ova zemlja, ni "kriva ni dužna", sublimira stanja duha Evrope i burnih promjena nestanka multietničkih imperija i profiliranja nacionalnih država kao mnogo pogodnije forme društvene organizacije u eri tehnološke revolucije ili onoga što će dobiti naziv kapitalizam, odnosno (prije)moderna. Bosna i Hercegovina je bila i najveći domet i mjesto najdubljeg prodora Osmanlija u Evropi i najtrajniji ostatak savremenih tragova njihovog prisustva u Evropi. Kao takva, ona je bila i direktno umiješana u nestanak sa historijske scene ovog

---

[1] Napomena autora: Osnovicu materijala i ideja za ovu knjigu čini doktorska teza "Teorije etnocentrizma i multilateralnosti- paradigma Bosne i Hercegovine" Dželala Ibrakovića, odbranjena na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu 2003.godine. Uz osnovne postavke i pristupe, u metodološkom pogledu, dosta materijala je, uz nužno aktueliziranje, ostalo isto, baš kao i problemi, od kojih su se mnogi i dodatno usložnili. Dopuna je vršena uglavnom sa novim i spoznajama i novim razvojem događaja, ali i sa aktuelniim naučnim istraživanjima koja su se pojavila u vezi osnovne tematike etnocentrizma i multilateralnosti u Bosni i Hercegovini, široj regiji, Evropi i svijetu. Također, u odnosu na obim doktorske disertacije, materijal za ovu knjigu je značajno reduciran i prilagođen. Doktorska disertacija je rađena pod mentorstvom rano preminulog istaknutog bosansko- hercegovačkog naučnog, političkog i javnog djelatnika **prof. dr. Nijaza Durakovića (1949- 2012.)**. Ova knjiga je zato i izraz zahvalnosti, te mali doprinos njegovanju uspomene, i dragog sjećanja na profesora Durakovića, kao nepokolebljivog borca za Bosnu i Hercegovinu, čemu je bio odan cijeli svoj život i o čemu govore i njegova djela nastala kroz istinski naučni i humanistički angažman na brojnim poljima na kojima je bio angažiran.

nekada sjajnog carstva. Osmanlije, čije je sjedište ipak bilo u Aziji, su zamijenjene sa tipično srednjevropskim carstvom - dvojnom monarhijom - Austro - Ugarskom. Za ovu monarhiju je BiH bila najveći domet na Jugoistoku. Istina, to je trajalo kratko, a aneksija BiH je potrajala tek jednu deceniju. I ovo carstvo se istopilo u svjetskim previranjima s početka XX stoljeća, a mistične srednjovijekovne države vladara su zamijenile nacionalne države. Ali, Bosni i Hercegovini se jednostavno "nije dalo" da predahne – i uđe u "šablon" nacionalne države: s početka XX stoljeća ulazi u još jednu multinacionalnu tvorevinu - državu južnoslavenskih naroda - Kraljevinu Jugoslaviju. Za ove česte fundamentalne promjene državnog - pravnog statusa i uspostavljanja i novih tipova zajednice niko nije pitao domaće stanovništvo Bosne. Nad tom državom, čudno uglavljenom između apetita svojih susjeda i motrenom budnim okom velikih sila, čiji su putevi prolazili upravo preko njenog teritorija i čije su vojske često paljevinama osvjetljavali te puteve koristeći razne izgovore, nad tom zemljom Bosnom se počelo podrazumijevati da neko od "većih" "**mora**" imati skrb.

Na taj način u kontinuitetu traje tutorstvo i stalno eksperimentiranje sa državom koja je u svom historijskom kontinuitetu imala naziv Bosna. Sa posljednjom četvrtinom XIX stoljeća ona dobiva ime Bosna i Hercegovina, a na jednom specijalnom zasjedanju, svjetskog značaja, (Daytonski sporazum 1995. godine) posvećenom samo njoj, ona se vraća tom imenu. Niti Berlinski kongres, niti Daytonski sporazum nisu dali formu državnog karaktera Bosne i Hercegovine. To ova dva zasjedanja povezuje, mada su ona održana na dva kontinenta i u dva različita stoljeća. I u jednom i drugom slučaju, u rasponu od 117 godina, potvrđen je naziv države kao Bosna i Hercegovina sa mnogo podrazumijevajućih elemenata. Čak i samo ime (sastavljeno od dva geografska imena) predstavlja svojevrstan specifikum i u evropskim i svjetskim okvirima. Kao da se po svaku cijenu željelo, ili je to svojevrsni historijski paradoks, da ova zemlja uvijek i iznova u svom samoodređenju kreće - iz početka. I da se sa drugih "startnih" pozicija zaboravlja ono šta je ranije bilo.

Berlinski kongres je inaugurirao otvorenu okupaciju od strane Austro- Ugarske, sa izvjesnim stupnjem posebnosti (*Corpus separatum*), ali i sa još uvijek formalnim suverenitetom Osmanlijske države. I bez detaljnog elaboriranja, jasno je da je za BiH utvrđena eksperimentalna forma i to u vrijeme kada su se već nacionalne države pojavile kao "pelcer" budućnosti. Kada je riječ o BiH i tu dolazimo do specifičnosti koja je odredila, na poseban način, "ukalupljivanje" ove države. Na geografskom prostoru koji je imao naziv BiH i koji se i historijski i geografski ustalio, živi stanovništvo koje je svoje identifikacije formiralo (u smislu grupnog identiteta) na pomalo "naopak" način: stanovnici srednjovijekovne Bosne imali su izražen osjećaj identiteta vezan za teritoriju Bosne, da bi u "završnoj fazi" konstiuiranja nacionalnih država i izražene teritorijalizacije taj osjećaj pripadnosti bio usmjeren na vjersku pripadnosti, ili je bio pod uticajem identiteta koje su u BiH došli pod oznakom "import". Uvezeni u Bosnu, oni su remetili neke tradicijske ravnoteže koje je iznjegovalo BiH podneblje sa specifičnim geografskim reljefom i mjestom koje je i u geografskom i u ideološkom smislu prostor "između" i uvijek shvatano kao množina, kao jedan pojam, ali koji je dobivao i ono"i" kao podrazumijevajući dodatak.

Na meti, prije svega, teritorijalnih aspiracija kako neposrednih susjeda, ali i susjednih historijskih carstava (počevši još od antičke Grčke, pa preko Gota, Ilira, Rimljana, Vizantijaca, Ugara, Austrijanaca, Osmanlija itd.) našla se i borba "za duše" domaćeg stanovništva. Agresije, genocidi, borba za tuđe interese, stradanja, teški život uglavnom u siromašnim uvjetima, sve to, uz vojske koje su žarile i palile, uz sve vlasti i prevlasti, nisu uspjeli da discipliniraju (do kraja) njegove stanovnike. A, niti da unište onaj naziv za domaće stanovništvo, koji se može pronaći još u dubrovačkim srednjovijekovnim arhivama, koji se nazivaju "dobri Bošnjani".

Uprkos pogubnim posljedicama stalnog stradanja i zarad tuđih interesa pogibelji najproduktivnijeg dijela stanovništva, tradicijski su se ustanovile određene matrice koje su obnavljale tkivo tolerantnog suživota različitosti. Forme su se mijenjale, ali je do XXI stoljeća Bosna ostala svojevrsni znamen, znak, poruka, ma koliko bila predmet eksperimentiranja moćnijih ovosvjetskih sila. To i u savremenom dobu traje kao prokletstvo, kao usud. Vjerujemo tako će biti sve do onog trenutka kada bi se, nakon svega, stanovnici BiH - Bosanci i Hercegovci dogovorili u tolerantnoj atmosferi o sebi i državnim stvarima države kojoj bez rezerve pripadaju. Prvi poznati skup takve vrste i sa historijskim dugoročnim posljedicama bio je skup Bošnjana na Bilinom Polju 1203. godine, a nakon zasjedanja ZAVNOBiH-a u Mrkonjić Gradu ratnog novembra 1943. godine, posljednji takav skup ili izražena volja je bila referendumska odluka o nezavisnosti 1992. godine.

Berlinski kongres je uspostavio otvoreni protektorat Austro-Ugarske nad Bosnom i Hercegovinom, a Daytonski sporazum nije proglasio otvoreni protektorat. Ali je činjenica da je BiH treći milenij dočekala sa naglašenom ulogom Evropske unije i UN, kao međunarodnih organa koji, zajedno sa NATO savezom, brinu da nakon agresije ne dođe do ponovnih sukoba, te da se BiH obnovi kao civilno društvo. Predstavnici međunarodne zajednice su sa velikim entuzijazmom (sa javno izraženom pompom) pristupili ovom projektu. Očito je da, nakon što je posljednjih deset godina XX stoljeća Bosna i Hercegovina izazivala veliku pažnju u Evropi i svijetu, o čemu govori i hiljade i hiljade tekstova koji su objavljeni o BiH ili su sadržajem bili vezani za BiH, ipak je na početku XXI stoljeća to zanimanje počelo da nestaje jer su došli drugi događaji u fokus svjetskog zanimanja. U tome smislu BiH bi se mogla tretirati i kao "nezavršen projekat".

Kao jedna od šest socijalističkih ravnopravnih republika u sastavu SFRJ, BiH je svoju nezavisnost proglasila nakon održanog referenduma početkom 1992. godine, a postala je punopravan član UN-a maja 1992. godine. To je bio "opravdavajući" elemenat da se unaprijed pripremljeni plan agresije na BiH aktivira i ova zemlja hiljadugodišnje historijske tradicije postane predmet pozornosti u cijelom svijetu. Agresija na Bosnu i Hercegovinu, na kraju XX stoljeća, je otvorila iznova teorijske rasprave, razna preispitivanja koja, pored humanističkog (ili bolje rečeno humanitarnog) diskursa imaju i suštinsko značenje opstanka ljudske zajednice. Rušenje Berlinskog zida 1989. godine nije bio, kako se to pretpostavljalo, znak da je "dovoljno" da se zemljama koje su bile u sastavu multinacionalnih socijalističkih federacija dadne "određena doza" liberalne demokratije, slobodnog kapitalističkog

poduzetništva i modela države blagostanja, pa da se one "priključe" porodici država tzv. "slobodnog svijeta".

Krvava agresija i ogromno stradanje na području bivše SFRJ, a posebno na teritoriji BiH, ali i otvoreni tranzicijski problemi u ostalim državama, praćeni siromašenjem i besperspektivnošću najvećeg broja njihovih stanovnika, otvaraju druge dileme koje nisu samo nus-proizvodi nezaustavljivog procesa globalizacije savremenog svijeta.

Uprkos objedinjavanju, pa i monetarnim unijama - interesi nacionalnih država još su uvijek dominantni u krojenju sudbine malih država i mjesta malih naroda na planeti Zemlji. Iako smo svjesni slike galaksije i u njoj jedne malehne trunke, kakva je Zemlja, na samom ovom planetu traju krvava "prevaspitavanja" unutar ljudske vrste. Efekti "staklene bašče" i uništavanje biljnih i životinjskih vrsta koje čovjek i nije imao priliku da upozna, genetski inženjering i stalna prijetnja nuklearnim uništenjem, terorizam koji poprima nezamislive dimenzije, čini nesigurnim boravak čovjeka na jednoj i jedinoj planeti, koja je u potpunosti prilagođena čovjeku i koja daje mogućnost preživljavanja svih vrsta. Jedina vrsta koja direktno radi protiv svog vlastitog opstanka i opstanka drugih vrsta jeste čovjek, uprkos njegovim prednostima iskazanim u razumu iznad svih ostalih bića.

Za to vrijeme traje zanesenost literarnim humanizmom ili "humanizmom uopće", koja je prisutna od stare Grčke, Rima, da bi u prosvjetiteljstvu dobila obrise "borbe za čovjeka". O tome Peter Sloterdajk kaže:

"Lako je razumljivo da su upravo ona doba koja imaju naročita iskustva sa varvarskim potencijalom, oslobođenim u nasilnim ljudskim odnosima, u isto vreme i doba u kojima je poziv na humanizam i medije humanizacije obično jači i zahtevniji... Etiketa humanizma podseća- u lažnoj bezazlenosti - na neprestanu borbu za čoveka, koja se odigrava kao rvanje tendencija **bestijalizovanja i pripitomljavanja**" (podvukao Dž.I.). (Sloterdajk, 2001: 189- 190)

Upravo u vrijeme trajanja agresije na BiH, a i nakon nje, puno je literarno-humanističkog pristupa kao objašnjenja i poziva na neka moralna stanja, što za razliku od čitalačkog humanizma koji je pratio tzv humanizam nacionalnih preporoda, nema više praktično nikakvog uticaja izuzev pranja (vlastite) svijesti i savjesti. Treba u tom smislu analizirati razne sastanke u Evropi i UN za period 1992- 1995.godine vezanih za BiH i vidjeti kako je njihova poenta, u suštini u tome, da je vrlo važno biti "neutralan" i vrlo je važno osigurati dostavu "humanitarne pomoći". U cinizmu ovakvih formulacija krije se paradoks stvarnih rečenica: ako i umiru - neka Bosanci umiru siti!

Naravno, sa ovim konstatacijama se ne želi nimalo umanjiti istinski angažman značajnog broja intelektualaca, te ljudi širom svijeta koji su doprinijeli da istina o agresiji na BiH dođe u svijet. Ali, vladajući ideološki smjer svijeta početkom trećeg milenija samo potvrđuje ocjenu da ljudski rod nije ovladao mehanizmima kontrole onoga što Erich Fromm naziva "ljudskom destruktivnošću", a što je, recimo, u izvornoj islamskoj tradiciji nazvano "ohološću čovjeka (čim se neovisnim osjeti)" odnosno, uprkos upozorenjima, "permanentnoj tendenciji čovjeka da čini nered na Zemlji" .

1. Hipotetički okvir

U metodološkom smislu, a samo da bi se pokazala i društvena i naučna opravdanost daljim bavljenjem ovom problematikom (odnosa etnocentrizma i multilateralnosti) u pristupu temi ovog rada pošlo se od **osnovne hipotetičke postavke (generalne hipoteze istraživanja)** koja glasi:

Bilo koje rješenje za uređenje BiH zasnovano na etnocentrizmu, bez obzira na nosioce etnocentrizma kao i načine njegovog provođenja, predstavlja, kratkoročno, dalje usložnjavanje političke i moralne krize u kojoj se BiH nalazi, a dugoročno vodi nestanku BiH kao povijesno potvrđenog multilateralnog društva.

Razrađujuće hipoteze su:

a) Agresija na Bosnu i Hercegovinu je proistekla iz povijesne prakse velikodržavnih projekata susjednih zemalja i njihovih pretenzija na podjelu teritorije BiH i negiranja nacionalnog identiteta posebnosti njenog većinskog naroda - Bošnjaka.

b) Agresija na BiH i posljedice te agresije su proistekle iz neprincipijelnosti međunarodne zajednice, odnosno njene podijeljenosti.

c) Etnocentrizam i njegove pogubne posljedice su utemeljeni u historijskom iskustvu izgradnje modela nacije- države u Evropi.

d) Društveno-historijske okolnosti disolucije SFRJ, a ne "stoljetna mržnja" naroda u BiH, su uzrokovali ogromne ljudske i materijalne žrtve u BiH.

e) Daytonski mirovni sporazum i njegova rješenja su prekinuli ratni sukob, ali nisu omogućili reintegraciju BiH kao povijesno potvrđenog multilateralnog društva.

f) Nepoštivanje ljudskih prava sveobuhvatno i u univerzalnom smislu predstavlja osnovni razlog daljeg održavanja krize u BiH.

g) Religijske zajednice, u saradnji sa nacionalnim liderima, u BiH su imale uticaja na poistovjećivanje religije i nacije kao isključivog pozitivnog određenja kolektivne identifikacije pojedinaca i grupa, te na taj način učestvovale i imale dio uticaja na obim i intenzitet sukoba.

h) Odnos prema agresiji i genocidu na BiH i toleriranje (kršćanskog) etnocentrizma nalazi se i u historijski utemeljenom kontinuitetu negativnog odnosa Evrope prema islamu.

i) Nemogućnost globariziranog svjetskog poretka da dadne odgovore na izazove i nerede slične onom bosanskom, znak je iscrpljenosti (i duboke krize) modernog svijeta i njegove klasične nauke.

j) Multilateralnost (multikulturalnost, multireligioznost i pluralitet građanskog društva) predstavlja osnovni uvjet opstanka BiH društvenog bića, koje je jedino moguće kao civilno društvo. To je i paradigma budućnosti ljudske zajednice.

k) Izgradnja BiH patriotizma na osnovama poštovanja i ostvarivanja ljudskih prava i moralna obnova (etičko u prednosti nad etničkim) osnovni su faktori na putu postratne katarze i povratka povjerenja.

2. Operacionalizacija pojmova

2.1. Etnocentrizam

Etnocentrizam označava jedan od najrasprostranjenjih oblika socijalne distance, pri čemu markira tendenciju pripadnika neke društvene grupe da u svakom pogledu povuku jasnu granicu između svoje grupe "nas"- koja je nosilac "pravih" vrijednosti, i vanjskog svijeta - "njih" - svijeta nevrijednosti, pa se *naši* stavovi, *naši* običaji i ponašanja neupitno i nekritički ocjenjuju kao superiorni u odnosu na *njihove*. Etnocentrizam se može pojaviti kao rasizam, seksizam, nacionalizam, lokalizam... Uvijek je riječ o polariziranim stavovima: jedni veličaju superiornost svoje (nacionalizirane, rasne itd.) grupe, dok druge grupe omolovažavaju, prikazuju ih kao inferiorne ili devijantne samo neke ili sve druge (nacionalne, rasne, i sl.) grupe. (Todorović, Nedović, 1999: 59- 60; Matić, 1993: 310 i dalje; Uzarewicz, 2007: 126; Šram, 2010: 113-116).

Posmatrajući u tom kontekstu, jasno je da se pod ovim pojmom podrazumijeva izrazito obilježje kolektivnog samoljublja, egocentrizma, a u ekstremnom slučaju prelazi u različite forme kolektivnog egoizma ili egomanije prožete netrpeljivošću i mržnjom prema drugim sličnim kolektivitetima, iracionalnom zatvorenošću i odbojnošću, ali i agresivnim projekcijama na druge grupe. Mada se etnocentrizam može javiti kao dominantna socijalna tendencija u različitim skupinama: klasama, kastama, vjerskim zajednicama ili grupama, pa čak i u manjim grupama, porodici i slično, danas je uobičajeno doslovno vezivanje etnocentrizma za *etničke i nacionalne* skupine, sa pratećim obilježjima nacionalizma i šovinizma, što dolazi otuda što se etnocentrizam u novijoj historiji najčešće javlja u okvirima etnija, naroda i nacija, unutar kojih se razgara u izraženim iracionalnim i malignim, pa i destruktivnim formama. Pri tome je jasno da se etnička ili nacionalna samousmjerenost

može izražavati međugrupno i unutargrupno. Međugrupno kao odnos spram drugih, a unutargrupno u čemu nacija (grupa) ima prednost u odnosu na pojedinca kroz snažnu grupnu identifikaciju. Kao oblik zatvorene društvene svijesti, etnocentrizam se često uzima i kao suprotnost kosmpolitizmu, univerzalizmu, ekumenizmu i dobronamjernoj filantropiji, koji zagovaraju pluralizam, otvorenost, odnosno spram svega onoga što se bori protiv isključivosti i netrpeljivosti. Iz evropskog iskustva često se termin etnocentrizam može poistovjetiti i sa terminom evropocentrizam, pri čemu se često citira u literaturi Mattew Arnold koji je još 1937. godine, apostrofirajući duhovnu nadmoć evropske kulture, jezgrovito to opisao kao "najbolje što je izrečeno i mišljeno u svijetu" (Mesić, 2006: 277-279). Od kartografije, gdje je Evropa smještena u centar svijeta i time dobila znatno veće i dimenzije na račun Afrike, pa sve do fokusiranja odnosa "Zapad i ostatak svijeta" u kojem se i jezik prilagođava (samo)laskanju Evropi: naše "nacije" – njihova "plemena", naše "religije – njihove "predrasude", naša "kultura" – njihov "folklor", naša "odbrana" – njihov "terorizam". U tome smislu mnogi autori smatraju da je multikulturalna kritika etnocentrizma, ustvari, kritika evropocentrizma kao pogleda na svijet (šire u: Velikonja, 2007).

2. 2. Multilateralnost

Ovaj izraz, u smislu ovog rada, označava višestranost, višestrukost, mnoštvenost i u sebi sadržava i multietničnost, multinacionalnost, multireligioznost, odnosno multi-kulturalizam u kojem je sadržana višestrukost mnoštva kulturalnih pojmova. U principu, ovaj termin označava mnoštvo "nečega" na jednom području. Pri tome je za sada jasno da je sve harmonično mnoštveno na istim područjima (biljni i životinjski svijet) i jedini izuzetak u cijelom poznatom svijetu predstavlja čovjek koji remeti ili je remetilački faktor u mnoštvima svjetova. Njemu (čovjeku), u principu, kroz historiju smeta sve što ne liči na njega i njegovu ideologiju, kulturu, vjeru, odnosno sve što nije vjera, ideologija, kultura *"njegove"* grupe. Vesna Sanković- Pejnović analizira stavove Charsa Taylora u vezi multkulturalizma naglašavajući da ovaj autor "razlikuje dvije tradicije u liberalno demokratskoj teoriji, politiku jednakosti po kojoj svi pojedinci zaslužuju jednako poštivanje i jednaka prava, i s druge politiku različitosti koja se temelji na priznanju jedinstvenih identiteta pojedinaca i grupa. Iako se te dvije perspektive čine inkompatibilnima, Taylor smatra da se obje temelje na poimanju jednakog poštivanja te on promatra multikulturalizam kao logičan produžetak politike jednakog poštivanja i politike priznanja" (Stanković- Pejnović, 2010).

Termin multikulturalnost se ponajviše veže za osiguranje istih društvenih i kulturnih mogućnosti svim kulturama koje su prisutne na određenom teritoriju. Prema tome, niječe se njihova hijerarhizacija i vertikalni raspored. Za zastupnike drugačijeg mišljenja, multi-kulturalizam je dinamički pristup kojim se definira prvenstveno proces razmjene kulturnih vrijednosti i postignuća. U dodatnim značenju, a imajući u vidu da se termin upotrebljava u opisivanju kulturnih uvjeta unutar neke pojedinačne zemlje, njime se uvijek, ustvari gotovo

uvijek, kada su evropske prilike u pitanju, definira suodnos između tzv. dominantne, **prevladujuće većinske kulture** – što je obično sinonim sa izrazom **"nacionalna kultura"** - prema drugim nedominantnim ili manjinskim kulturama. U tom smislu ovaj pojam se pojavljuje i kao statički pristup. I to zato jer naglasak nije na razmjeni vrijednosti i postignuća među kulturama već upravo obrnuto: na njihovoj zaštiti (koja varira od načela tzv. pozitivne diskrimanacije, preko kulturne autonomije do manjinskih prava u najširem smislu te riječi).

Unatoč nekim nesumnjivim pozitivnim posljedicama takve politike, ipak je uočeno da ona u prvoj fazi dovodi do kulturne izolacije, ponekad i getoizacije, dok na duži rok vodi potpunoj asimilaciji. Imajući u vidu sadržaj ovog pojma pridružena područja ovom pojmu su: kulturna politika, obrazovna politika, ustavno i međunarodno pravo. U objašnjavanju i terminološkoj preciznosti koriste se i termini kao što je interkulturalizam, pojavljujući se pred kraj XX stoljeća uporedo sa dinamiziranjem evropskih integracija. U istom razdoblju jača svijest o sve većoj ekonomskoj važnosti kulture u cjelini, te kulturnih djelatnosti (posebno kulturnih industrija, te unutar njih audiovizuelnog područja). Imajući u vidu statičnost multikulturalnog pojma pojam interkulturalnosti označava međuodnose različitih kultura na nacionalnoj, odnosno međunarodnom nivou.[2] (Dragojević, 1999: 78-81)

Will Kymlicka, parafrazirajući neoliberalne savremene teorije, ističe da se u multinacionalnim i multikulturalnim sredinama umjesto izraza "zajednica" treba češće koristiti termin "građanstvo", pri čemu, po mišljenju Charlsa Taylora, članovi polietničke i multinacionalne države moraju poštovati (i **priznavati,** po čemu je Taylor značajan predstavnik multikulturalizma) ne samo različitosti, nego također poštovati **različitost pristupa različitostima** (Kymlicka, 2001: 150 – 151). Raznolikost kultura prema Kymlicki proističe na osnovu uglavnom dva razloga: „U prvom slučaju kulturna raznolikost nastaje zbog inkorporiranja prethodno samoupravnih, teritorijalno koncentrisanih kultura u okvir neke veće države", a u drugom „zbog imigracije pojedinaca i porodica" (Kimlika, 2002:29).

To i na primjeru BiH valja uvažavati: izgrađivanje građanstva i poštovanje "mozaičnih identiteta" pri čemu treba biti jasno da posebni entiteti mogu imati i drugačiju predstavu o zajedničkoj državi (ali, ona ipak mora biti **zajednička**!).

U velikim raspravama koje su se posebno krajem XX stoljeća vodile između zagovarača multikulturalizma i njegovih protivnika i jednim i drugim je jasno da nema niti jednog prostora na planeti Zemlji koji ne može svjedočiti o svojevrsnim i općim i posebnim

---

[2] O multikulturalnosti vidjeti u: Andrea Semprini: Multikulturalizam, CLIO Beograd 1999. godine, str. 17 i dalje. Studiju o multikulturalnosti sa najviše detalja na južnoslavenskim jezicima je sačinio Milan Mesić, (izdanje Školska knjiga Zagreb 2006.). Upućujemo čitaoce na njegovo znalačko predstavljanje najznačajnijih predstavnika različitih škola multikulturalizma, rasprava koje su vođene krajem XX i početkom XXI stoljeća i svjetskih debata koje nisu okončane, jer se možemo složiti sa Mesićem da i ako uspostavljena "pomodnost termina multikulturalizam uskoro i prođe, problemi različitosti na koje multikulturalizam ukazuje neće, po svemu sudeći,još zadugo biti prevladani, jer su multikulturalistička rasprava i njene kontroverzije - samo (površno) izraz dalekosežnih tektonskih društvenih pomjeranja." (Mesić, 2006: 413).

oblicima razne multilaternosti. Ono što je sporno jeste koliko pitanja "posebnosti" postaju istaknuta i vidljiva kao politički problem i kakva je sposobnost regulacije isticanja suprotnosti ("različitosti") koje se u trećem mileniju sve više reflektiraju kao pitanje strožije svijesti savremenog svijeta i njegovih aktera o sebi i svojim *identitetima.* To su problem proizvedeni raznim oblicima migracija, ponovnim obnavljanjem nacionalističkih programa i pokreta, mobilizacija deprivilegiranih društvenih grupa. Tehnološka revolucija je usmjerila međunarodne odnose u smjeru multilateralnosti, ističe Manuel Castellas (Castellas, 2002: 269). Odnosno, na planu tehnologije, vojne konfrontiranosti, znanja o riziku zagađenja životne sredine, svjetsko društvo na početku XXI stoljeća je prosto *natjerano* na multilatreralnost. A iz te *bazične multilateralnosti* proističe i multilateralnost u kulturi i svim oblicima odnosa među ljudima.

2.3. Bosna i Hercegovina

Država na jugoistoku Evrope koja se kao posebnost pominje prvi put u spisima rimskog cara Porfirogeneta u X stoljeću. Najveći procvat doživljava u srednjem vijeku kada su joj "granice bile stabilnije i od srpskih i hrvatskih, a od 1180. do turskog osvajanja 1463. bosanska država je razvijala postepeno specifičan vlastiti identitet." (Udovicki, 1998.) Specifičnost ove države, koja ima historijsko ime Bosna, je tolerantan život različitih vjerskih skupina, s tim što je do osvajanja Bosne od strane Osmanlija najveći dio stanovništva Bosne, uključujući i visoko plemstvo pa i kraljevsku porodicu, bio privržen bogumilstvu. I pored pokretanja i križarskih ratova protiv "bosanske hereze", "Bosanci su, međutim, ostali lojalni svojoj "bosanskoj crkvi", uprkos tome što su bogumili proklinjani kao jeretici, kako od strane katoličkog sveštenstva, tako i od pravoslavnih sila." (Udovicki, 1998.)

U teritorijalnom pogledu od vremena vlasti Kulina Bana Bosna se afirmira kao država, pa preko vladavine Stjepana Kotromanića se širi i u nju ulazi, između ostalog i Zahumlje, (Humska zemlja, Hum). Već 1378. godine Hum se nalazi u sastavu države Bosne, a Stjepan Vukčić uzima titulu hercega 1448. godine i od tog vremena se ova oblast počela nazivati Hercegova zemlja. Može se prihvatiti mišljenje Dalibora Brozovića da je kovanica Bosna i Hercegovina nastala od njemačkog Bosnien und Herzegovina i da je novijeg datuma (Brozović, 1991: 88).

Bosna je posljednja od balkanskih zemalja pala pod vlast Osmanlija te jedina od novoosvojenih država zadržala i većinu teritorije i historijski naziv bez obzira na promjene vlasti. Specifičnost Bosne je i masovni prijelaz na islam domaćeg stanovništva svih vjera (koji su se zvali svi "dobri Bošnjani"), čime je uz Albance stvorena najveća zajednica muslimana u Evropi. I za preko četiri stoljeća vlasti Osmanlija tolerantno su jedni sa drugim živjeli sljedbenici svih vjerskih skupina, a najčešći naziv za sve stanovnike je bio Bošnjani ili Bošnjaci. Nacionalne identifikacije nastupaju tek u drugoj polovici XIX stoljeća kao nacionalni uticaj iz susjednih zemalja - Srbije i Hrvatske. Odlukom Berlinskog kongresa Austro-Ugarska je dobila mandat da okupira Bosnu, koja dobiva naziv Bosna i Hercegovina. Formiranjem države SHS, kasnije Kraljevine Jugoslavije, BiH, bez mogućnosti političkog

izjašanjavnja svojih matičnih stanovnika, odlukama izvan BiH, ulazi u sastav ove države. Nakon značajnog doprinosa anfifašističkoj borbi u Drugom svjetskom ratu i ogromnih žrtava, odlukom svoje skupštine ZAVNOBiH-a - BiH kao jedna od ravnopravnih republika ulazi u sastav DFJ, odnosno FNRJ, SFRJ. U njenom je sastavu do 1992. godine, kada se nakon referenduma o nezavisnosti i u situaciji disolucije zajedničke države izdvaja iz njenog sastava i prima se u UN kao Republika BiH. Nakon agresije, kojoj je bila izložena u periodu od 1992. do 1995. godine, Mirovnim sporazumom za BiH usaglašenim u Daytonu (USA) i potpisanom u Parizu 11.12.1995. godine, BiH je definirana kao država Bosna i Hercegovina koja je sastavljena od dva entiteta: Federacija BiH i Republika Srpska.

2.4. Paradigma

"U osnovi svake nauke leži koncepcija stvarnosti ili dela stvarnosti. Ova koncepcija stvarnosti često se naziva modelom stvarnosti, slikom sveta, pogledom na svet, gledištem, stanovištem, osnovnom idejom, teorijsko- metodološkim uverenjem, **paradigmom** i sl." (Šušnjić, 1989: 55).

Thomas Khun je u djelu „*Struktura znanstvenih revolucija*" (Khun,1999) prvi uveo pojam *paradigme* u nauku, a ona, po njemu, objašnjava prirodu naučnog progresa. Polazeći od shvatanja paradigme kao najopćijeg teorijsko-metodološkog okvira, tj. načina posmatranja svijeta u jednoj naučnoj oblasti, Khun iznosi stav da je svaka nauka u jednom vremenu dominantno određena jednom paradigmom. Tokom vremena, po ovom autoru, dolazi do fenomena istrošenosti vladajuće paradigme, jer se postojećom paradigmom ne mogu objasniti novi fenomeni. Zbog toga se javlja potreba za novim pogledom na svet, novom naučnom paradigmom koja će novonastale fenomene objasniti, i omogućiti dalji razvoj nauke. U strogo naučnom smislu Khun smatra da je paradigma širi pojama od pojmova "primjer" i "model." U univerzalnom smislu prisustvujemo *modernizacijskoj* paradigmi.

Thomas Khun je tvrdio da onog trenutka kada nastanu problemi u društvu, koji se ne mogu objasniti postojećom paradigmom, nastaje potreba za novom paradigmom.

2.5. Kultura i civlizacija

Kultura se u ovom radu definira kao "posebna zbilja koja se u povijesti očituje preko pojedinačnih kultura" i predstavlja način na koji jedna ljudska zajednica živi i regulira (njeguje) svoje odnose sa prirodom, drugim ljudima, odnos prema Bogu i te odnose prenosi na nauku, tehniku i umjetnost, u svoj privredni život i svoje državne ustanove (Kale, 1991: 10 – 11 i Garaudy, 1990: 114). Kulturu čini sve što su ljudi proizveli u svojoj povijesti, svi materijalni i duhovni proizvodi.

Imajući u vidu nužnost razgraničenja pojmova i za ovaj rad je bitno razlikovanje pojmova "kultura" i "civilizacija". **Civilizacija** je širi pojam od kulture i ona po svom odredjenju može obuhvatiti više kultura onih zajednica koje imaju kulturna dostignuća višeg stepena, kao što su: pismo, vjera i ideologija, zajednički službeni jezik, da su zajedno tvorile barem jednom u historiji državnu zajednicu većeg obima, posebnost stilova u umjetnosti, filozofiji, mišljenju, odijevanju, upravljanju, te da su imale razvijen privredni život (Kale, 1991:11– 12). Savremeni teorijski pomak, pak, kulturu počinje vezivati za posebne identitete- nacionalne, etničke, polne, regionalne , itd. Takva tumačenja kulture daju mogućnost za njenu politizaciju pri čemu je prisutan značajan eksplozivni naboj (vještački konstruiran sa primjesama "zajednice krvi i tla"), to je u vezi sa isključenjem "drugog" i drugačijeg, a direktno se naslanja na glorificiranje vlastite "civiliziranosti" nasuprot "barbarizma" Drugog. Kulturološka terminologija prisutna u elaboriranju identiteta i identifikacije od kulture sve više čini društveno opasan pojam. Možemo se složiti sa Srđanom Vrcanom, koji parafrazira novije autore kao što je Terry Eagleton, da uz sve relevantne teorije oko definiranja pojma kulture, može da se izvrši podjela tih definicija u tri dijela: "prvi koji kulturu shvaća kao vrijednosno obojenu civilnost, te je povezuje za napredak u civilnosti, odnosno kultiviranosti, drugi koji prividno neutralno definira kulturu kao način života i treći koji kulturu reducira u osnovi kao umjetnost sa nizom žarišnih spornih tačaka u njihovom međusobnom odnosu" (Vrcan, 2001:107). Objašnjavanje pojmova kultura i civilizacija izaziva veliku nesmanjenu pažnju (a to govori o aktuelnosti ovih pitanja i njihovom stalnom vraćanju u epicentar društvenih događanja), a da je tako govori i činjenica da je do sada poznato preko 250 različitih definicija kulture (Ilić,1983; Repovac, 1995; Eagleton, 2002). U modernom dobu sa ovim pojmovima su povezani i pojmovi "kulturni relativizam", "hibridnost kulture", pri čemu se sve više odustaje od posmatranja kulture kao statičnog, samodovoljnog i zatvorenog sistema koji bi bio vezan samo za određeni prostor. Kultura sve više dobiva značenje ljudskog *software* u supoziciji spram prirode, kako to ističe Jean N. Pieterse (prema Mesić, 2006: 235).

...

Imajući u vidu suštinu agresije na BiH, ali i otvaranje novih (međunacionalnih) konflikata u svijetu, pa i u samoj Evropi (Kosovo, Čečenija, Ukrajina...), praksu i iskustva postsocijalističkog perioda i narastanja međunacionalnih tenzija i formiranja ili težnji ka formiranju novih država (uprkos globalizaciji), historijski odnos prema islamu i tendenciju jačanja etnonacionalizma u vremenu postmoderne, jasno je da postoji veliki društveni i naučni značaj kako u osvjetljavanju društvene realnosti tako i naglašene potrebe sagledavanja i naučnog objašnjenja teorija etnocentrizma i multikulturnosti.

Istraživanjem fenomena islama kao jednog od faktora profiliranja nacionalnog bića Bošnjaka, mi smo započeli prvo kroz magistarski rad, a nakon toga i šire bavljenje pitanjima

etnosa, etniciteta, pa time i nacije koja, od samog početka svoga pojavljivanja u ljudskoj zajednici, oblači i svečano i ratničko ruho.[3] Obnavljanje povijesnog imena Bošnjaka u toku odbrane od agresije otvorilo je i obnovilo brojna pitanja, od "proizvođenja nacija" na kraju XX stoljeća, pa do (ne)mogućnosti multilateralizma, pa time i opstanka Bosne i Hercegovine u evropskom šablonu „nacija- država," te propitivanja modela američkog iskustva „država-nacija" i mogućnostima njegove impementacije na evropskom tlu.

Također, ovo istraživanje obuhvata i fenomen religije i njenog utjecaja na nacionalno profiliranje posebno na evropskom tlu i užem području jugoistočne Evrope. BiH u savremenom trenutku može da predstavlja paradigmu mogućnosti suživota, ali i opasnu razdjelnicu koja ukazuje na (moguće) pravce u kojima bi se mogli razvijati odnosi i u BiH okruženju i šire u svijetu. Istraživanjem fenomena kulture nacije kroz istraživanje se tretira i prijemljivost modernih teorija o navodnoj neminovnosti "sukoba civilizacija", ali i perspektivnosti ostvarivanja velikodržavnih projekata u situaciji globalizacije privrede na jednoj i usitnjavanja na etničkom nivou, na drugoj strani.

UVODNA PITANJA

1. Da li je BiH paradigma?

Osnovno pitanje koje se nameće prije bilo kakve elaboracije o navedenoj temi jeste pitanje da li je (i po čemu), uopće, Bosna i Hercegovina - paradigma. Po mnogim studijama koje su objavljene u vezi naglog zanimanja za Bosnu i Hercegovinu izazvanog, nažalost, tragičnim događajima s kraja XX stoljeća, BiH paradigma se može smatrati validnom u odnosu na *navodno* stanje globalizacije u svijetu. Jer, u svijetu se od osamdesetih godina prošlog stoljeća koristi termin "globalizacije" kao jednog planetarnog trenda. O tome govori sociolog Christopher Chase-Dunn, a Urlich Beck piše o osam tipova globaliteta. Prvi tip je privredno zemljopisni, a odnosi se na djelovanje transnacionalnih korporacija, međunarodne trgovine i kretanja finansijskog kapitala, drugi je informatičko - tehnološki, treći tip globalizacije se očituje u prepoznatljivim univerzalnim vrijednostima kao što su ljudska prava i demokratija. Četvrti se očituje u uspješnoj globalnoj kulturnoj industriji. Peti u policentričnoj

[3] Na FPN Sarajevo je 1997. godine odbranjen magistarski rad na temu "Kulturno-povijesna komponenta islama kao jedan od faktora profiliranja nacionalnog bića Bošnjaka" kandidata Dželala Ibrakovića – mentor prof.dr. Hidajet Repovac.

svjetskoj politici u kojoj uz vlade djeluju i transnacionalni akteri, šesti je u globalnom svjetskom osiromašenju, sedmi u globalnom razaranju i uništavanju čovjekove životne sredine, osmi u transkulturalnom konfliktu (prema Milradović, 2004).

Zaključci Svjetskog sociološkog kongresa o globalizaciji, u Montrealu 1996. godine, su dali analizu glavnih aspekata ovog koncepta: globalna infrastruktura, globalna harmonizacija ili konvergencija, nestanak klasičnih granica, globalna difuzija i geografska disperzija. U svemu tome se podrazumijeva ukidanje nacionalnih granica, pa time i potencijalnu realizaciju "odumiranja nacija" pred valom globalizacije.

Da li su "balkanski događaji," sa kraja XX stoljeća, disonancija u odnosu na navedene globalne procese i da li je BiH paradigma, ustvari, sa negativnim predznakom: "nemoguće" multietničnosti, odnosno multilateralnosti, kao modela koji se kao poželjan (i po mnogima nezaustavljiv) širi planetom Zemljom?[4]

Ovako postavljeno pitanje sugerira da je BiH paradigma u odnosu na druge, odnosno da je BiH jedan od primjera kako se npr. na romantičnu predstavu o idiličnim multietničkim društvima odražavaju etnocentrične teorije, imajući u vidu bosanskohercegovačku savremenu zbilju.

U ideji ovog rada je postavljeno da BiH samo predstavlja jedan od svježih primjera na kojima se mogu posmatrati savremene teorije multilateralnosti i etnocentrizma. U tom smislu, BiH se može smatrati paradigmom na prijelazu iz XX u XXI stoljeće. Širok je teorijski opus u svijetu koji tretira pitanja multilateralnosti i raznih centr(al)izma, kao i široki spisak pitanja koja zaokupljaju pažnju teoretičara (može se reći od samog početka čovjekove spoznaje o univerzalnosti svijeta, ali i ograničenosti uskogrupnog interesa, bilo da se radi o rodu, plemenu, narodu ili naciji). Da li je BiH paradigma upravo zato što u sebi sadrži različite pluralizme na jednom relativno malom prostoru? Malo je zemalja u svijetu koje su u toj oblasti izraziti primjer, ali je isto tako malo zemalja u svijetu koje po nečemu nisu specifične i koje u nečemu nisu, ako ništa drugo, specifične.

Izraziti primjeri se mogu porediti sa stanovišta nekih općih principa ispoljavanja pojave, recimo pojava grubog etnocentrizma, borbe malih naroda za opstanak, opstanka (ili nestanka) multikultularnih, multinacionalnih i multireligijskih zajednica, a u svakom drugom slučaju svaka konkretna zajednica je slučaj za sebe. Ta konkretna zajednica za sebe veže specifičnosti svog historijskog razvoja, afirmiranje njoj specifičnih vrijednosti tradicije,

---

[4] Da „nešto" nije u redu sa multikultalizmom (čak i dijagnoze da je „mrtav") pokazali su poznati događaji s početka prve decenije XXI stoljeća kada je prvo kancelarka ekonomski najjače države Evrope Angela Merkel (2010.) izjavila da je model multikulturalizma neprimjenjiv (?!) pri čemu se izvršila zamjena teza , a pošlo se integracionističkog i asimilacionističkog argumenta spram manjina koje se „teško integrišu" i ne prihvataju „naše vrijednosti". Njoj se pridružio i premijer Velike Britanije David Camerun (2011.) koristeći i sigurnosnu argumentaciju povezivanja „neitegriranih" manjina sa radikalnim skupinama, pri čemu je u prvom slučaju multikulturalizam optužen za socijalne nedaće, najblaže rečeno, a u drugom čak i za priključenju terorističkim grupama. Nije zaostajala ni Francuska koja je kroz izjave svojih najviših državnih dužnosnika ponovila slične teze. Kao što ističu Pišev i Milenković vrlo brzo je pronađen stari- novi Drugi i drugačiji u Evropi, to su bili muslimani koji se nisu mogli uklopiti u zadati kulturalni model, a imali su i religiju koja nije kompatibilna sa modernizacijskim procesima u razvijenom „našem svijetu" koji ima „svoje vrijednosti". (Pišev, Milenković, 2013; a o navedenoj „smrti" multikulralnog koncepta i u: Mesić, 2010; Kristović, 2012)

kulture, specifičnost unutarnjeg ustrojstva te zajednice, njen privredni razvoj, te kao vrlo bitan elemenat i istaknute pojedince i okolnosti u kojima su djelovale unutarnje ili vanjske sile razbijanja ili objedinjavanja na određenoj teritioriji.

Ovu konstataciju nužno je naglasiti radi toga da se napravi dinstinkcija od, u praksi i teoriji, prisutnih elemenata mističnosti koje naglašavaju, maltene, "svemirsku paradigmu" Bosne i Hercegovine. Istovremeno, u našem pristupu se ne prihvataju ni one teorije sa "suprotne strane" koje smatraju da se Bosna i Hercegovina, u najboljem slučaju, sa događajima kojima je bila izložena na kraju XX stoljeća, treba tretirati kao "lokalni" ili jedan od "građanskih" ili "vjerskih" ratova.

Bez pretenzije da se do kraja sazna istina paradigmatskog BiH "slučaja" u ovom radu se ostaje na terenu prepoznavanja uzročno-posljedičnih odnosa koji uvjetuju ovakvu (realnu) poziciju BiH sa hijerarhijama paradigmi historijskog iskustva i odgovorima na pitanje da li je u svijetu, koji je izgrađen (ili zamišljen) na određenim obrascima, kao i funkcionalnim vezama, odnosno "sistemima", moguće doći do poželjne univerzalnosti koja ostaje kao ideal za mnoge generacije i maltene sva, razumom i spoznajom obilježena, doba ljudskog roda.

U ovom radu se ne ostaje na nivou oružanog sukoba izazvanog agresijom u periodu 1992-1995. godine, iz prostog razloga što je u vrijeme sukoba u BiH u svijetu bilo i drugih vojnih sukoba/ratova (Kulić, 1996.: 99) [5]. I poslije agresije na Bosnu i Hercegovinu, u svijetu su se dešavali oružani sukobi većih razmjera, kakav je bio i onaj u Čečeniji, a i na Balkanu. Međunarodna intervencija na Kosovu i bombardiranje agresora na Bosnu i Hercegovinu (SRJ) samo daje snagu teorijama da je BiH zaista paradigma koja se "ne bi trebala ponoviti."[6] Sama činjenica da je BiH geografski i historijski locirana u Evropi, između ostalog, označava BiH kao primjer. Ako Evropu većina teoretičara označava kao "rodno mjesto" etnocentrizma i nacije u cjelini, onda se paradigmatičnost BiH primjera umnožava sa nekoliko osnovnih pitanja od kojih izdvajamo neka:

- da li je Evropa, sa "slučajem" BiH, ušla u fazu ponovnog aktueliziranja grubih oblika etnocentrizma i da li je ona društvo koje, uprkos proklamacijama, nema snage da ide dalje od lociranja osnovnih uzroka koji su izazvali krvava svjetska krvoprolića, upravo sa početkom u Evropi i na osnovama esktremnih oblika etnocentrizma, kakvim se može okvalificirati fašizam kao tipično evropski produkt. U tome smislu, vrlo važno pitanje je da

---

[5] **Slavko Kulić** ističe da u svijetu 1991. godine bilo 27 vojnih sukoba, 1992. godine 33 vojna oružana sukoba, a 1993. – 34, te 1994. godine čak 87 (Kulić, 1997). **Naša napomena**: Čak je i broj žrtava u sukobima u Ruandi, u mnogo kraćem periodu (plemena Hutu i Tutsi), nadmašivao broj žrtava izazvanih agresijom na BiH, a oba sukoba su se dešavala u isto vrijeme, s tim što je onaj u Ruandi bio medijski neprimjetan, baš i brojni drugi sukobi koji se dešavaju **izvan** granice Evrope.

[6] Nažalost, tome se pridružuju i brojni sukobi koji su se dogodili nakon BiH. Afganistan, Irak, teroristički napadi na SAD, antiteroristička kampanja, rat u Siriji, svrgavanje diktatora u Libiji i velikom broju arapskih zemalja, ali i povratak "dešavanja naroda" i rata u Evropi (u Ukrajini), te otcjepljenje Krima i nagovještaj obnove Hladnog rata upravo u polovini druge decenije XXI stoljeća, u vrijeme jačanja društvenih mreža na Internetu i slike globalnog svijeta, te velikih prodora u nauci, novim tehnologijama, pripreme za svemirsko istraživanje Marsa, ali i sve značajnije prisutne svijesti da čovjek čini nepovratnu štetu drugoj prirodi oko sebe.

li Evropa ima snage da se obračuna sa nečim što je njen "originalni proizvod", odnosno može li ona bez pomoći SAD-a prevazići svoje unutarnje slabosti;

- da li je slom zemalja tzv. socijalizma, koje su bile posljednji (ili među posljednjim) primjer višenacionalnih društvenih zajednica i na određen način posljednji "trag", po njihovom unutarnjem ustrojstvu, nekadašnjih imperijalnih monarhija (nekadašnji SSSR i SFRJ kao federacije više država), otvorio Pandorinu kutiju koja u prvoj pojavnoj ravni, nakon ushićenja zbog rušenja Berlinskog zida, otvara (ponovne) međunacionalne sukobe i za historiju "završava posao" za kojeg se mislilo da je okončan sa Jaltom Evrope;
- da li je oživljavanje Versajske Evrope (ili čak Vestfalske Evrope) i kraj etnocentričnog zaokruživanja nacija-država i da li međunacionalni sukobi proizvode na tlu Evrope nove tipove nacional-socijalizma, od kojih bi ovi na Jugoistoku Evrope mogli biti "blaži oblik", unatoč činjenici da su za BiH, konkretno, imali oblik najteže tragedije u historiji. Tome u prilog govori i način uključenja evropskih i svjetskih asocijacija u rješavanje konflikata u Evropi mirnim putem i činjenica konačnog objedinjavanja Evrope kao geografske cjeline. U suprotnom, krnja Evropa (Zapadna, prije svega) ostat će sinonim za Evropu, a u nedogled će trajati proces uključivanja i "prijema" ostalih (geografski evropskih) zemalja u Evropu;
- BiH, kao nesumnjivo evropska država, ima još jednu specifičnost koja otvara pitanje: Da li se u Evropi, utemeljenoj na grčko-rimskoj tradiciji i kršćansko-judejskoj vjerskoj osnovici, može tolerirati skupina autentičnih Evropljana islamske vjere, odnosno, iz ovog izvedeno pitanje minimalnog praga tolerancije u evidentnim i historijskim primjerima animoziteta i stoljetnih (obostranih) frustracija;
- da li je Bosna i Hercegovina u svom trajanju od međunarodnog priznanja, sve do početka XXI stoljeća paradigma i u ustavno-pravnom uređenju kao "ustavna država bez ustava"; (Šarčević, 1997: 14)

Naravno, postoje i druga pitanja koja se nameću kao: 1. dnevno - politička, 2. kao emotivna stanja ove ili one grupacije i 3. mitološka predubjeđenja, koja u iracionalno proizvedenoj situaciji u BiH često djeluju kao jake silnice pritiska koje se ispoljavaju ne samo na ideološkoj ravni, nego imaju i dalje velikog utjecaja kao moćna "igra sjenki", koja situaciji u BiH daje oreol izvjesne mistične tajanstvenosti. Razgolićavanje paradigme u ovom smislu je veliki doprinos toliko potrebnoj katarzi za cijelu BiH i njene stanovnike, ali i za moćne "mentore" sa strane.

Kroz historiju su "suprotstavljene težnje, na jednoj strani katoličke Srednje Evrope, a na drugoj, pravoslavnog bizantijskog carstva, kao i islamskih anadolskih Osmanlija, ostavile su za sobom konfliktno nasljeđe i trajno obilježile kulturu južnih Slavena. Historijski, od povlačenja Osmanlija sa zapada Balkana, BiH je glavno poprište suprotstavljenih srpskih i hrvatskih nacionalističkih zahtjeva. U ovom posljednjem sukobu predmet spora je bio, logično, ko je legitimni vlasnik zemlje Bosne i Hercegovine i njene teritorije. Nacionalisti se

pozivaju na različite događaje i epohe u povijesti naroda koji žive na istom prostoru kako bi poduprli svoje nacionalističke težnje i "dokazali" ko je bio vlasnik i "ko je tu prvi živio" (Bringa, 1997: 25 – 26).[7]

2. Da li prisustvujemo (po)nov(n)om "otkrivanju" Bosne?

U ovom kontekstu, čak se od srednjeg vijeka može posmatrati svojevrsna paradigmatičnost Bosne koja je nedovoljno osvijetljena i u domaćoj teoriji, ali i nedovoljno analizirana od strane stranih teoretičara koji su se bavili fenomenom Bosne. Naravno da je strano zanimanje za Bosnu pojačano i , kako ističe dr Enes Karić, "da se na evropskim susretima o budućnosti islama u Evropi sve više spominje Bosna, kao zemlja koju je Evropa, nažalost, otkrila kroz užasnu tragediju." Ovo najnovije "otkrivanje" Bosne često je praćeno stečenim predrasudama, ali i svojevrsnim (samo)preispitivanjem dosadašnjih spoznaja (Karić, 2000: 4).

2.1. Bosna (balkanska princeza) uvijek ima svog moćnog princa "zaštitnika"

Čini se, ipak, da se jednom fenomenu malo posvećuje pažnje, a on je vezan za svojevrsno permanentno uplitanje najjačih svjetskih sila svog vremena u funkciji održavanja opstanka Bosne. Zanimljivost je i u tome da te vojne sile nisu samo evropskog porijekla, nego da su i iz Azije i Sjeverne Amerike.

Primjer prvi: U vrijeme kada je u srednjem vijeku Bosna bila razdirana iznutra sukobima ojačalih lokalnih velikaša i načeta na svojim granicama od strane susjeda, a zbog čestih progona i iznuđenih koncesija topila se i bogumilska matrica, i kada se činilo da će Bosne nestati, pojavile su se Osmanlije. U okviru njihovog carstva Bosna opstaje čak i sa svojim historijskim nazivom (makar i kao kolonija), što nije bio slučaj sa mnogim drugim današnjim državama. Historijska je istina da su Osmanlije tada bile daleko **najjača vojna** i politička sila tog vremena od koje je drhtala cijela Evropa. U vrijeme osvajanja zemalja Južnih Slavena od strane Osmanlija, "Bosna je prošla najbolje. Postojala je dva stoljeća kao kraljevstvo prije nego što je pala, nakon dugotrajnog otpora, pod osmansku vojsku koncem XV stoljeća. Njenom posljednjem kralju Stjepanu Tomaševiću, odrubljena je glava nakon pada Jajca i Ključa 1463., ali je teritorijalni identitet Bosne zadržan, njeno administrativno jedinstvo čak pojačano. Kao politička pokrajina Osmanskog carstva, sa granicama uočljivo sličnim onima dok je bila kraljevstvo, Bosna se pojavljuje kao istinski najpostojanija i dobro organizirana među svim cjelinama unutar osmanskog Balkana, njezin identitet ostaje prije svega teritorijalni, pa tek onda etnički i vjerski "(Hasting, 1998: 19).

---

[7] **Tone Bringa u ovom dijelu** navodi citat iz - **Bracewell Wendy** : "*Nationalist Histories and National Identites among the Serbs and Croates*". In Mary Fulbrook, ed., *National Histories and European History*, London: UCL Press 1993. str. 154, a koji tretira odnose Srba i Hrvata spram BiH.

Primjer drugi: Kada je "bolesnik sa Bosfora" (kako je nazivano Osmansko carstvo od početka XIX stoljeća) počeo da se topi i nestaje sa historijske pozornice i apetiti susjeda Bosne narasli i ojačali da bi mogli da iskoriste tu najnoviju zbrku stvorenu (prisilnim) povlačenjem Osmanlija, pojavljuje se, također, jedna od **najmoćnijih vojnih sila** tog vremena – Austro-Ugarska i pod njenim protektoratom Bosna opstaje kao zaseban entitet u okviru Carstva. I vrlo je važno naglasiti da se nastavlja i kontinuitet imena Bosna zadržan od stare bosanske države i stalno prisutan u doba Osmanlija.

Primjer treći: I kada je u Kraljevini Jugoslaviji sporazumom Cvetković- Maček Bosna bila podijeljena na banovine, tako da se ni u jednom nazivu banovina ne pominje bilo šta bosansko, a ni u jednoj od njih (većinski) muslimanski narod nije bio u većini, započeo je Drugi svjetski rat. Svjetska kataklizma, kakvom se može okvalifikovati ovaj do sada najdrastičniji sukob u historiji čovječanstva, je na direktan način odgodila planirani i dirigirani nestanak Bosne i Hercegovine. Zahvaljujući i neprocjenjivom doprinosu BiH i u ljudstvu i u logističkoj podršci Titovim partizanima, odnosno ukupnoj antifašističkoj borbi, dolazi do reafirmacije bosansko-hercegovačke državnosti i na zasjedanju ZAVNOBiHa- a, odnosno AVNOJ-a. Sve značajnije bitke (ofanzive) Drugog svjetskog rata su se desile isključivo na tlu Bosne i Hercegovine, koja je upravo zbog te činjenice (mjesta svih značajnijih sukoba) bila potpuno devastirana sa uništenim privrednim, financijskim i prirodnim potencijalima i ogromnim direktnim i indirektnim ljudskim žrtvama..[8] Često se u analizama događaja na kraju XX stoljeća i agresije na Bosnu i Hercegovinu, ne uvažava činjenica da je ovaj geografski prostor u cijelom XX stoljeću bio čak u tri navrata pred konkretnom prijetnjom potpunog uništenja kao posebnosti. Neka detaljnija analiza bi vjerovatno pokazala da je i lociranje tih velikih ratnih okršaja upravo na prostoru Bosne i Hercegovine i blagonaklonost velikih (evropskih, prije svega) sila bilo dio rješavanja "istočnog pitanja" koje traje u kontinuitetu i samo se aktivira u određenim kriznim periodima i velikim epohalnim promjenama. U obrisima nove zajedničke države Južnih Slavena, omogućene uz savezнички blagoslov, Bosna i Hercegovina je postala ravnopravna država sa svim ostalim koje su se udružile u DFJ, odnosno kasnije FNRJ i SFRJ. Treba li naglašavati da je Bosna i Hercegovina opstala u, čini se, jednom od najvećih iskušenja i to onda kada je trebala da

---

[8] Drugi svjetski rat nije dovoljno osvijetljen u historiografiji Bosne i Hercegovine i često je tertian kao crno- bijela slika u kojoj se želi implementirati konkretna pragmatične političke ideologije i pronaći mjesto "naših" u krugu "pobjednika", praćeno sa sterotipima o "nama" kao slobodarskim i drugima kao "sluganskim", kolaboracionističkim itd. To se odnosi i na procjene žrtava tog rata pri čemu se stradalnička uloga uzima kao motiv dodatne nacionalne mobilizacije. Iz mnogih razloga, i nakon više od šezdeset godina nakon Drugog svjetskog rata, nema još prave istine o broju poginulih u skobima sa vanjskim neprijateljem, u unutrašnjim sukobima na nacionalnoj osnovi i pripadnosti različitim vojnim i paravojsnim formacijama, likvidacijama u logorima, masovnim stratištima, likvidacijama nakon rata, obračuna sa ideološkim neistomišljenicima itd. Pogledati veoma insipirativnu obimnu studiju Safeta Bandžovića "Bošnjaci i antifašizam" gdje se iznose brojni detalji zasnovani na nepobitnim historijskim činjenicama (posebno: Bandžović, 2010: 369- 401). Ali, na prostoru Balkana najčešći stradalnici jestu upravo - istine i činjenice, ali i oni koji ih iznose.

bude izbrisana u svakom pogledu i definitivno podijeljena? I to opstala je - u direktnoj intervenciji **najjačih vojnih sila** tog vremena. Ta vojna sila je bila saveznička antifašistička koalicija. I u takvoj situaciji zadržava se već odomaćeno ime Bosna i Hercegovina.

Primjer četvrti: I u disoluciji SFRJ, izazvanoj velikodržavnim projektima, prije svega Velike Srbije, ali i za Bosnu i Hercegovinu također pogubnog projekta Velike Hrvatske, direktnim uplitanjem, prije svega USA, **najjače vojne sile** savremenog svijeta, ideja Bosne je opstala. I to ne samo na simboličkom nivou. Sporazum iz Daytona je pokazao zainteresiranost svih relevantnih faktora u svijetu za sudbinu ove male državice. Dakle, i na kraju XX stoljeća je nastavljena intervencija najjačkih vojnih sila usmjerena ka opstanku BiH, a ostvaren je i višestoljetni kontinuitet historijskog imena Bosna i Hercegovina. Koliko god ova teza opravdavala paternalistički odnos velikih država spram Bosne, postoji još jedan kontinuitet vezan za sve ove slučajeve. To je vezano za angažman i autohtonog stanovništva BiH u otporu zavojevačima i zadržavanju bosanskog identiteta, koliko god se činilo da se ta matrica "bosanski identitet" troši ovim silnim stoljetnim atacima na nju. (Kržnik - Bukić, 1997.)

To se odnosi kako na odbranu srednjovijekovne Bosne od krstaških pohoda, ali i otpora Osmanlijama, otpora Austro Ugarskoj i u boju pod Banja Lukom i u operacijama okupacije BiH, učešća autohtonih stanovnika BiH u antifašističkoj koaliciji u Drugom svjetskom ratu, tako i na otpor najtežoj agresiji kojoj je BiH na kraju XX stoljeća bila izložena.

Naravno, uz ovakvo posmatranje slijedi i nezaobilazno pitanje: Da li je, sljedstveno tom kontinuitetu, jedan od zaključaka da Bosna (odnosno BiH) može opstojati kao zasebna zajednica, samo uz angažman relevantne međunarodne sile?

2.2. Bosna na Balkanu ili Balkan u Bosni?

Lada je riječ o geografskom položaju Bosne i Hercegovine, nužno je naglasiti već odomaćenu podjelu na "evropske" i "balkanske" probleme unutar same Evrope. Ona proističe i iz evropocentrističke samodopadljivosti, pri čemu se pod Evropom podrazumijeva samo Zapadna Evropa, čemu su doprinijele određene predrasude i u samoj nauci. Razne naučne discipline doprinijele su toj podjeli. Među njima i socijalna antropologija, sa podjelama na mediteranske i evropske civilizacije, pri čemu se pod Evropom podrazumijevalo uglavnom hrišćanstvo, a pod mediteranskom islam koji je dopirao samo do mediteranskih obala.

Ali, za takva "dokazivanja" da pripada i sama Evropi i da je među najstarijim državama te Evrope, za Bosnu je bio potreban više nego tragičan test. Veliko je pitanje da li je i sada prevaziđena naslijeđena predrasuda. Ona se može produbljivati sa činjenicom da je izuzetno kompliciran procedura **"prijema"** evropskih zemalja u Evropu. Da je Evropa

ranije tretirala Balkan kao svoj dio kontinenta, a ne nekakvu primitivnu zabit, zgodnu za eksperimentiranje, veliko je pitanje da li bi tragični događaji poprimili ovakav karakter. I ne bi se, onda, romantičarski lamentiralo o multietničnosti i multikulturalnosti nad otvorenom živom ranom Bosne, u kojoj veliki broj njenih (za života itekako) multikulturnih stanovnika i na početku XXI stoljeća, kao bezglavi skeleti, skoro deceniju poslije rata, leže ko zna gdje neidentificirani i ne mogu ljudski ni da se sahrane. To ilustrativno naglava Časlav Koprivica: „Balkan je u imaginativnoj „geografiji" smješten između „prave" Evrope i „pravog" Orijenta, i to tako da na nivou kulturne percepcije – i heteropercepcije i autopercepcije – nedovoljna „civilizovanost" Balkanaca njih čini „stiješnjenima" između Zapada i Orijenta. Zato gotovo niko izvan Balkana njega ne posmatra kao prostor koji ima pravo na svoj identitet, svoje htijenje i samostalno upravljanje sopstvenim poslovima. Za Evropu i Zapad, to je njihovo „zadnje dvorište" gdje navodno važe njegove ekskluzivne ingerencije. Balkan je previše u Evropi da bi Zapad mogao tek tako da ga prepusti samome sebi, a previše je, navodno, „divalj" da bi i smio da ga prepusti sebi, jer to naprosto ugrožava njegove interese. „Međuprostornost" – i u geografskom i u kulturno-perceptivnom smislu – ravna je, iz jednog drugog ugla, (evropskom) osjećaju identitetske nedovršenosti Balkanca. „Balkanac" je iritantni neazijat koji nije ni Evropljanin, a on Zapad frustrira svojim djelimičnim podsjećanjem na Evropljanina koje, međutim, nije dovoljno to da bi ga ovaj priznao za ravnoga sebi. Zla sudbina Balkanca – koja uslovljava stalno miješanje evropskih i zapadnjačkih sila – jeste u tome što za Zapad on nije ni orijentalac, da bi ga „ostavili na miru", niti Evropljanin, da bi bio priznat kao „svoj"." (Koprivica, 2013: 226-227). Iako nije tema ovog rada, u kontekstu se nameće problem i geografskog i kulturnog mapiranja ove regije u kojoj se nalazi i Bosna i Hercegovina, kao jedan od najvećih stradalnika Balkana, koji je "ulaz za Evropu" (za Aziju) i "izlaz iz Evrope" (za „ostatak Evrope").[9]

2.3. Da li je rasprava o konceptu države u socijalizmu srušila samu državu?

Zanimljivim se čini razmatranje Latinke Perović koja ističe: "nacionalizam je zapretio državnom socijalizmu, a pogotovu jugoslovenskoj državnoj zajednici. Njoj, pogotovo jer je višenacionalna i zadržala je, u suštini, bitne elemente državnog socijalizma: državnu svojinu i politički monopol komunističke partije." Prema ovoj toeretičarki (i sâmoj žrtvi čistki u socijalizmu) u srži sukoba, koji potresaju Jugoslaviju, od prvog dana postojanja do njenog kraja na kraju XX stoljeća, samo je jedno naglašeno pitanje: koncepcija države. Radi se o sukobu unitarističkog (srpskog) projekta i federalističkih ili konfederalističkih projekata drugih (Slovenije i Hrvatske, kojima su se kasnije pridružili i drugi). Bespovratno miješajući

[9] Neki autori smatraju da je to i mjesto „sukoba civlizacija" (Stanković, 2012), ali i traganja za specifičnostima pojedinih zemalja kao što je da li je Slovenija na Balkanu i na „kojem" Balkanu je Hrvatska (Slukan Altić, 2011).

koncepcije nacije-države, sa kulturalnim poimanjem nacije i mitomanije, koja prati etnička gibanja u Istočnoj Evropi, došlo se do paradoksa kojeg jednom rečenicom naglašava L. Perović: "Rasprava o konceptu države je srušila samu državu" (podvukao Dž.I) (Perović, 2000: 64).

Ako neko misli da je federalizam koji su ponudili komunisti originalan proizvod njihove koncepcije, onda se mora reći da je federalistički koncept izraz najmodernijih zapadnih stremljenja. Ali iz tog koncepta je (ipak) proistekao najbrutalniji međusobni rat i raspad federacije (jugoslovenske). Po mišljenju Latinke Perović, u samom komunizmu je postojala generička greška koja je onemogućavala istinski federalizam i od strategije pretvorila ga u taktiku: "Komunisti su odigrali samo ulogu hibernatora nacionalnih sukoba, a prirodom vlasti koju su uspostavili lagano su pripremali njegovu obnovu." Kako kaže Aleksa Đilas: "Komunizam nije uspeo da da zajednici ubrizga liberalno demokratski elemenat koji bi nacionalne ideologije učinio tolerantnijim, otvorenijim, samokritičnijim, pa su one ostale zamrznute u formi najgoreg devetnaestovekovnog nacionalizma, koji je komunističkom diktaturom još i pogoršan. Odbijajući demokratiju, a prihvatajući samo federalizam, jugoslovenski su komunisti napravili katastrofalnu grešku." Ali, nastavlja ovu misao Latinka Perović, "da bi je izbegli (tu katastrofalnu grešku, Dž.I.), "komunisti su morali izaći iz svoje kože". „Sa režimom lične vlasti, koji je nacionalne odnose uvek držao u latentnom sukobu da bi mogao da arbitrira, bez demokratskih institucija i strukturalnih promena kao temelja liberalne demokratije – nije bila moguća ni evolucija odnosa između naroda u pravcu zajedništva, koje ne bi značilo poništavanje njihove individualnosti". U tom kontekstu se zanimljivim čini formula koju ističe Aleksa Đilas, a koja se itekako tiče BiH:

"Ideja velike Srbije i velike Hrvatske su povezane jedna sa drugom. Veliku Hrvatsku može da stvori samo Velika Srbija." "(Perović, 2000.: 65 - 66).

U tretiranju posebnih razloga koje uvodimo u analizu jeste i želja za priznanjem koja je bila potisnuta u mnogi melementima u socijalizmu. Želju za priznanjem, kao pokretačkim motivom povijesnih događanja u smislu da se kroz drugog (druge) priznaju vrijednosti čovjeka, su potencirali brojni filozofi, prije svih Platon, kroz razradu *thymosa*, dijela duše, koji nije ni prirodna nužnost niti emocionalno stanje, nego dio koji osjeća potrebu da vrjednuje stvari - u prvom redu sebe, ali također i druge ljude, djela ili stvari oko sebe. Machiavelli to definira kao *"želju za slavom"*, Rousseau kao *amor-propre*, Alexander Hamilton o *"ljubavi spram slave,"* James Medison kada govori o *"ambiciji"*, ili Nitzsche o *"zvijeri sa crvenim obrazom"*. [10]

---

[10].Za naše razmišljanje u vezi ove teme to je bitan elemenat, imajući u vidu da se argumentacija F. Fukuyame koristi u modeliranju u ovom dijelu. (**Fukuyama**, 1994.: 204) O priznanju šire pogledati i tekst **Charles Taylora**: *Politika priznanja*, časopis "Habitus" br. 1, Novi Sad 2000, str. 11-45; pogledati i **Jürgen Habermas**: *Borbe za priznanje u ustavnim demokratskim državama*, Dijalog br. 5, Sarajevo 1996. str. 50-69 kao i **Fatima Mahmutćehajić**: *Povjerenje kao preduvjet društvene postojanosti i napretka*, Dijalog br. 1/1998, Sarajevo 1998. str. 177-188

Ovaj model u uvjetima rata u BiH i sprovedene agresije se može, zavisno od aktera, otvara pitanje ko je imao želju za priznanjem u bivšoj SFRJ? Ako bi se reklo da su to imali svi, na svoj način, vjerovatno se ne bi značajno pogriješilo. To se odnosi na priznanje posebnosti, suverenosti, samostalnosti, uvažavanje nacija i njihovih "posebnih" prava.

Međutim, gdje se ogledao pojedinačni, dakle ljudski, osjećaj za priznavanjem, i čiji je osjećaj imao težinu za tim da se posegne i za silom da se taj osjećaj potvrdi, ali i nametne drugima? Uzalud su unutar srpskog naroda veliki broj istaknutih pojedinaca razvijali osjećaj superiornosti i stvaranje "balkanskog Supermena sa tri prsta", sa ciljem da se zbog "historijskih žrtava" koje je "dao" srpski narod taj osjećaj potvrdi kod drugih. Naprotiv, što je jače taj osjećaj verbalno iznošen, on je kod drugih izazivao suprotne efekte. To je izazivalo negativan efekat, pa čak i animozitet, kod drugih: od pojave Memoranduma SANU, od obilježavanja 600- te godišnjice bitke na Kosovu, isticanja žrtava iz prošlih ratova, iznošenja kostiju iz jama, povećavanje vlastitih i umanjivanje broja žrtava kod drugih, podsjećanja na "zajedničke" korijene okolnih manjih naroda, te demonstracija grube sile i primjene metoda genocida.

Reakcije sa druge strane (otpori, pa i ismijavanje ponuđenih "argumenata", iznošenje drugačijih verzija događaja od onih koje su vladale u srpskom narodu, odnosno najvećem dijelu njega itd.) izazvalo je bijes. Jedini način da se potvrde vlastiti (nacionalistički) vrijednosni sudovi, jeste bio da se silom nametne prihvatanje "istine" (nacionalističke, koja je prošla besprijekorno i "školski" sve faze evropskog modeliranja – od proizvođenja političke i kulturne elite, preko propagande i religije). Važni su bili i dodatni argumenti koji su služili prema vani: da je to najbrojniji narod, da je "Pijemont Balkana" u očima međunarodne javnosti, da je "slobodarski", "pravdoljubiv", jer je u posljednjem burnom stoljeću uvijek učestvovao na strani pobjednika, da iza njega stoji jedna moćna Rusija itd. Često je korišten stereotip : da ima vojnu silu ("četvrtu ili petu" u Evropi) što je primamljivo, zaista! Na djelu je bila dugogodišnja indoktrinacija usmjeravajućom historijom i njenim usvajanjem, jer je podilazila pojedinačnim željama za moć i obezbijeđenja samoodržanja u "historijskim granicama". [11]

---

[11] I u samoj Srbiji su se u kontinuitetu suprotstavljalo ovom trendu. Između ostalog se pojavilo više knjiga i naučnih tekstova koji na jedan realniji način tretiraju događaje koji su se desili u disoluciji SFRJ i agresiji i njenim pripremama, pa i potrebi redefinicije i reinterperetacije prošlosti među kojima je i već pomenuta knjiga **Latinke Perović:** Ljudi, događaji i knjige, zatim - dr **Olga Milosavljević:** *Od Memoranduma do "kolektivne" odgovornosti* u knjizi "*Srpska elita*", Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2000. koji kulminiraju sa pitanjem **Slobodanke Ast: Ima li Branta među Srbima?** Da to nije samo "ženski stav" pokazuje i djelovanje **Obrada Savića**, tekstovi **Vladimira Ilića, Dejana Jovića, dr Radomira Konstatinovića, Žarka i Stojana Cerovića, Dušana Plenče, Filipa Davida** i drugih, među kojima su i rano preminuli **Slobodan Inić, dr Ivan Đurić i Novak Pribićević**, te ubijeni **Ivan Stambolić**. One koje nismo ovdje nabrojali pominjemo kroz njihove tekstove kao hrabre intelektualne činove, pri čemu posebno ističemo angažman kojeg je imalo i ima uredništvo časopisa "Republika" na čelu sa **Nebojšom Popovim**. Svi brojevi ovog časopisa koji su izdati od 1996. godine se nalaze na stranicama Interneta i na ovaj način ih toplo preporučujemo **http://yurope.com/ zines/republika / arhiva** - svi tekstovi iz časopisa "Republika" citirani u ovom radu su iz ove arhive. Naravno, nimalo se ne zanosimo da je proces pomirenja i suočavanja sa istinama kratkoročnog karaktera, ali on je neminovan i za ideju multikulturalizma, a Balkan je zaista **"multietnički koktel"** (izraz Z. Bžežeinski, prema

Mlakost u reagiranjima međunarodne zajednice samo je podstakla i dala dodatnu snagu za priznanjem. Čak je inertnost međunarodne zajednice bio znak odobaravanja i svojevrsnog "priznanja" izgrađenog *thymosa* kod najvećeg broja Srba. Pojedinačni čovjek se jednostavno stopio sa vladajućim mišljenjem. Ustvari, na djelu je bio totalitarni staljinistički režim, koji je u Srbiji oduvijek imao svoje najznačajnije "centrale" zadržavajući se i fizički kao mini-Kominterna (evropskog, pa čak i svjetskog značaja, kao odraz "trećeg puta Srbije" i njenog historijskog suprotstavljanja najjačim vojnim silama) dobivajući nove forme i folklore.

Čak se sve do početka 2002. godine ovaj mega-srpski thymos ne odriče ni imena Jugoslavije, ne samo zato što ga historijski "baštini" ili zato što je sobom nosilo brojne pogodnosti korištenja infrastrukture bivše države i njenih dolara i veza, nego zato što su oduvijek srpski nacionalisti pod Jugoslavijom podrazumijevali najveću moguću Srbiju. To je jedan od najvažnijih razloga zašto se još uvijek nema definiranja Srbije kao države. Naime, njenje granice imaju i pretpostavljenu, virtuelnu i neprihvaćenu stvarnost. (Sa i bez Kosova, ali i drugih potencijalnih područja optimalne države dugo vremena prisutnog, da ga uvjetno tako nazovemo, *thymosa* srpstva. Kao dokaz ovakvog stava je i činjenica da niti u prvoj, niti drugoj Jugoslaviji nikada nije bilo imperativno trasirana izgradnja jugoslovenstva. Čak to nisu insistirali ni u blagoj varijanti ni "historijski baštinici" i samozvani osnivači Jugoslavije. U Bosni i Hercegovini je pitanje "bosanske nacije" ili "bošnjaštva" prošlo na sličan način. Ideološki pravac vladajuće i jedine političke partije je bio izražen u stavu da "nacionalni individualitet svakog od bosansko-hercegovačkih naroda je objektivna društvena stvarnost, koju ne može zamijeniti nikakva nova iskontruirana nacionalna ili nadnacionalnih kategorija, kakve su npr. bosanska nacija ili bošnjaštvo" (Pozderac, 1980). Ovo je važna činjenica da bi se pokazalo da je "eksplozija" nacionalizma iz devedesetih godina prošlog stoljeća jednostavno bila, između ostalog, i logičan nastavak upornog nacionaliziranja jednih i sprječavanja drugih da se u potpunosti nacionalno afirmiraju. Odnosno, da je samo život u zajedničkoj državi spriječio da se i unutar "monolitne" ideološke strukture razbuktaju sukobi oko toga da li „granica na Drini " dijeli ili spaja. Još je u aprilu 1945. godine nakon oslobođenja Sarajeva u listu " Oslobođenje" nepoznati autor napisao da "niko Srbima BiH ne može osporiti pravo, niko i ne misli da im ospori to pravo,da u Beogradu gledaju centar srpske kulture i da ostvare svoje kulturno jedinstvo i da se tu, na srpskoj kulturi, napajaju i dobijaju podstreka, za rad u svojoj *užoj* otadžbini. Isto tako niko ne misli da zabrani Hrvatima Bosne i Hercegovine da gledaju na Zagreb i da se napajaju svojoj hrvatskom kulturom " (Bandžović, 2010 : 366). Ne treba da čudi, ili da se tumači samo " presvlačenjem dresa " u političkoj borbi, učešće velikog broja ortodoksnih komunista u planiranju, izvođenju i racionaliziranju, odnosno banaliziranju agresije na Bosnu i Hercegovinu.

Mitrović, 2006), od sudbinskog značaja. I, naravno, on će tražiti suočavanje sa stvarnim istinama – na **svim stranama**.

2.4. Bošnjaci u procjepu "neriješenog" srpsko-hrvatskog historijskog spora, „ostali " u makazama konstitutivnosti, a svi u siromaštvu i nepravdi

Čak su, zbog višedecenijske politike tretiranja "historijskih" i "nehistorijskih" naroda u teoriji. ali i u političkoj praksi, i muslimanski (izrasliji) teoretičari čvrsto propagirali da su se hrvatska i srpska nacija definitivno "formirale" i da ne treba dirati u to "sveto dvojstvo". To što su oni na razne načine, posebno kroz indoktriniranje čitavih generacija, teritoriju BiH jednostavno dodavali ili teritoriji Srbije ili Hrvatske nije bilo - ni važno . Tako je i posljednja agresija na BiH trebala da "razriješi" **jedino pitanje** "vječnog spora", a to je pitanje kako će Srbija i Hrvatska podijeliti BiH, a da se ne posvađaju. U takvoj situaciji dojučerašnji Muslimani (kao nacija sa starim imenom, odnosno Bošnjaci) u državama nastalim na prostoru bivše SFRJ nisu ni blizu statusa konstitutivnosti, pa čak ni statusa nacionalne manjine, čime je prema njima primjenjen grubi metod prekida pravnog kontinuiteta u priznavanju njihovog nacionalnog identiteta. Takav odnos dokazuje i njihovo tretiranje i u samoj BiH od strane susjeda. Tome nasuprot, u državi BiH se za Srbe i Hrvate traži ekskluzivni položaj u razumijevanju njihove *konstitutivnost* (što je kontinuitet na kojem se insistira), ali i posebna zaštita dijelova "jedinstvenih i jednih" i srpskog naroda i hrvatskog naroda. Tome u prilog idu i sporazumi o specijalnim jednonacionalnim odnosima Srba iz BiH sa Srbijom i Hrvata iz BiH sa Hrvatskom, kao i dvojna državljanstva. Bošnjaci (Muslimani) su u svojoj bezrezervnoj matičnoj državi svedeni na položaj da moraju da dokazuju svoju "povijesnost", da objašanjavaju da je bosanski jezik postojao, da je Bošnjak povijesno ime iz srednjovijekovne Bosne i da se permanentno suprotstavljaju prema objektivno dva složna procesa koji, svaki za sebe ili udruženi, vuku na stranu definitivne podjele BiH. I u savremenom dobu se susrećemo sa bojažljivošću (i) bošnjačkih intelektualaca koji prosto "podrazumijevaju" opstojnost i utemeljenost nacionalnih korpusa Srba i Hrvata, a po inerciji se upinju, i sami nedovoljno jedinstveni oko toga ,dokazujući povijesnu utemeljenost Bošnjaka. Pri tome Srbe i Hrvate, kao (podrazumijevajuće) dijelove šireg hrvatskog i srpskog korpusa, ne treba teorijski ni obrazlagati - oni su kao "vječnost", ali se za svakog Bošnjaka mora istraživati čitavo porodično stablo.

Cijela ovako postavljena konstrukcija vuče korijene od konstituiranja države SHS (Kraljevine Jugoslavije). Tada je na razvalinama velikih imperija (Osmanlijskog Carstva i Austro-Ugarske) došlo do konstituiranja države tri naroda. Ostali narodi jednostavno "nisu postojali", odnosno nisu prošli test "nacionalnih pokreta iz buržoaskog vremena". Kako je bilo tada na početku XX- tako se isto nastavlja i na početku XXI stoljeća !

Baš kao da je u XIX stoljeću neko dijelio diplome o historijskim i nehistorijskim narodima!

Klasičnu buržoasku revoluciju, niti, pak, razvoj kapitalizma (gledano iz iskustva i perspektive razvijenih evropskih naroda), nije prošla niti jedna zemlja iz sastava bivše SFRJ. Čak naprotiv, skoro sve su bile u vazalnom odnosu spram velikih sila i pod određenim stepenom dominacije i ovisnosti, ne samo ekonomske. To se nastavlja i na početku XX

stoljeća.[12] Opstanak svake od zemalja, nastalih disolucijom SFRJ, zavisi od pomoći i donacija iz inozemstva. Međunarodne vojne snage su stacionirane u svim državama bivše Jugoslavije. Veliki vanjski dug bivše SFRJ pokazivao je i njenu ovisnost, koliko god se brojni teoretičari upinjali da dokažu njenu "nezavisnost i nesvrstanost". Komunistička partija je u svojoj ideologiji od sredine tridesetih godina XX stoljeća insistirala na "nacionalnoj ravnopravnosti", vodeći računa, prije svega, o održavanju unutrašnjeg mira u jednoj višenacionalnoj zajednici.

Pri tome se nije pošlo od historijskih pretpostavki, nego od zatečenog stanja koje se oblikovalo u skladu sa rezultatima netom završenog rata i "socijalističke revolucije". A "nacionalno pitanje" je postalo zgodan šlagvort koji je trebao da zamijeni objektivni nedostatak klasne borbe kao uzornog obrasca uopće provođenja socijalističke revolucije. Rješavanje nacionalnog pitanja je postalo ideološko "meso" za stvarni nedostatak proletarijata u nerazvijenim zemljama, kakve su bile i Rusija, ali i Jugoslavija.

To je privuklo seljaštvo i nacionalno pitanje je u prvoj fazi konstituiranja socijalističkih država zamijenilo i klasnu borbu, koja je imala tragikomičnu formu "narodnih" (prijekih) sudova obračunu sa kulacima i "narodnim neprijateljima" poslije rata. To je u nerazvijenoj sredini, koju karakteriziraju polufeudalni odnosi, nepismenost, uz započeti sveobuhvatni proces ateiziranja, zamijenilo i objektivno prikrilo stvarnu (fizičku i ideološku) *nestašicu* radničke klase (klasne borbe). Sve su to bili, ustvari, ideološki markeri iza kojih se prikrivao stvarni nacionalizam, abolicija ustaških i četničkih zvjerstava, proglašavanja jednih naroda za "revolucionarne", a druge za "kolaboracioniste". Napadani su "ostaci građanske prošlosti", kao znak revolucije koja *teče*, ali je paradoks bio u tome da je napadano ono čega, ustvari, nije ni bilo.

Bilo bi veoma zanimljivo utvrditi nacionalne identifikacijske elemente u BiH: Srba, Hrvata i Bošnjaka. Skala identiteta mogla bi da nam dadne odgovore na pitanja kakvu vrstu priznanja očekuje većina pripadnika određenih nacija BiH, odnosno sa kojim nacionalnim tipskim elementima se oni identificiraju i na kome grade osjećaj svog *jastva* i pozitivnog određenja "Ja sam Srbin , "Ja sam Hrvat", odnosno "Ja sam Bošnjak" u BiH. I bez posebnih istraživanja, se može, sa velikom vjerovatnoćom, tvrditi da bi bilo značajnih zahtjeva za pojačanim unitarizmom, ali i otvorenih želja za separatizmom, spajanjem sa drugim državama, odnosno strogom "razgraničenju". To nije ni slučajno ako se zna da se u BiH sa nacionalnom pripadnošću odgovara i na pitanje i "Ko si?" i "Šta si?" Sve druge vrste pripadnosti (klasi, regiji, pa i spolu, starosnoj dobi, ali i djelimično i religiji itd.) su u drugom planu. Želja za priznanjem tog "jastva" i neostvarivanje u praksi tog priznanja vodi sve većem razočarenju. I onda dolazimo do paradoksa da su na početku XXI stoljeća najbolji BiH parlamenti, oni u kojima postoji većinski "nacionalni kocenzus", ali oni se ne nalaze u BiH. Oni su u inozemstvu, u hajmovima i izbjegličkim centrima širom svijeta, jer su tamo, u razvijenim državama, gdje odlazi veliki broj BiH populacije svih nacionalnosti i etničkih

[12] Slovenija je primljena u članstvo Evropske unije 2004. godine, a Hrvatska je postala članicom 2013. godine. Srbija, Crna Gora i Makedonija su u status kandidata, a Bosna i Hercegovina i Kosovo su potencijalni kandidati.

grupa, tamo su oni su suočeni sa drugom vrstom priznanja. Onom normalnom i ljudskom, za razliku od domaće iracionalne. Zato bijeg iz i od BiH nije samo bijeg od neizvjesnosti, nego i bijeg od nametnutog nacionalnog *thymosa*, koji se i kroz Daytonski mirovni sporazum forsira kao jedina izvjesnost za koju se zahtijeva priznavanje u svakom pogledu. Naravno, u takvom nacionaliziranju uspostavljena je „institucionalna diskriminacija " (Seizović, 2014a i Seizović, 2014b) koja se odnosi na rješavanje pitanja „ostalih " u BiH, a inicirana presudom Evropskog suda za ljudska prava u Strasburu u predmetu „Sejdić- Finci " iz 2009. godine. Ne treba posebno ni naglašavati da ni nakon pet godina ova presuda još uvijek nije implementirana !

II Etnohomogenizacija - atak na povijesno biće Bosne

U svim fazama historijskog trajanja BiH, etnohomogenziranje je imalo pogubne posljedice i izazivalo velike ljudske žrtve i materijalna razaranja. Igranje na kartu "nacionalnog BiH trolista" započinje, po nama, intenzivnije tek sa okončanjem Prvog svjetskog rata, dobiva posebne čudovišne dimenzije u Drugom svjetskom ratu i ima svoje finale u agresiji na Bosnu i Hercegovinu na kraju XX stoljeća. Pogubni intenzitet etnohomogenizacije, čiji je glavni nosilac u svim ovim prijelomnim događanjima velikosrpski koncept, ima uzlaznu putanju. Njegova najveća žrtva, do sada, jeste bošnjački narod, mada je, u cjelini gledajući, i kod drugih konstitutivnih naroda evidentno prisutan gubitak i u ljudskom potencijalu i u materijalnim dobrima.

U cjelini, najveći gubitnik je Bosna i Hercegovina.

Suočavanje sa ovom realnošću je nužno za realnu ocjenu situacije u BiH i stvaranju pretpostavki za obnovu suživota, sa punim međusobnim uvažavanjem, i na iskustvu iz svijeta (ali iz prošlosti BiH) omogućavati različitosti kroz razvijanje kulturalnih identiteta kao prednosti i bogatstva BiH.

1. Nacije i nacionalizmi

Pitanja nacije i nacionalizma se ne može svrstati samo u jednu teorijsku disciplinu. U tom smislu se možemo složiti sa Ernestom Gellnerom da se u ovoj problematici susreću i filozofija jezika, historija, socijalna antropologija, filozofija i sociologija. I mi bi dodali - potrebna je i velika imaginacija ljudi sa bujnom maštom da iz sfere iluzionizma ljudske zajednice izvuku na svjetlost naciju koja je toliko puta pokazala ogromnu moć, prije svega moć razaranja.

1.1. Historijski i teorijski kontekst "nacionalnog pitanja"

U srednjovijekovnim (naravno, evropskim) izvorima riječ "nationes" se pojavljuje kao istoznačno sa "genetes". U romanskim jezicima riječ se udomaćila iz latinskog, a u svim drugim jezicima ona je tuđa ili pozajmljena riječ. Latinska riječ "natio" (od **nasci** - roditi se, **natus** – rođen) označava zajednicu porijekla. Latinska riječ "natio" podrazumijeva ideju porijekla, po svojoj suštini, nezavisnom od individualne volje. „Nacija" je termin kojeg autori smještaju u doba Rimskog Carstva. "Natio" u Rimu označava "tuđe pleme", odnosno politički smisao dobiva s pojmom "translatio" kod utvrđivanja ko su Rimljani. Univerzitet u Parizu razlikovao je 1249. godine normansku, pikardijsku, englesku i galsku naciju, pod koju su bili supsumirani i Italijani, Španci, i Grci. Engleska nacija obuhvatala je uz to njemačke, poljske i skandinavske studente. Neki smatraju da je početak korištenja ovog termina vezan za XVI stoljeće, a drugi ga vezuju za XVII stoljeće. Naravno, ima i zagriženih "zaljubljenika nacije" koji je lociraju u vrijeme prve ljudske zajednice. Nacija je jednaka gensu, koji, pak, označava *etnos* u prijelazu u politiku – etnos koji postaje kriterij za diskriminaciju.

Dante ovaj termin koristi označavajući grupe stranih trgovaca. Od XVII stoljeća sve više se povezuje sa političkim značenjem i označava one koji vladaju. Rječnik Francuske akademije (*Academie Francaise*) označava (1694.) "nation" kao ukupnost svih stanovnika jedne "iste države koji žive pod istim zakonom i koriste isti jezik." Istovremeno, pod izrazom "narod", u interpretaciji Adelunga u Njemačkom rječniku, iz 1798. godine, se podrazumijevaju stanovnici neke zemlje koji imaju zajedničko porijeklo. I u Litreovom riječniku francuskog jezika iz 1869. godine, ističe se da je za postojanje naroda potrebno da postoji **rasna** pripadnost.

Francuski jezik ima termin "Država-Nacija" (État- Nation) ili Nacija-Država (Nation-État), odnosno u njemačkom Nation-Stadt. Po Websterovom rječniku (Webster, 1989: 487) *(nation - politically organized nationality, a communiti of people composed of one or more nationalities with its own territory and government, the territory of a nation, federation of tribes (as of American Indians)).* U prijevodu: nacija - politički organizirana nacionalnost, zajednica ljudi sastavljena od ljudi različite nacionalnosti sa vlastitom teritorijom i vladom, teritorija jedne nacije, federacija plemena (kao što su američki Indijanci).

Kada je riječ o arapskom jeziku, tu postoje određene terminološke teškoće, ali one nisu odraz neke nerazvijenosti jezika, odnosno nemogućnosti izražaja, nego odraz filozofije jezika i kulture islama. Danas je uobičajeno da se za zajednicu muslimana svijeta kaže "umma". Na početku bili su u upotrebi i drugi pojmovi, kao "ŠAB" /narod/, "qawm"/ rodbina/, "gins"/ oni koje su iste vrste/ i "watan"/otadžbina". Umma je značila zapravo religioznu zajednicu i podrazumijevala je sve muslimane: "al- umma al-muhammadiya". Nacija "al-umam al-muttahida"- može biti prevedena i kao "Ujedinjena religiozna zajednica".

Dakle, upotreba riječi "nacija" u, otprilike, istom historijskom periodu već se razlikuje u odnosu na upotrebu riječi "narod". Prvi je vezan za političku sferu, a drugi za biološku

povezanost. U historijskom smislu, nacija je "mlađi" termin i najčešće se označava kao "politički narod".

Takva upotreba ove dvije riječi je prisutna i u drugim zemljama i u XXI stoljeću. Tako će se veoma rijeko naići na upotrebu riječi "srpska nacija", ali je upotreba kovanice "srpski narod" česta. Dublja analiza bi nas dovela i do razloga ovakvog pristupa: da se politički, kao nacija, srpski narod još uvijek nije uobličio, a upotreba riječi "srpski narod" u vrijeme izražene težnje ka potencijalnoj zajedničkoj nacionalnoj državi, znači okupljanje svih onih koji se kao takvi osjećaju u jedan narod koji ima "zajedničko porijeklo i sudbinu". Riječ narod u takvom smislu bi označila "prirodno stanje zajednice krvi i tla". Zanimljivo je da se u svakodnevnoj upotrebi koristi i riječ „hrvatski narod" umjesto „hrvatska nacija", a kod Bošnjaka je češće u upotrebi kovanica „bošnjačka nacija" (u Bosni i Hercegovini).

Sa Francuskom revolucijom, koja se nerijeko označava kao granična godina - 1789., država Francuska nije bila određena kao federacija (jedinstvo u razlikama), već je proklamirala jedinstvo i nedjeljivost francuske nacije. Revolucionari proširuju značenje riječi Nacija i izvan plemstva. O tome šta je nacija pitao se i Siejes: "Asocijacija onih koji žive pod jednim opštim zakonom i koji su predstavljeni u istoj zakonodavnoj skupštini". Po takvoj jednostavnoj definiciji, ako bi čitav narod svijeta odlučivao o zajedničkom obliku vladavine on bi činio naciju (Keduri, 2000: 37-38).

Raspravljajući o nacijama u Austro- Ugarskoj, historičar Alan John Percivale Taylor (Taylor, 1988) ističe da pojam nacije u njegovom savremenom smislu nije bio prisutan u Srednjoj Evropi sve do XIX stoljeća.

Po Taylorovom mišljenju, srednjoevropske nacije koje su se pojavile na historijskoj sceni 1848. godine bile su "tvorevine pisaca i još uvijek su postojale samo u mašti; to su bile nacije sa više pisaca nego čitalaca... Rane nacionalne pokrete su stvorili i predvodili pisci, uglavnom pjesnici i historičari; njihova politika je izvirala iz književnosti, a ne iz života. Nacionalni lideri su nastupali kao da imaju podršku svjesnog, organiziranog naroda; znali su, međutim, da nacija još uvek postoji samo u njihovim knjigama. Jedan od čeških aktivista je u Pragu na sastanku sa kolegama- piscima primijetio: 'Da u ovom trenutku na nas ovde padne tavanica, to bi bio kraj nacionalnog preporoda'."

Ilustracija toga je, po Tayloru, i činjenica da su sve do XIX stoljeća i poljska, hrvatska, i češka "nacija" imale isti karakter kao i mađarska "nacija". Godine 1846, veleposjedničko plemstvo -intelektualci iz Galicije pobunili su se protiv bečkog dvora u ime poljske, nacionalne ideje. Galicijski seljaci ne samo što nisu podržali vođe pobune, već su, na podsticaj bečkih vlasti, organizirali ustanak protiv plemstva.

"Posramljeni ovim otkrićem uske, klasne prirode svog nacionalizma, Poljaci će poslije tvrditi da su ti seljaci bili Rusini, odnosno Malorusi; ustvari, i nacionalni i seljački ustanak je

povezanost. U historijskom smislu, nacija je "mlađi" termin i najčešće se označava kao "politički narod".

Takva upotreba ove dvije riječi je prisutna i u drugim zemljama i u XXI stoljeću. Tako će se veoma rijeko naići na upotrebu riječi "srpska nacija", ali je upotreba kovanice "srpski narod" česta. Dublja analiza bi nas dovela i do razloga ovakvog pristupa: da se politički, kao nacija, srpski narod još uvijek nije uobličio, a upotreba riječi "srpski narod" u vrijeme izražene težnje ka potencijalnoj zajedničkoj nacionalnoj državi, znači okupljanje svih onih koji se kao takvi osjećaju u jedan narod koji ima "zajedničko porijeklo i sudbinu". Riječ narod u takvom smislu bi označila "prirodno stanje zajednice krvi i tla". Zanimljivo je da se u svakodnevnoj upotrebi koristi i riječ „hrvatski narod" umjesto „hrvatska nacija", a kod Bošnjaka je češće u upotrebi kovanica „bošnjačka nacija" (u Bosni i Hercegovini).

Sa Francuskom revolucijom, koja se nerijeko označava kao granična godina - 1789., država Francuska nije bila određena kao federacija (jedinstvo u razlikama), već je proklamirala jedinstvo i nedjeljivost francuske nacije. Revolucionari proširuju značenje riječi Nacija i izvan plemstva. O tome šta je nacija pitao se i Siejes: "Asocijacija onih koji žive pod jednim opštim zakonom i koji su predstavljeni u istoj zakonodavnoj skupštini". Po takvoj jednostavnoj definiciji, ako bi čitav narod svijeta odlučivao o zajedničkom obliku vladavine on bi činio naciju (Keduri, 2000: 37-38).

Raspravljajući o nacijama u Austro- Ugarskoj, historičar Alan John Percivale Taylor (Taylor, 1988) ističe da pojam nacije u njegovom savremenom smislu nije bio prisutan u Srednjoj Evropi sve do XIX stoljeća.

Po Taylorovom mišljenju, srednjoevropske nacije koje su se pojavile na historijskoj sceni 1848. godine bile su "tvorevine pisaca i još uvijek su postojale samo u mašti; to su bile nacije sa više pisaca nego čitalaca... Rane nacionalne pokrete su stvorili i predvodili pisci, uglavnom pjesnici i historičari; njihova politika je izvirala iz književnosti, a ne iz života. Nacionalni lideri su nastupali kao da imaju podršku svjesnog, organiziranog naroda; znali su, međutim, da nacija još uvek postoji samo u njihovim knjigama. Jedan od čeških aktivista je u Pragu na sastanku sa kolegama- piscima primijetio: 'Da u ovom trenutku na nas ovde padne tavanica, to bi bio kraj nacionalnog preporoda'."

Ilustracija toga je, po Tayloru, i činjenica da su sve do XIX stoljeća i poljska, hrvatska, i češka "nacija" imale isti karakter kao i mađarska "nacija". Godine 1846, veleposjedničko plemstvo -intelektualci iz Galicije pobunili su se protiv bečkog dvora u ime poljske, nacionalne ideje. Galicijski seljaci ne samo što nisu podržali vođe pobune, već su, na podsticaj bečkih vlasti, organizirali ustanak protiv plemstva.

"Posramljeni ovim otkrićem uske, klasne prirode svog nacionalizma, Poljaci će poslije tvrditi da su ti seljaci bili Rusini, odnosno Malorusi; ustvari, i nacionalni i seljački ustanak je

izbio u čisto seljačkim područjima, a seljaci su bili Poljaci bez nacionalne svjesti" (Mitrović:1996).[13]

Ernest Renan nadovezao se na formulaciju Francuske revolucije. Ovaj francuski naučnik za područje religije iskovao je (1882.) formulu o naciji kao *zajednici volje*. Za njega je nacija bila "velika solidarna zajednica, nošena osjećajem žrtvovanja, koje je podnijelo, i žrtvovanja koje se još može podnijeti." Postojanje jedne nacije je (...) "jedan novi plebiscit". K. Renan je naglasio subjektivistički aspekt nacije: "Jedna nacija je jedna duša, jedan duhovni princip (...) Kao i pojedinac, tako je i nacija krajnja tačka duge prošlosti naprezanja, žrtvovanja i predavanja (...) Zajednička slava o prošlosti, zajednička volja u sadašnjosti, imati i izvršiti nešto zajednički Veliko i to još i htjeti i završiti - to su bitne pretpostavke da se bude narod." Staljinova definicija je dugo vremena bila vladajuća: nacija je "historijski nastala stabilna zajednica jezika, teritorija, privrednog života i psihičke osebujnosti koja se očituje u zajednici kulture." Ono što je nesumnjivo i u čemu se slažu svi teoretičari nacije i nacionalizma jeste da je on nastao kao ideološki „proizvod" Zapada, „uključujući tu i njegove kolonijalne ogranke u Americi" (Veler, 2002: 17).

Znanstveno bavljenje nacionalizmom istinski se uspostavlja kao naučna disciplina tek poslije Prvog svjetskog rata (Altermatt, 1996: 25 i dalje). Američki historičar Carlton J. H. Hayes je 1931. godine napravio tipologiju nacionalizama i razlikovao je humanitarni, jakobinski, tradicionalni, liberalni i integralni nacionalizam.

U sociološkoj literaturi o nacionalizmu, na ideje njemačkih romantičara ponekad se gleda kao na najvažniji intelektualni izvor modernog nacionalizma; u nekim slučajevima, ove ideje se izjednačavaju sa nacionalizmom u cjelini. Tako Eli Keduri govoreći o njemačkoj teoriji nacije govori kao o jednoj od više postojećih teorija; pored ove zloćudne doktrine (koju E. Keduri naziva *kontinentalnom doktrinom*) postoji i pozitivna teorija i tradicija nacionalizma. " Keduri nije jedini uticajni teoretičar koji insistira na značaju pojedinačnih društvenih teorija u procesu oblikovanja modernog nacionalizma. Hans Kohn je, oslanjajući se na Friedrich Meineckea, uspostavio uticajnu tipologiju nacionalizma (*istočni* i *zapadni* nacionalizam) što se donekle poklapa sa Kedurijevim shvatanjem o *vigoovskom* i *kontinentalnom* nacionalizmu..

---

[13] Taylor nije jedini koji smatra da nacije nisu postojale u Srednjoj Evropi prije sredine XIX i početka XX stoljeća. U svojoj studiji *"Iznad nacionalizma: društvena i politička istorija habsburškog oficirskog kora, 1848-1918"*, mađarski historičar **Ištvan Deak** navodi da krajem XIX stoljeća veliki broj regruta austrougarske armije nije znao da navede ne samo vlastitu nacionalnu pripadnost, već ni porodično ime. U raspravi "*Nacionalno pitanje u Poljskoj u XX stoljeću*", **Jerzy Tomaszenjski** ističe da su tokom XIX stoljeća seljaci Mazovije (regiona oko Varšave koji obuhvata veliki dio sjevera današnje Poljske) sebe smatrali Mazovjancima, i vjerovali da govore "mazovjanskim" jezikom. Američki senator i politički teoretičar **Daniel Patrick Moynihan** u svojoj studiji *"Pandemonijum: etnicitet u međunarodnoj politici"* navodi da veliki broj istočnoevropskih emigranata koji su u SAD stizali oko 1880. godine nije znao skoro ništa o vlastitoj nacionalnosti. cit. **u Judt T. :** *"The New Old Nationalism,* The New York Review of Books, 26. maj 1994: str, 46. - sve citirano preneseno iz teksta **Nenada Mirovića** (Mitrović, 1996).

Karl W. Deutsch je 1953. godine naciju i nacionalizam objasnio kao produkte socijalnog razvitka i naprednih komunikacija: "Narod formira socijalnu, ekonomsku i političku liniju individua od različitih socijalnih klasa i zanimanja oko jednog centra i jedne vodeće grupe. Njeni članovi ujedinjeni su kroz intenzivniju socijalnu komunikaciju a često i u ekonomskom životu, bez ikakvih naglih prekida u mogućnostima komunikacije i zamjene bilo koje karike, dakle sa prilično boljom mogućnošću socijalnog uzdizanja do visokog položaja." Mađarski historičar Jeno Szucs, oslanjajući se na Marxa, naglasio je 1974. godine da moderna nacija predstavlja proizvod građanstva: "Nacionaliteti koji su se formirali od srednjeg vijeka ne mogu se ni pojmovno ni genetički izjednačiti sa modernim formacijama nacije koje su nastale od kraja XVIII stoljeća. Ove nacije su specifičan proizvod ekonomske, političke, kullturalne i psihičke integracije, čiji je "*conditio sine qua non* građanski razvitak." Naravno, ima teoretičara koji smatraju da su neki bitni elementi nacije postojali i u predmodernim društvima, što daje osnova za priču o „vječnim nacijama". (Smith, 2003: 174 – 201) Te su teorije i u prošlosti, a i u savremenom dobu, ipak, više služile da se opravdaju određene imaperijalističke namjere, opravdavanje okupacije ili želja za teritorijalnim širenjem.

2. Šarm nostalgije i "zajednica sudbine"

Etnička i nacionalna zbilja protkana je mitom. "Mit je svojstvo ljudskog duha, a ne neki niži stepen u njegovom razvoju" "mitovi su tako puni značenja da po njima živimo i umiremo. Oni su mape prema kojima kulture plove kroz vrijeme."(Šušnjić, 1998: 139).

Etničke i nacionalne zajednice preuzimaju ulogu religijskih mitova – nije to milozvučan govor o spasu što ga nudi religija, nego se naknada stvara ako se zajednica tretira kao besmrtna i "sudbinska". Etnija jeste imala poziv na prošlost, ali sporadično. Tek je nacija krenula u rekonstrukciju prošlosti.

Kako je svijet nacija postao svijet proširenih nesporazuma, tražio se čvrsti oslonac ne samo u državnoj sili nego i u prošlosti od koje se očekivalo da svojim porukama jača nacionalnu svijest i volju za opstanak. Ako su uspomene (stilizirane poruke iz prošlosti) oskudne treba ih proširiti ili ako treba izmisliti. Važno je da prozivanje prošlosti bûdi željene posljedice prije svega dovodeći do homogenizacije. Ukoliko pogled u prošlost, koji se još može proširiti u nedogled, izaziva dojam besmrtnosti, može se i pojedinac prepustiti toj idili. Dijeli se uvjerenje o sudbini grupe, a misao se naslanja na mehko uzglavlje nacionalnih fantazmi. Za takvu svrhu povijest nije mogla ostati dvojbena, neimpresivna, nego je lahkoćom nejasnu prošlost pretvarala u jasnu u kojem će da slikari slikaju grandiozne slike, književnici se uživljavaju u pastoralnu idilu, a historičari će kreirati prošlost koja ushićuje i rastužuje, nagoni na prkos ili ponos. Mit koji je prihvaćen, ima tendenciju dugovječnosti. Pogled nazad je ***šarm nostalgije*** (Serg Moskovici) Oduprijeti se tom šarmu postaje teško, pa gotovo i neizvodljivo. Ono što prihvata slijed generacija ne može se jednostavno

proglasiti izmišljotinom. U nacionalnim mitovima, uostalom, uvijek ima i zrnce istine o prošlosti.

U krizama identiteta pojavljuju se, neovisno od promjena političkih režima, bajke, basne, kao i pjesme iz prošlosti. Tako su se na prostoru bivše Jugoslavije davni akteri prošlosti našli u situaciji da šalju poruke svojim ugroženim potomcima. Nacija se pretvara u druge roditelje, koji su bez mahane, što Moskovici zove ***porodičnom romansom***, u kojoj roditelji pomažu jačanju značaja svoje djece. Tako se održava smisao i svako sebe doživljava kao važan dio jednog višeg plana.

Zato je i poimanje prošlosti živo i ona (ta prošlost Dž.I.) se stalno dotjeruje izmjenama koje odgovaraju savremenicima. "Romanca, misterija, drama ... materijal bilo koje nacionalističke drame spasa", ističe A. Smith (Dugandžija, 1999: 39-45; Smith, 1988: 208). Ovdje riječ "nacionalistički" ne treba prevoditi u pejorativne konotacije, riječ je naprosto o tome da nas te misterije vežu s prošlim generacijama, ali i s potomcima, što uvjerava i našu nezamjenjivost u toj drami. Smith kaže da na taj način ponovo živimo živote predaka i sebe stvaramo dijelom **zajednice sudbine**.

Sudbina je prava riječ nacionalnog mitotvorstva. U slučaju raspada nekih zajednica dolazi do striktnog odvajanja predaka, povijesti i kulture uz potiskivanje onog što im je bilo zajedničko. Tako se na pragu XXI stoljeća sa velikom bojažljivošću govori o zajedničkom životu u SFRJ i ne tako davno prepoznatljivom zajedništvu u Bosni i Hercegovini. *Josip Broz Tito, izgleda, nije ničiji!*

Era industrijalizacije (kapitalizma) je razvila potrebu zbijanja različitih grupa na jednoj teritoriji radi lakšeg kretanja kapitala, a kroz mit o "spontanosti u zbijanju grupe" povećavala se izglednost da će i doći do zbijanja redova. Čovjekovo svojstvo društvenosti nalazi ovdje priliku za identifikaciju, koja nikada nije toliko zadovoljavajuća da ispod njezine kore, a u prostoru nastanjenom nadmoćnim stvarima i bićima, ne bi pobijala nesnosna inferiornost. Iz ovakvog (jednostranog i etnocentričnog) pristupa slijedi uzdizanje harizmatičnog vođe, forsiranje samo jedne religije, kao i onemogućavanje kritičkog pristupa stvarnosti, a duhovni život je pojednostavljen i osiromašen do mediokritetstva.

To se ogleda u obrazovnom sistemu u zemljama bivšeg socijalizma u kojima se njegov mit vezan za optimizam nezaustavljiva progresa ne samo prenio na nacionalne demokratije nego se čak i produbio. Obrazovni sistem je poprimio oblike nacionalne megalomanije. Smisao "prevarene povijesti" otkriva se kasno, onda kada njezine utvare već razjare duhove. "Zato što najveći dio nas samih dijeli to zajedničko stanovište (koje nudi mit, Dž.I.) mi ne možemo shvatiti njegovu mitsku dimenziju" (Dugandžija, 1999: 46). Nacionalni mitovi nisu samo riječ, govor, razmišljanje i pripovjetka, glas, nego oni izazivaju mržnju prema drugim narodima. Zato Smith u navedenom djelu i kaže da je "evociranje herojske prošlosti... poput igranja vatrom, kao što uopće danas povijest mnoštva etnija i nacija jača konflikt."

2.1. Mitovi i mitlologije "zamišljene (izumljene, rekonstruirane) zajednice"

I dok u belgijskoj himni "Belgijanci nakon višestoljetnog ropstva" napuštaju grobove, a u (nekadašnjoj) SFRJ , mada je bila vladajuća ideologija koja ja je akcenat stavljala na ateizam, Slavenima nije smetalo da "oživljavaju duhove i bore se protiv pakla kao stijena" dok se u paklenom scenariju sve urotilo protiv njih. Za to vrijeme Srbi vape prema "Bogu za pravdom", a Hrvati u zanosu opisuju "ljepotu svoje junačke domovine". I dok druge himne u svijetu veličaju ili geografiju ili čvrstinu naroda, dok se pozivaju na prošlost, stanovnici Bosne i Hercegovine (kao statistički građani, a istovremeno i pripadnici svih konstitutivnih naroda) imaju samo instrumentalnu himnu. Oni mogu da je zviždućи, da je odmumljaju i da im se ne pojavi nikakva asocijacija, kakvu obično imaju ponosne nacije- države širom svijeta.

Zanimljivost je da ideja tuđinskog gospodarenja, kojem je BiH bila podložna, kao historijski česta konstanta koja se koristi u himnama širom svijeta, teško može biti inaugurirana u nacionalnoj scenografiji iz jednostavnog razloga što u BiH imaju dva naroda koji bi se mogli za trećeg pojaviti kao tuđinski gospodari, odnosno ovaj treći njima dva kao gospodar, odnosno prvi drugom, to jeste drugi prvom i trećem... Teško bi bilo odrediti određeni historijski period kao "zlatno doba" za sve nacije i etničke grupe u BiH. Pošto ovo već ulazi u sferu više matematike i otvaranja beskrajnih kombinacija zbog toga je vjerovatno stav Međunarodne zajednice, koja se u BiH pojavljuje kao četvrti faktor, (a ona opet isparcelisana u ovisnosti ko iz koje države dolazi na privremeni rad u BiH...) bio da je instrumentalna kompozicija najbolje rješenje za BiH himnu. Do daljnjeg. Bosna je slobodna, u smislu da se oslobodila od svih poziva na tradiciju, njena himna ništa "ne talasa" i svojom skromnošću kao da sve učesnike poziva na skromnost i slušanje ozbiljne muzike. A himne ima onoliko koliko ima države. Reklo bi se da je BiH društvo oslobođeno onoga što većina drugih društava ima, a to je dominacija **zamišljene zajednice**, kako naciju naziva Benedict Anderson (*imagined community*) (Anderson, 1990).

Shopie de Schaepdrijver ističe da je "skidanje s postolja ovih nacionalnih mitova prijatna zabava za historičara, osobito ako je malo sklon zajedljivosti. Historičar, naprimjer, može da pokaže da je škotski kilt romantičarski pronalazak iz devetnaestog stoljeća, a nikako svakodnevna odjeća sirovih brđana tako živo opisanih u romanima Waltera Scotta; i da Srbi sa bikom na Kosovu svake godine slave poraz, što bi se moglo smatrati malo čudnim običajem, ako bi se stvari promatrale na racionalan način. Navike, zbivanja i podatke, koji sami po sebi zaslužuju malo pažnje, stručnjaci - filolozi, historičari, romansijeri - naporima punim ljubavi stiliziraju i podižu na nivo simbola nacionalnog jedinstva"(Schaepdrijver, 1996).

Anthony D. Smith u raspadu etnije (po njemu **prednacionalne zajednice** u historijskom pogledu) vidi kod većine naroda kao neprirodan čin, bilo da je nastao unutrašnjim izdajstvom (na našim područjima poznati je izdajnik Vuk Branković, a ako bi malo detaljnije analizirali domaće mitove vidjeli bi i vlasteline i velmože iz Bosne koji su napustili Kotromaniće itd.) ili je, pak, riječ o stranom nasilju. Kada je riječ o strancima oni su

omiljeni motiv, bilo da se radi o Turcima na prostoru Jugoistočne Evrope, Nijemcima, Austrijancima, Ugrima i sl.

2.2.Nacija kao uspavana Trnoružica

Nekadašnja etnija je, dakle, kao oblik sudbinske veze krvi i tla, uspavana, poput Trnoružice. Kada dođe do definitivnog buđenja onda će se zajednica koja se sada zove nacija vratiti svome "zlatnom dobu". Smith nabraja ukupno osam tema koje mogu postati nacionalne mitologije. To su:

1. Mit o porijeklu i vremenu, tj. o trenutku kada se zajednica "rodila",
2. Mit o porijeklu i prostoru, tj. o mjestu "rođenja",
3. Mit o precima,
4. Mit o migraciji,
5. Mitovi o oslobođenju,
6. Mit o zlatnom dobu,
7. Mitovi o propasti i
8. Mitovi o preporodu.

Narodni junaci, često sa natprirodnim sposobnostima, imaju ključno mjesto gotovo u svim temama, a posebno o mitovima o tzv. "zlatnom dobu". Autor tvrdi da takvi junaci sažimaju atmosferu i milje zlatnog doba, te da njihov sjaj i izazovnost može objediniti one koji ih smatraju svojim duhovnim ili rodovskim precima. Prema Smithu, stvaranje nacija iz etničkih osnova zahtijeva neprestane reinterpretacije, ponovna otkrića i rekonstrukcije. Svaka generacija mora preoblikovati svoje nacionalne ustanove i sisteme stratifikacije u svjetlu onih mitova, sjećanja, vrijednosti i simbola "prošlosti", koji najbolje udovoljavaju potrebama i težnjama dominantnih grupa i institucija (Smith, 1988: 191; Smith, 1999: 93-110).

Kako reći jednostavne istine da boj na Kosovo baš i nije neki događaj svjetskih razmjera, da se Gosposvetsko polje, gdje su ustoličavani slovenački kneževi, ustvari nalazi u Austriji, da su u vrijeme Matije Gupca vođeni neuspješni seljački ustanci, da su Hesin kapetan Gradaščevića pobijedili lojalni bosanski velikaši, da mekedonski Ilinden baš i nije bio preteča ujedinjavanja južnoslovenskih naroda, ili kako danas ubijediti Makedonce da nisu potomci Aleksandra Makedonskog, da je u grčkom Solunu na početku XX stoljeća bilo znatno više Jevreja nego Grka...

Tako je odmah poslije rata u BiH u udžbenicima "opjevanog junaka iz srpske historije" Marka Kraljevića je, slučajno i u žurbi kako je to istakao ministar prosvjete ovog

bosansko-hercegovačkog entiteta, ilustrirana lekcija o austrougarskoj okupaciji s početka XX stoljeća. (AIM, 2001)[14]

Na tragu proizvođenja novih mitova, među kojima je, kada je o Srbima riječ, posebno izražen mit o "pravoj i čistoj pravoslavnoj vjeri" i njih (Srba kao odabranog "nebeskog naroda") govore i stihovi ne samo Petra P. Njegoša, koji se danas veoma rado citira, nego živućeg Matije Bećkovića koji piše u religioznoj zanesenosti u Srbiji:

"Jedino ovde, Carice Nebesa,

Na mom jeziku se moli bez zastanka,

I ne laže ništa, i ne jede mesa,

I **osam vekova** posti bez prestanka."

Tome nisu odoljeli ni Slovenci, mada imaju običaj da sebe izdvajaju iz tog "balkanskog društva", čime i sami doprinose razvijanju sterotipa o tome da su oni "higijenski koridor Evrope" spram Balkana. Janez Janša je nakon osamostaljenja Slovenije podigao brojna obilježja i spomenike u čast pobjede i palih u ratu "protiv JNA", a imao je vremena i da lansira jedan stari mit – o tome kako su Slovenci 1593. godine kod Siska porazili Turke, mada isto mjesto, bitku i pobjedu pominje i hrvatska historiografija, sa izuzekom što pobjednici nisu Slovenci.

2.3. Historiografija u funkciji mitologije

Historiografija i historija u cjelini često ostaju po strani i same doprinoseći širenju mitologije.(Pavlović, 2001: 496)[15] Moderni primjeri (kakav je onaj na početku agresije na

---

[14] O mitologiji u južnoslavenskim narodima pogledati veoma zanimljivu studiju grupe autora saradnika AIM pod nazivom "Nacionalni mitovi i obrazovanje", *Republika broj 268,* Beograd, 2001. čiji su neki primjeri uzeti u ovom dijelu posvećenom mitologiji kod naroda bivše SFRJ. "Nacionalizam zahtijeva suviše vjerovanja u nešto što očigledno nije tako. Kako bi Renan rekao: "Pogrešno razumijevanje vlastite historije dio je nacionalnog bića" (Hobsbawm,1996:19), a pjesma **Matije Bećkovića** iz priloga i izvanredne analize o djelovanju Srpske pravoslavne crkve kao društvene insitucije u događajima na prostoru biše Jugoslavije, autora **Mirka Đorđevića:** *Ratni krst srpske Crkve* (Đorđević:2001).

[15] **Stevan K. Pavlović** ističe i predrasude s kojima se tradicionalno na Zapadu prilazi Balkanu kao "izazovnoj divljini Evrope" čime su zemlje na području koje se zove Balkan, ili Balkansko poluostrvo, suočene sa iluzijom i unutar sebe samih, ali i okružene iluzionom predstavom od strane drugih. Toj iluziji teško odolijevaju i historičari: "I najpravičniji istoričari počeli su da shvataju da je postizanje potpune objektivnosti u suštini iluzija.. Uprkos sve većem izobilju izvora, istoričar XIX i XX stoljeća i dalje ostaje arheolog, suočen sa nedovoljnim, necelovitim i izbrisanim tragovima prošlosti... Da li istoričar tada ne radi ništa drugo osim što produbljuje misteriju? Da li je istorija Balkana misterija? Ili ta stvarnost nije tako jednostavna? Taj, tako često iracionalan, obrazac ostat će silom prilika nerazumljiv, pošto je mnogo više ljudi koji su skloni da to prihvate nego onih koji bi bili spremni da se odvaže i pođu rizičnim putem u

Bosnu i Hercegovinu) govore da je za opću novinarsku sliku bilo potrebno "naučnog" utemeljenja za omiljenu tezu Zapada o tome da su sva zla samo beskrajni niz potekao iz predodređenih historijskih obrazaca. Tako se i došlo na tezu koja bi se mogla nazvati *predodređenost za nasilje*. Ovu tezu je obnovio Robert Kaplan, pisac knjige *Balkanski duhovi* (Kaplan, 1993), koja je bila vrlo uticajna u najvišim krugovima državne vlasti. Nisu samo Zapad i inozemstvo "zaduženi" za sijanje nepoznanica i održavanje predrasuda i stereotipa. Zadatak povjesničara je težak i njih većina je prisiljena da čini ustupke tehnici legendi. Prošlost ne može govoriti, ona nema jezika. Ona, kako kaže Đ. Šušnjić, govori jezikom savremenog historičara i on razumijeva historiju iz svog vremena i svoje vrijeme razumijeva historijski.

Poniranje u prošlost je potrebno, a pismena kultura koja je do sada obuhvaćala uzak sloj stanovništva, odjednom je postala masovna, odgovarajući novim proizvodnim i društvenim intencijama koje zahtijevaju veću uniformnost. U tome je kultura otišla tako daleko da je postala više pomoćno sredstvo političkih zahtjeva za homogenizacijom nego samostalni kreator.

Mircea Eliade je isticao da se mitski sadržaji egzemplarno razvijaju na Jugoistoku Evrope, gdje je težnja za homogenizacijom usmjerila kulture, osobito povijest, da se na svaki način uključi u proizvođenje privida. To se događalo u tolikoj mjeri, kaže ovaj pisac "da su se osim nekoliko iznimaka, sve cijenjene historiografije ograničile na nacionalnu svijest i napokon dovele do kulturnog provincijalizma"(Eliade, 1970: 164).

Historija, nažalost, pokazuje da samo isticanje svojih svojstava nije dovoljno bez potcjenjivanja drugih, kroz njihovu deformaciju, što u krajnjoj liniji rezultira pokušajem njihovog iskorjenjivanja. S obzirom na nacionalnu pripadnost, ljudi su se počeli dijeliti na superiorne i inferiorne, uzvišene i potpuno bezvrijedne.

2.4. Bosna i Hercegovina u frižideru, čajniku, loncu i u fokusu zanimanja historičara regije

Isaiah Berlin u svojoj dubokoj starosti i kao svjedok XX stoljeća pred njegovim krajem je istakao da je ovo "stoljeće najgore koje Evropa ikada imala... Gore ... nego u danim Huna." Nažalost, rasizam i nacionalizam su najsnažniji pokreti i u savremenom dobu."Evidentno je moguće postići visok stupanj znanstvene spoznaje i znanja i, doista, ukupne kulture, a ipak uništiti druge bez sažaljenja, u ime svoje nacije, klase ili povijesti same." (Dugandžija, 1999: 59-50 i Berlin, 2001: 56) Le Bon ističe vrlo važnu stvar: da se u gomili pojedinac hipnotizira, a povratak u starinu može značiti i povratak u barbarstvo. Ono što je zajedničko ljudskom rodu počelo se odbacivati više nego ikada ranije.

---

misteriju da bi sagledali stvarnost. Naposlijetku, vraćam se Magritu, koji je rekao kako nije moguće pomoći narodu koji "radije pokušava da prođe kroz zidine nego da uđe na vrata."

Na primjeru Bosne i Hercegovine je vidljivo da se po svaku cijenu odbacuje ono što je zajedničko. U tom smislu treba posmatrati i djelovanje nekih historičara iz Bosne i Hercegovine koji su se u vrijeme agresije na Bosnu i Hercegovinu našli u Beogradu ili na Palama. Karakterističan je slučaj Milorada Ekmečića.

Tako je, po mišljenju Maje Miljović, dolazak Milorada Ekmečića u Beograd 1992. iz Sarajeva (za kojeg Maja Miljković "neutralno" prešućuje da je tada Sarajevo bilo okruženo sa JNA i srpskim paravojnim snagama i predstavlja najznačajniji i historijski gledano, primjer dugotrajne opsade i ubijanje grada i njegovih stanovnika u XX stoljeću- primjedba Dž.I.) značio novu etapu u razvoju srpske historiografije. Srpska akademija nauka i umjetnosti SANU je jula 1993. godine (dakle, kada je agresija bila uveliko u toku, a BiH bila priznata kao država) pokrenula inicijativu za formiranje Odbora za istoriju Bosne i Hercegovine. Ekmečić ovo formiranje tumači "okolnostima nastalim izbijanjem **građanskog** (podvukao Dž.I.) **rata** na prostoru bivše jugoslovenske države, odnosno razbijanja jugoslovenske države i političke celine, samo je potvrdilo opravdanost tog čina formiranja. Bosna i Hercegovina nije bila samo sastavni deo srpskog narodnog bića i jedna od pokrajina u kojima je srpski narod živeo, nego **ključna oblast** koja je određivala njegov ukupan razvoj. Nemoguće je razdvojiti Srbiju i Bosnu i Hercegovinu, osim u mehaničkom pogledu, koji su nametale spoljne okolnosti, a ne unutrašnje razlike." Zahvaljujući djelovanju tog odbora 1995. izašao je prvi broj Zbornika za istoriju Bosne i Hercegovine (Miljković: 2000: 329-343).

Sâm Ekmečić se zalaže za naučna istraživanja koja će biti "večna" jer je dosadašnja historiografija o Bosni i Hercegovini "opterećena mitologijom, iracionalnošću i dokazivanjem vještačkog identiteta". Dakle, neće nedostajati novih priloga historiji BiH, koji se prilježno ("večno istinito", kako i priliči "racionalnim" piscima koji imaju "prirodni, a ne „veštački identitet") pišu u Beogradu.

Drugi broj Zbornika je objavljen 1997. Ovaj historiografski krug je organizirao u toku i nakon rata dva naučna skupa: prvi, sa temom "Bosna i Hercegovina od srednjeg vijeka do najnovijih vremena" održan od 13-15. 12. 1994. godine, drugi "Islam, Balkan i velike sile (XIX-XX stoljeće)", 11-13.12.1996. godine. Proizvođenje mitologije i vlastite interpretacije historije se nastavlja, ali sa vrlo konkretnim ciljem - u pogodnim uvjetima prisajediniti kroz "normalan proces", ako ne cijelu BiH, barem 49 posto njene teritorije sa Srbijom. Naravno, poželjno bi bilo to učiniti *demokratskim sredstvima* s obziromna činjenicu, sa kojom se slažemo, a koju naglašava Ardžun Apaduraj da su i „najveći svjetski kriminalci i tirani naučili jezik demokratije, dostojanstva i prava" (Apaduraj, 2008: 52). Tu se još uvijek (mada i dijelovi sa hrvatskom većinom sa agresivno ratnim nazivom Herceg Bosne ne zaostaju puno) miješaju u čudnom historijskom koktelu herojske legende, nacionalna stradanja, fantastični brojevi i nekritičko trubljenje u slavu "istine", svojatanje ne samo događaja, nego i teritorija, uz obaveznu podjelu okolnog svijeta samo i isključivo na *saveznike* i *neprijatelje*.

Istotvemeno je evidentno da i politika Zapada prema Balkanu i balkanskim državama, posebno kada je riječ o Zapadnoj Evropi, nosi oznaku "neuspješna. Daytonski mirovni sporazum, odnosno prekid neprijateljstava između Srba i Albanaca, samo su obustavili borbe. Vizionarskim se čine riječi: "Da li smijemo da dozvolimo da ovi balkanski ratovi prođu, a da bar ne pokušamo da izvučemo neke pouke iz njih, ne znajući da li su oni bili dobro ili zlo, kao ni da li će sutra ponovo da izbiju i da zauvijek nastave da se šire?" Ovo je pitao je predsjedavajući Međunarodne komisije za Balkan, francuski senator d'Esturnej de Konstan. Napomenuo je i da je Komisijin izvještaj mogao nositi prikladan naslov "Podijeljena Evropa i njeni demoralizujući potezi na Balkanu". Kada se nakon agresije na BiH čitaju ove riječi početkom XXI stoljeća vjerovatno bi mnogi rekli da ove riječi ne bi zaslužívale mnogo pažnje, jer je izrečeno mnogo sličnih riječi, na još žešći način, povodom događaja u Bosni i Hercegovini 1992- 1995. godine.

Ali, ove riječi su izrečene daleke i davne - 1913. godine (Rupnik, 2000). [16]

a) **Frižider.** Zar je onda slučajno što je osam decenija poslije ponavljana teza sa najviših nivoa u svijetu koja je koristila metaforu o frižideru: komunizam je naprosto "zamrznuo" nacionalističke frustracije i konflikte koje smo zatekli izvanredno očuvane nakon njegove propasti.

b) Čajnik ili c) lonac. Varijacija na istu temu je metafora o loncu sa ključalom vodom (engleska varijanta je metafora o čajniku): sada kada je sovjetski poklopac podignut, dugo potiskivane aspiracije i stare mržnje mogle su *ponovo biti oslobođene*. Pretežno je to bila interpretacija koja je preovlađivala u medijima i političkim raspravama kako u Zapadnoj Evropi, tako i u Sjedinjenim Državama.

d) Mržnje iz davnina. Predsjednik USA B. Clinton, u svom inauguracionom govoru u januaru 1993. godine, rekao je da "generacija odrasla u sjenci Hladnog rata preuzima nove odgovornosti u svijetu kojeg je ogrijalo sunce slobode, ali kojem još uvjek prijete mržnje iz davnina". Britanski premijer John Major, obraćajući se Donjem domu u junu 1993. godine, dvije godine nakon izbijanja rata, rekao je: "najkrupniji pojedinačni element koji stoji u pozadini onoga što se desilo u Bosni je slom Sovjetskog Saveza i one discipline koja je stražarila nad pradavnim mržnjama u staroj Jugoslaviji. Kada je jednom nestalo te discipline, stare mržnje su se ponovo pojavile, i mi smo počeli da uviđamo njihove posljedice kada je došlo do sukoba."

e) Plemenski sukobi. Francuski predsjednik Miteran također se osvrnuo na *"les passions ethniques ancestrales"* **(od predaka naslijeđene etničke strasti)** u nekoliko izjava povodom rata u bivšoj Jugoslaviji. Ovakav pristup Balkanu bio je prisutan i na konferenciji

---

[16] **Žak Rupnik (Jacques Rupnik)** izvršni direktor Komisije za Balkan (ICOB), direktor za istraživanja Centra za međunarodne studije i istraživanja nacionalne Fondacije za političke nauke i profesor na Istitutu za političke studije u Parizu, je putovao sa grupom istaknutih ličnosti iz Evrope i Amerike, koji su sačinjavali Međunarodnu Komisiju za Balkan, tokom 1995. i 1996. godine. Inače, cijenjen je stručnjak za međunarodno pravo, živi i radi u Parizu. Izvještaj ove ekspertne grupe je objavljen pod nazivom "*Nedovršeni mir*", Hrvatski helsinški odbor za ljudska prava Zagreb i Pravni centar FOD BiH, Sarajevo, Zagreb- Sarajevo, 1997. *Fondacija Carnegie* je objavljila ponovljeno izdanje svog izvještaja iz 1914. i to na engleskom jeziku 1993. godine

koju je Miteran organizirao u Parizu, februara 1992. godine i koju je prikladno nazvao "Evropa i plemena". Njegova sramotna uloga prema BiH i posjeta 1992. godine, koja je odložila vojnu intervenciju, je jedna od ilustracija takvih stavova, ali, i što je još važnije, ilustracija organiziranog nečinjenja i sprječavanja da se učini bilo šta efikasno da se ne ponovi genocid.

3. Moderna država sa "evropskom aromom"

Moderne države su posljedica Francuske revolucije u smislu stvaranja buržoaskih demokratija (odnosno, građanskog društva). Ili još preciznije, to je proces stvaranja nacionalnih država.

Te države u sebi sadrže tako jednu evropsku "aromu" (Zapadnoevropske nijanse), ali sadrže u sebi i jednu zaokruženost, unutarnju sebičnost koja se ispoljava spram ostalog svijeta i koja razumije samo sebi slične i koja je mjera za druge da bi se trebali pridržavati tog obrasca. Svako približavanje je neminovno gubljenje identiteta i početak procesa ugledanja na taj već proklamirani praobrazac. To se nekada nametalo kao propagandni ili čak i ratnički poklič, ali se danas zove "standardizacija" - čitav razrađeni mehanizam normativa, standardnih procedura koje su obuhvatile sve segmente života, pa i društvenih institucija. Tako i nije slučajno što neki autori smatraju da evropski gradovi sve više liče jedni na druge, baš kao što i društvena uređenja liče jedni na druge u raznim zemljama.

Te zemlje su ispunile uvjete standardizacije, odnosno po njima se standardizacija i ustanovljava.

U eri globalizacije, kakvim mnogi nazivaju postmoderno društvo koje smo počeli da živimo i koje će biti "glavno" barem u narednim decenijama, svijet će sve više postajati uniformiran u osnovnim oblicima: industrijskoj, ekološkoj, ekonomskoj, političkoj... Da ne govorimo da je i moda postala mondijalizirana, da je muzika, kao i umjetnost već "u kalupu" i jedino pojedinačni etno-pokušaji predstavljaju odstupanje. Mada je krajem XX i početkom XXI stoljeća i etno elemenat u umjetnosti postao i definitivno dio borbe za profit.

Stvaranje globalnog tržišta traži (i nudi) nove-stare proizvodne odnose, ali i ideološki okvir u kojem liberalna demokratija predstavlja "kraj historije".[17] Zaista, danas će sa više vjerovatnoće biti govora o promjenama klime, nego li što bi se neko drznuo da govori o adekvatnoj alternativi kapitalizmu.

Privatna inicijativa, na kojoj počiva takav jedan "sistem", podrazumijeva čitav niz preduvjeta koji se moraju ispuniti da bi ta inicijativnost (ulaganje kapitala u proizvodnju, otvaranje novih radnih mjesta, seljenje kapitala i sl.) udružena sa inventivnošću,

[17] Nakon 11. septembra 2001. godine i terorističkih napada u New Yorku i Washingtonu mnogi teoretičari su kritizirali poznatu tezu **Francisa Fukuyame** o liberalnom demokratskom sistemu Zapada kao "kraja historije". Posebno su se isticali **Georg Will** koji je isticao da se "historija vratila s odmora" ili **Fareed Zakaria** koji je proglasio " kraj kraja historije". U odgovoru kritičarima **F. Fukuyama** je poručio da i dalje "ostajemo na kraju historije": Modernitet je izuzetno moćan teretni voz kojeg iz šina neće izbaciti nedavni događaji, ma kako bolni bili." (**Fukuyama**, 2001: 38-39).

racionalnošću, izglednom profitabilnošću mogla da se pojavi u određenom društvu. Ta inicijativa traži državu kao garanta zbog toga što jedino država može biti garant ostvarenju interesa za profitom. Interes države je ubiranje novih poreza, zapošljavanje nezaposlenih svojih državljana i, čini se, da se tu krugovi zatvaraju.

Da li je to baš tako u državama u tranziciji, kako se popularno zovu zemlje bivšeg socijalističkog lagera. U ovom smislu pod tranzicijom razumijemo "prevladavanje urušene socijalističke kontrukcije zbilje demokracijom, modernizacijom, privatizacijom, tržištem i drugim vrijednostima preko kojih razvijeni Zapad legitimira savremenost i poopćava svoje vodeće ideje, institucije i medije povezivanjem legitimirajućeg djelovanja kapitalističkog "pukog fakticiteta" i neekonomskih legitimirajućih simbola; te vrijednosti prema tranzicijskim zemljama dobivaju oblik obećanja, uvjeta, zahtjeva, uputa različite performativne snage i mjerila uspješnosti tranzicijskog kretanja, njegove svrhe i njegova cilja" (Paić, 1999: 122).

Postaje nam jasnije s čime se suočava BiH u oblastima demokratizacije, modernizacije, privatizacije, ali i vezano za ratnu obnovu. Ovo posljednje ističemo kao vrlo važno, zato što se sve češće u analizama koje se prave oko pa i u samoj BiH redovno gubi iz vida činjenica da je BiH imala razarajući rat koji se po brutalnostima uništavanja teško može mjeriti sa bilo čim u nedavnoj historiji.

Da li je osnovna "grješnost" BiH u činjenici da je bila suočena sa razarajućim nacionalizmima koji su išli primjerom Evrope i u homogenoj etničkoj državi vidjeli ostvarenje nacionalnog sna, odnosno da je veći dio ("bosanske") BiH bio „zaveden" teorijama o multilateralnosti savremenog svijeta i iluzije o postojanju nečega što se zove "međunarodna zajednica", odnosno, međunarodno pravo zasnovano na postojanju takve zajednice. Praksa je pokazala da, ako se izuzmu određene institucije koje nose takav naziv, u suštini postoje samo vrlo konkretni interesi pojedinih država i njihov konkretan odnos spram kriznih žarišta u svijetu. Tako bi u svakoj situaciji trebalo, prije svega, posmatrati interese država kao što su: SAD, Rusija, Britanija, Francuska, Njemačka i, eventualno, Kina.

3.1. BiH "odozdo" i "odozgo"

U građenju država su prisutni procesi koji (u nacionalnim relacijama) znače građenje nacije (pa time i države) po principima "odozgo" i "odozdo".

Sve do referenduma o nezavisnosti, koji je održan krajem februara i početkom marta 1992. godine, Bosna i Hercegovina je bila suočena sa proizvođenjem države i njoj odgovarajuće nacije podsticane skoro isključivo "odozgo" - sa nametanjem volje svjetskih sila i njihovog pragmatskog provođenja u skladu sa velikodržavnim apetitima susjeda. I onda kada je to pitanje, makar koliko to proglašavali da je sa "zakašnjenjem", trebalo biti razriješeno na način tzv. "francuskog" koncepta nacija, koji podrazumijeva prvenstvo državnog razloga, pa tako i identiteta nad posebnim etničkim identitetima, to je izazvalo svaku moguću reakciju velikodržavnih projekata. Da se kojim slučajem bosanski i hercegovački identitet nametnuo na način kojim bi "balkanski amerikanizam" kao građanski

koncept preuzeo ili nadvladao etničke i nacionalne korijene, vjerovatno bi priča o podjeli BiH bila definitivno okončana.

Osporavanje ***legitimiteta*** takvom jednom građanskom konceptu izvršeno je bukvalno svim sredstvima - od sprječavanja bosanskih Srba da izađu na referendum o nezavisnoj i suverenoj BiH, državi ravnopravnih naroda i građana, pa do oružane intervencije, siline genocidnih radnji i ogromnoj destruktivnoj energiji koja je bila usmjerena u tom pravcu. Upravo primjena takvih metoda, od kojih su neke i zvanično od strane Međunarodnog suda pravde u Hagu okvalificirani kao **genocid** (2007. godine- presuda ovog suda o **genocidu** izvršenom u Srebrenici 1995. godine) govori da su organizatori agresije itekako bili svjesni da postoji i u historijskoj tradicijski i u svakodnevnom životu ukorijenjen i prisutan bosansko – hercegovački identitet. Kroz agresiju je upravo spriječeno njegovo demokratsko uobličavanje na osnovu kojeg u BiH mogla proizvesti istinska multietnička zajednica u kojoj bi se svi identiteti razvijali u skladu sa povijesno - tradicijskim i modernim kriterijima. Takvu vrstu multilateralnosti u BiH, definitivno je jasno, nije trebalo iznova "izmišljati". Razlozi zašto se takvo što nije dogodilo su slojeviti, a rezultatsu, najviše, miješanja sa strane u unutrašnje stvari BiH, direktne intervencije izvan BiH, ali i nedovoljnog prepoznavanja tih povijesnih šansi unutar same BiH.

Ako Bosne i Hercegovine stvarno "nema", kao što pokušavaju da dokažu brojni "teoretičari" i "političari", onda se mora postaviti pitanje: *Zašto se, onda, u historijskom kontinuitetu ulaže sve veća i veća količina energije da bi se uništilo nešto čega "nema"?*

Najbolja podrška velikodržavnim projektima, koji su okrenuti prema podjeli BiH, jeste političko etniciziranje unutar BiH!

Zato se ideja bosanstva (i hercegovstva) u principu odbacuje, jer je ona, po našem mišljenju, jedna od najjačih kohezionih ideja od čije realizacije zavisi budućnost BiH. Izuzetno je izražena tendencija, koja proističe iz etničkog pristupa crtanja državnih granica, da se bilo šta, što bi moglo u historijsko pamćenje da vrati dokazane elemente suživota i tradicionalnog baštinjenja zajedničkih identiteta, jednostavno nasilno izbriše, uništi i zabrani. To su glavni razlozi da se spriječava zajednička policija, zajedničke osnovne obrazovanja, upotreba riječi "bosanski", uključujući i bosanski jezik. Raznim pritiscima i kombiniranjem mjera propagande se dovodi u sumnju sve "probosansko" i prije nego što je počelo u BiH da ponovo funkcionira. Ideja o BiH može biti prije ukinuta idejama nego ratnim sukobima. Nedostatak državotvorne ideje pogoduje snagama razgradnje. Jedan od razloga je nedostatak identifikacije i postojanja državne religije (Plesner, 1997: 39).

U BiH takvo nešto u principu nedostaje iz razloga što BiH ima najmanje tri umjesto jedne religije koja bi mogla biti državna. I kod tri religije (pravoslavlje, islam i katoličanstvo, a tu je i judaizam od monoteističkih religija) nije cjelovito riješeno insitucionalno organiziranje na nivou BiH. Iz stare organizacije (SFRJ) je preuzeto ustrojstvo religijskih zajednica koje nisu ni htjele, niti zagovarale ozbiljniju transformaciju, izuzev IZ BiH koja je tu transformaciju izvršila u toku rata (pogodnost je, možda, što je u Sarajevu i prije rata bio stvarni centar IZ

SFRJ). I za Islamsku zajednicu u Bosni i Hercegovini je karakteristično da je i sama eksteritorijalna, jer u svom sastavu ima i mešihate u Sandžaku (srbijanski dio, dok je u Crnoj Gori uspostavljena samostalna Islamska zajednica), Hrvatskoj i Sloveniji. Pravoslavna crkva iz Bosne i Hercegovine je vezana za Srpsku pravoslavnu crkvu i njen je dio kroz regionalne mitropoloije u BiH, a sa vrhovnim poglavarom patrijarhom u Beogra.. Katolička crkva je ili u najvećem redu, ili u najvećoj mogućoj zbrci spram teritorije BiH. Ona ima formalno centar u Vatikanu, ali Vrhbosanska nadbiskupija je nešto što teritorijalno ne pokriva cijelu BiH. Tako dolazimo do paradoksalnog podatka da BiH ima (formalno – pravno sa pokrivenošću *cjelokupne svoje teritorije*) samo jednu **„zvaničnu" religiju** (islam) i vjerovatno još jedan broj manjih vjerskih zajednica. Kada ovo kažemo onda ne umanjujemo nimalo stvarnu *zvaničnost* koju u praksi imaju i Katolička crkva u BiH i Srpska pravoslavna crkva u BiH, ali je činjenica da (samo) u formalno-pravnom smislu jedino Islamska zajednica u BiH ima svoje sjedište i organe koji su isključivo bosansko-hercegovački. [18]

4. Nacionalizam i njegovo porijeklo

Nacionalizam se pojavljuje kao politička ideologija ili ideal koji tvrdi da nacije treba da imaju svoje vlastite države, ali može biti i vjerovanje da je svijet prirodno podijeljen u nacije, može da bude privrženost i jedan oblik ljubavi spram svoje nacije, ali može da bude i vjerovanje da vlastita nacija treba da bude iznad svih drugih. To proizvodi sljedeća vjerovanja: u naciju-državu, u samoupravu, u nacionalni identitet, u nacionalnu dobrobit i nacionalnu superiornost. Po svim ovim elementima danas se mogu pronaći svi postojeći pojedinci i grupe, pa ispada da smo svi mi, ljudi na planeti Zemlji, na ovaj ili onaj način - nacionalisti.

Možda nema potrebe, ali imajući u vidu terminološke zbrke u vezi korištenja termina nacija i nacionalizam, nužno je precizirati da se u smislu ovog rada, termin „nacionalizam" ne odnosi na neku od formi „mi - osjećanja" ili „povezanosti sa svojim", već na spoj oba sa političkim zahtjevima.

Princip nacionalizma je podudarnost nacije i države. Nacionalizam je, dakle, nešto više od osjećanja vezanosti za jedan jezik, kulturu, regiju. Ne radi se o tome da li se građani osjećaju Bošnjakom, Nijemcem, Dancem ili Hutuom, već se radi o činjenici da su time povezani specifični politički zahtjevi. Ako se ovako definira nacionalizam, onda se mogu praviti razlike između nacionalizma koji nosi državu i nacionalizma koji traži državu. U prvom

[18] Ovo ističemo **isključivo** u smislu tretiranja Plesnerove teze o „državnoj religiji", a činjenica da se i kroz naučni tekst to mora dodatno pojašnjavati govori o tome da je religijsko polje u BiH izuzetno osjetljivo i ponajviše opterećeno sa raznim pojavama eksluziviteta u predstavljanju „svoje" nacije. To proizvodi stalnu politizaciju pozicije religijskih zajednica i njihovih vođa, s obzirom na činjenicu da je religijska pripadnost jedno od najčvršćih pozicija za širenje narcizma malih razlika, odnosno njegovo djelovanje na produbljivanje osnovne razlike među narodima koji imaju relativno sličnu historiju, kulturu, jezik (on se zvanično zove srpski, hrvatski i bosanski, ali je itekako razumljiva komunikacija), zajednički život u multilateralnoj sredini itd. Najznačajniji faktor i neiscrpno vrelo „razlika", posebno kada je o političkoj primjeni riječ, jeste religijski okvir za „nas" i „njih". To proizvodi drugu mitologiju da se radi o - vjerskom sukobu.

se slučaju pokušava svim građanima unutar državnih granica usaditi osjećaj nacionalne pripadnosti, a u drugom jedna nacija traži (ili zahtjeva) svoju državu.

Ukrako rečeno: nema "prirodnih naroda" koji stoljećima stenju pod "stranim zavojevačima": (što je omiljeni lajtmotiv državnih himni širom svijeta) sve nacije su, u izvjesnom smislu, vještačke konstrukcije, koje su se formirale u jednom određenom trenutku vremena pod vrlo konkretnim okolnostima.

Rasprava o naciji i nacionalizmu, u smislu tretiranja (i) ovih pojmova uz teoriju evolucije, veoma se rado koristi u popularnoj i ozbiljnoj naučnoj liliteraturi. Tako se kod nacije "utvrdio" redosljed: primitivna horda, gens, pleme, kasta - i svaka od tih zajednica spada u tvz "primitivna društva".

4.1. Barbarizam (primitivizam, tradicionalizam) i civilizacija (modernost)

Nasuprot tome je "civilizacija" koja nastupa sa industrijskim društvom kojeg Majer u "Konversations lexikon" (1897.) tumači kao: "Civilizacija je stupanj kroz kojeg mora proći neki barbarski narod da bi dospio do višeg stupnja kulture, industrijskog razvoja, umjetnosti, znanosti i etničkog osjećaja" (Janjić, 1986: 39).

U suštini, ovaj pogled slijedi darvinovski pristup u tretiranju društvenih pojava i na tragu je Morganovog koncepta postavljenog u njegovom djelu "Drevno društvo," koje je imalo velikog uticaja na marksističku periodizaciju historije. Podjela na "primitivne" i "civilizirane" narode, dakle, javila se mnogo ranije i njoj nisu mogli da odole ni osnivači marksizma. Tako Karl Marx u ulozi Britanije u Aziji vidi pljačku, ali i istinsku društvenu revoluciju. Marx je djelimično usvojio jedno jednostrano mišljenje orijentalista da su tijelo i duh Orijenta beživotni i potrebna im je i nužna (evropska) intervencija.

Biti Evropljaninom na Orijentu uvijek uključuje bivanje svjesnim da si drugačiji i superiorniji od okoline u koju se došlo sa „prosvjetiteljskom" ulogom. Evdard W. Said s pravom primjećuje da Evropljanin i kada putuje na Orijent, on zbiljski ne napušta Evropu (Said: 1999: 191).

Podjela naroda na "primitivne" i "civilizirane" jeste svojevrsni evropocentrizam. Kao i nacija i evropocentrizam svoje korijene i elemente ispoljavanja nalazi u ekskluzivizmu položaja pojedinih plemena, stanovnika antičke Grčke i Rima prema "barbarskim narodima", odnosa hrišćana prema drugim vjerama i njihovim sljedbenicima. Tako je vladalo i mišljenje da postoje stroge etničke granice, pa u vezi s tim i stroga "etnička lojalnost", odnosno "etnička tuđost". Tih granica nema, to je jasno, a o tome govori i Max Weber (Weber, 1976: 330-331).

Na taj način se iz ovog specifičnog etnocentrizma na širem planu javio evropocentrizam. On u savremenim uvjetima XXI stoljeća predstavlja odnos "civilizacije" (koju karakterizira skup onih vrijednosti koje inaugurira razvijeni Zapad, predvođen USA) i

savremenog "barbarizma" koji nosi nekoliko drugih podnaziva kao što je "islamski fundamentalizam", "radikalizam", "međunarodni terorizam"... Te epitete (suprotnosti od vrijednosti koje podrazumijeva Zapad) je donedavno nosio socijalizam, odnosno komunizam. Nakon sloma komunizma, u ideološkom smislu, protivnik je najčešće pronađen u islamu. Možemo se složiti sa Cvetkom Todorovim da se u neopravdanom nastojanju da se vrijednosti svojstvene društvu kojem pripadamo izdignu na nivo univerzalnih vrijednosti, ogleda i osnovni sadržaj pojma etnocentrizam. „Etnocentrist je, moglo bi se reći, prirodna karikatura univerzaliste." (Todorov, 1994: 19).

Tumačenje doktrine nacionalizma kao proizvoda kolektivističke tradicije u historiji moderne socijalne misli, izgleda da nije toliko pogrešno koliko je nedovoljno. Postoje argumenti za gledište da doktrina nacionalizma nije toliko proizvod bilo koje pojedinačne teorije iz korpusa moderne misli o društvu, koliko je neraskidivi dio cjelokupne društvene misli moderne epohe - ideja o prirodnom pravu, društvenom ugovoru, predstavničkoj vladi, narodnom suverenitetu.

Ideje koje su inaugurirali, između ostalih, i Machiavelli, Hobbes, Lock, Voltaire, Rousseau, Montesquieu i drugi mislioci postale su ideje/modeli modernog društva i moderne demokratije. Onako kako je ova ideja modelirana od XVII do XIX stoljeća, teško se može odvojiti od ideje/modela nacije i nacionalne države; čini se da se radi o jednoj istoj ideji, jednom istom modelu.

Alexander Hamilton je sastavio listu "nacionalnih mjera" i njegov stav je odredio poimanje nacije u američkim priručnicima, a to su: osnivanje nacionalne banke, nacionalna odgovornost za državne dugove, stvaranje nacionalnog duga, zaštita nacionalne proizvodnje visokim carinama, odabrani nameti. Dakle, dok je u Evropi pojam nacije ideologiziran, u SAD je od početka "ekonomiziran".

4.2. Mogu li mali narodi preko "praga nacija"?

Nedostatak teorije o nacionalizmu i naciji nadomještaju Nijemci. Pojava Fridricha Lista, koji je bio preteča uobličavanja nacije sa liberalnog stanovišta, bilo je početak proglašavanja nacije kao nečega što je tako i nikako drugačije. Po njemačkim teoretičarima nacija je trebalo da bude dovoljne veličine da bi oblikovala jedinice sposobne za život. Ukoliko bi nacija bila iskazana veličinama koje su bile ispod ovog praga, ona kao takva nije imala nikakvog historijskog opravdanja. Recimo u *Garie – Pagesovom Detionnare politique* iz 1843. smatralo se da je "smiješno" da Belgija i Portugal treba da budu nezavisne nacije, pošto su one bile isuviše male.

Friedrich List je jasno izjavio da su i velika populacija i prostrana teritorija obdarena mnogim nacionalnim izvorima, bitni zahtjevi "normalne" nacionalnosti... Nacija koja ima manji broj stanovnika i suženiju teritoriju, posebno ukoliko ima drugi jezik, može samo da

posjeduje ogoljenu literaturu, obogaljene institucije za razvoj umjetnosti i nauke. Mala država ne može različite grane proizvodnje nikad da dovede do savršenstva unutar svoje teritorije. Prednost dobivaju države velikog obima (Grosßstaaten) što protežira Gustav Chon 1885. godine zajedno sa Macinijem. Tada se pojavila i riječ "balkanizacija", koja je proistekla iz podjela teritorija pod osmanlijskom imperijom u različite male, nezavisne državice, i od tada i još uvijek je zadržala svoju negativnu konotaciju. I "mala državica" i "balkanizacija" su pripadala rječniku političkih uvreda (Hobsbawn, 1993:40)

Tako je 1857. Macini predvidio mapu u budućnosti Evrope sa 12 država. Sa "vilsonovskim principom" Evropa poslije Prvog svjetskog rata je imala 27 država. Tada je još uvijek "princip praga" igrao ulogu, jer se mislilo da male države nemaju šansi da ekonomski prežive. Tek sa dekolonizacijom poslije Drugog svjetskog rata, otvoren je proces samoodređenja malih nacija u države. Druga posljedica je bio stav da nacija znači širenje (spajanje rasutih dijelova, ne razdvajanje).

Od nacionalnih pokreta se očekivalo da budu pokreti za nacionalno ujedinjenje ili ekspanziju. Nacionalna heterogenost se podrazumijevala, ali, prije svega, jer je bilo jasno da će male, a posebno male i zaostale nacionalnosti, dobiti mnogo više miješanjem sa većim nacijama, pružajući svoj doprinos preko njih. Nije se na Jugoistoku Evrope odmaklo daleko od ovih stavova, koji su reinkrinirali posebno u odnosu prema Bosni i Hercegovini i Bošnjacima. Kao ilustraciju navedimo samo mišljenje jednog od ideologa velikosrpskog projekta na kraju XX stoljeća Veselina Đuretića, koji tretira "rješavanje srpskog nacionalnog pitanja" na principu etnički homogene teritorije kao uvjetu postizanja zapadnog etno-političkog cilja:

"U toku formiranja nove jugoslovenske države Srbi su svoje nacionalne ciljeve podređivali ne samo nadnacionalnim ciljevima nego su u tom opredjeljivanju podređivali i svoje društveno i državno organizovanje. Zbog te zanesenosti, nisu mogli dovršiti ono što su kao narod morali da dovrše: nisu izvršili homogenizaciju ni onog svog etničkog prostora koji je bio oslobođen u toku antiturskih i antigermanskih ratova.

Čitavi predeli koje Karađorđeva buna nije zahvatila, kao i oni koji nisu bili obuhvaćeni bunom u Crnoj Gori, Hercegovini, Bosni ostali su nacionalno nekoherentni. Ostali su kao sive etničke zone, na kojima će se kasnije izvoditi socijalni eksperimenti različitog smera" (Đuretić, 1993: 65).

4.3. Država Zapada je "konfiskovala" pojam nacije

Država je poslije Francuske revolucije "konfiskovala" pojam nacije, s uporištem u promjeni nastaloj poslije XVIII stoljeća, u kojoj, pak, nacija zauzima mjesto pojma "populis" sa značenjem pripadanja političkoj grupi. Istovremeno, dolazi do svjesnog "pomjeranja" i značenja pojma "država" tako da se danas, često, nacionalna država ili "Nacija-Država"

poistovjećuje s pojmom "država" . To je uz pojačanje mita nacionalne države i povećanja uticaja principa nacionalnosti shvaćenog kao zahtjev da svaka nacionalna grupa mora da se konstituišra u posebnu državu od izuzetno značajnog uticaja za raspravljanje odnosa nacije i države.

Početkom XX stoljeća već je bila priznata norma političkog udruživanja gotovo u cijelom svijetu, pod pokroviteljstvom nacionalističkih principa. Kao čuvar nacionalnog identiteta država je izvodila svoju legitimnost iz nacije; koju je nastojala da otjelotvori i predstavlja; isto tako su se samo nacije sa vlastitim državama mogle osjećati sigurnim i autonomnim u svijetu "nacionalnih država. *Na taj način su država i nacija kobno pobrkane.* Njihova simbioza se pokazala neopozivom. Zajedno nacija i država (po često pogrešnim nazivom "nacionalna država) stupaju naprijed u pobjedničkom suglasju kao jedino priznate komponente isto tako pogrešno imenovane "internacionalne zajednice"(Smith, 1998: 259).

Nacija izrasta u pravo zemaljsko „božanstvo". I ona se, zaista, i pojavljuje kao jedan od ovozemaljskih modernih fetiša koji se pojavljuju upravo u vrijeme kada je crkva počela da definitivno gubi svoje pozicije. Bio je potreban novi ideološki okvir u koji bi bio poželjan način da Ona postane sve više potpuni i sveti egoizam, koji se koristi političkom moći da bi narušio stabilne odnose među narodima, a država poistovjećena sa nacijom nastoji da postane totalna. Često se historija pokušava da prikaže isključivo kao historija država.

Stanovište o identitetu države i nacije najjasnije je izraženo u poznatom Millovom principu "Jedna država – jedna nacija".

Francis Becon u svojim "Esejima" naciju određuje kao "aktivnog državnog naroda" i nosioca moći i veličine države. U Engleskoj je i danas izraz *"natio"* u vezi sa državnom pripadnošću. Engleski jezik nema riječi za pridjev "državni", već se označava sa "national". Državno određenje nacije je francuski "izum" (legitimitet postojanja države uz pomoć nacije). Francuski autori (Anri Kapitan i G. Evo, Luj de Firu i dr. ali i marksista Nicos Paulautyas) prenaglašavaju ulogu države u konstituiranju nacija. Država je organizirana nacija. U mjeri u kojoj se pokazuje kao politički činilac, nacija je sinteza brojnih elemenata (jezik, teritorija, religija, historija i zajednička tradicija, radosti i tuge prošlosti i, u prvom redu, volja da se živi u zajednici). Nacionalnost se razlikuje od države ako je izgubila ili još nije ostvarila svoj karakter. Međutim, ona je uvijek jedna mogućnost – države u nastajanju, a država je pravno organizirana nacija. Bez države nacija je, kao i otadžbina, nekompletna, jer nema kompletni autoritet za rješenje sukoba koji se ispoljavaju u životu.

Za Mikela Dufrenne nacija je stanovništvo koje se domoglo ili se želi domoći pravnog suvereniteta i političkog jedinstva. Nacija postoji geografski kao tertitorija, a pravno i politički kao država. Otuda je država pravi pokazatelj postojanja nacija (Gurvitch, 1966: 412- 413).

Edmud Burke (njemačka škola) u nacionalnoj državi vidi proizvod historije u koju pripadnik stupa svojim rođenjem. Po Herderu najprirodnija je država ona koja ima jedinstven nacionalni karakter. Racel smatra da je država "najveće djelo čovjekovo" koje je nezamislivo bez tla i pripadnosti naciji. Geopolitika iz njemačke teorije je rezultirala fašizmom i

prakticiranjem ove teorije u obličju borbe za *"Leben-sraum"* i prostor uopće *(Raumfrage)*. Po Maciniju je prava sloboda samo ona koju građani dobijaju svojom vlastitom krvlju.

I Rabindrant Tagore smatra da je nacija politička tvorevina. Upravo ta organizacija (nacija) udaljava čovjeka od višeg cilja – moralnog, usmjeravajući ga ka "političkom i ništavnom cilju" – održavanju nacije. Sa sve većom moći nacije raste i njeno obožavanje same sebe, a to za posljedicu ima da čovjek "sa svim žrtvama poštuje božanstvo koje moralno stoji mnogo niže od njega samog." To božanstvo (ta iluzija božanstva) jeste nacija – muza moderne znanosti i egoizma, "apstrakcija narodnog egoizma". Njena vladavina je organizirani egoizam cijelog naroda koji utemeljuje sve ono što je najmanje ljudsko i duhovno. Ideja nacije je jedno od najdjelotvornijih omamljujućih sredstava koje je čovjek izmislio. Pod utjecajem njegove pare može cijeli narod "izvoditi svoj sistematski program najgrublje sebičnosti, a da nije nimalo svjestan svoje pokvarenosti."

"Nacija je dugo uspevala na račun osakaćenog čovještva. Ljudi, najsavršenija Božija stvorenja, izlazili su iz ove nacionalne fabrike u velikim čoporima kao marionete da prave rat i da prave pare, smešno sujetni na jadnu savršenost svoga mehanizma. Ljudsko društvo sve više postaje marionetsko pozorište političara, vojnika, fabrikanata i birokrata, koje amo i tamo vuku žičane sprave svojim čudesnim funkcioniranjem" (Tagore, 1990: 37).

Hugh Seton Watson ističe razliku između nacije i države. Države su postojale davno prije nacije, međutim, ima i nacija starijih od država (Watson, 1980: 25).

Država je zakonska i politička organizacija koja posjeduje vlast i od svojih građana zahtijeva poslušnost i lojalnost, a nacija je narodna zajednica čiji su članovi povezani osjećajem solidarnosti, zajedničkom kulturom i nacionalnom sviješću. Po A.D. Smithu "nacija je široka vertikalna integracija teritorijalno pokretne grupe, povezana građanskim pravima i zajedničkim osjećanjem pripadnosti cjelini sa zajedničkim karakteristikama koje njene pripadnike razlikuje od sličnih grupa dovodeći ih u stanje međusobne saradnje ili konfrontacije". To je pojava različita od države.

Hans Kohn je razvio model koji je razlikovao zapadni ili subjektivistički politički i istočni objektivno-kulturalni pojam: "Na Zapadu se nacionalizam razvio u naporu stvaranja nacije u političkom realitetu i u borbama savremenosti bez jakog emocijalnog vezivanja za povijesnu prošlost, nasuprot tome u Srednjoj i istočnoj Evropi nacionalisti su često konstruirali idealnu otadžbinu iz mita prošlosti i iz snova o budućnosti, koja je, doduše, bila povezana sa povijesnom prošlošću, ali nikako nije imala neposrednu vezu sa dotičnom sadašnjošću, a za koju su očekivali da bi se jednom mogla realizirati".

Janusovo lice nacije je i dan- danas prisutno kao njena višeobjašnjivost: ona je i vizionarska kada govori o nacionalnim planovima i programima, ali je i nostalgična jer svaku od zajednica vraća pradjedovskim kolijevkama. Spaja ih s njima u "neraskidivu" sudbinsku zajednicu kontinuiteta, nekadašnjeg "zlatnog doba" nacionalnih preporoda, svijetle budućnosti koja se smiješi "izabranim", a svaka nacija koja ima imalo toerijskog i historijskog predloška ili ima pretenzija da ih ima, predstavlja "izabrani", probrani i, u svakom slučaju, nešto iznad onih "ostalih" oko njih.

Moglo bi se kao pragmatično prihvatiti mišljenje E. Kedurija da su prave istine pojedinih zbivanja u Evropi kao "nacionalnom obrascu" za cijeli svijet suviše prozaične i čak ih nema ni u historijskim udžbenicima:

"Evropa je poslije 1815. kada je Bečkim dogovorom uspostavljen poredak nakon Napoleona, ušla u period nemira. Ugovor je srušen dobrim dijelom i zbog nacionalističkih pokušaja. Nacionalizam je bio ishodište radikalizma, a društva posvećena Slobodi i Nacionalnoj stvari su bili odraz heroizma. Buntovničke doktrine Macinija i studenata nisu donijeli velikog uspjeha, jer je italijansko ujedinjenje ostvareno u istrajnoj ambiciji savojske dinastije i politici Napoleona III, jedinstvo Njemačke je ostvario Bizmark, balkanski nacionalizam je imao uspjeha jer ga je poduprla Rusija koja je imala ambiciju da prekorači preko otomanskog domena, arapski nacionalizam je doživio ekspanziju zahvaljujući politici Britanije koja je bila usmjerena na to da razriješi dugotrajni rivalski odnos sa Francuskom i da eliminiše uticaj ostalih sila na Srednjem Istoku, japanska pomoć je omogućila indonežanskim i burmanskim nacionalistima da se u haosu nakon Drugog svjetskog rata otrgnu od kontrole starih imperijalnih sila. Ondje gdje pomoći moćnih mentora nije bilo nacionalne pobune su propadale " (Keduri, 1999: 107-109).

U drugim teorijama se, pak, naglašavaju sljedeći elementi: nacionalna kultura, jezik, duh; nacionalna svijest i osjećanje; zajednička sudbina i interesi; nacionalna historija; zajedničko etničko porijeklo; nacionalna država, politika i ekonomija i sl.

5. Paradoksi nacije - Karl Renan i dalje bez (pravog) odgovora

Po Benedictu Andersonu[19] u vezi nacije vladaju tri paradoksa:

1. Nacija je objektivno moderan pojam u očima povjesničara, ali je u očima nacionalistista subjektivna drevnost,

2. U savremenom svijetu svako može biti određena nacionalnost i nasuprot tome neizlječiva partikularnost njezinih konkretnih manifestacija,

3. Nacionalizam iskazuje političku moć, a s druge strane je prisutno njegovo filozofsko siromaštvo, pa čak i nesuvislost. Zato neki zaključuju, da "tamo" i nema ništa. U tom kontekstu Anderson citira Toma Nairna koji piše da "nacionalizam spada u patologiju moderne razvojne povijesti, jednako tako neizbježan kao i "neuroza" kod pojedinca, prati ga podjednaka dvosmislenost, posjeduje istu urođenu sposobnost da se sroza u mahnitost, čiji

---

[19] **Benedict Anderson** (Anderson: 1990: 16 -18) navodi mišljenje **Tom Raina**: *The Break-up Britain*, London: New Left Books, 1977. koji je smatrao da su nacionalizam i dijalektika imperijalizma neodvojivi od tokova ekonomske globalizacije koje oni pokreću. O "mističnim tijelima nacija koja su stalno rasla sve do visokog srednjeg vijeka, da bi dosegla u XVIII stoljeću značajnu cjelovitost i uobličenost" govori i **Rusmir Mahmutćehajić,** u (Mahmutćehajić, 2001 : 61). Pri tome on citira **Eric Voegelin**-a (*Revolution and the New Science, u History of Political Ideas*, vol. VI, Misouri: University of Missouri Press, 1998. str. 72) koji ističe: "I tada, s uvećavajućom učinkovitošću, počela su zamjenjivati mistično tijelo Krista. Nacionalizam postaje sila u zapadnjačkoj historiji tijekom stoljeća, djelujući nasuprot slabećih veza i carstava, ali tek tada se mogao razviti kao duhovna sila, bespravno pripisujući sebi pravo na apsolutnost koji je ranije bila povlastica imperijalnog kršćanstva."

su korijeni u dilemama bespomoćnosti koje more veći dio svijeta, (ekvivalent infantilnosti kod društava) i uglavnom je neizlječiv." Zato Andersonu i ističe da se nacionalizam prije može izučavati zajedno sa pojmovima "srodstvo" i "religija", nego li s "liberalizam" i "fašizam".

U antropološkom duhu on predlaže ovu definiciju nacije: to je **zamišljena politička zajednica, i to zamišljena kao istovremeno inherentno ograničena i suverena.** Zamišljena je zato što pripadnici čak i najmanje nacije nikada neće upoznati većinu drugih pripadnika svoje nacije, pa čak ni čuti o njima, no ipak u mislima svakog od njih živi slika njihovog zajedništva. Mogu jedino ustvrditi da nacije postoje ondje gdje znatan broj ljudi u zajednici smatra da tvori naciju ili se ponaša kao da je tvori. "Smatra" možemo prevesti kao "zamišlja". Ernest Gellner (dolazi do sličnog zaključka kada kaže da "nacionalizam nije buđenje nacija do samosvijesti: **on izmišlja nacije tamo gdje one ne postoje**" (Anderson: 1990: 16 -18).

Ustvari, sve zajednice veće od prvobitnih sela u kojima se svi međusobno lično poznaju (pa možda čak i one) zamišljene su. Zajednice valja razlikovati ne po njihovoj lažnosti ili istinitosti, već po načinu kako su zamišljene.

Nacija se zamišlja kao ograničena, jer čak i najveće nacije koje broje i milijardu ljudi, imaju određene, iako rastezljive granice, s one strane gdje se nalaze i druge nacije. Ni najmesijanskiji nacionalista ne sanja o danu kada će se svi pripadnici ljudske rase priključiti njihovoj naciji, kao što su, naprimjer, u nekim razdobljima hrišćani mogli sanjati o pokrštavanju cijele planete.

Nacija se zamišlja kao suverena jer se pojam pojavio onda kada su prosvjetiteljstvo i revolucija razbili legalitet hijerhijskoga dinastičkog kraljevstva koje je vlada "po milosti Božijoj". Nacija se na posljetku zamišlja kao zajednica zato što se bez obzira na stvarnu nejednakost i izrabljivanje koje mogu u njoj vladati, uvijek poima kao snažno horizontalno drugarstvo.

Ne postoji ni jedan "izam" u modernom političkom diskursu oko koga ima toliko pometnje kao oko *nacionalizma*, mišljenje je Ursa Altermatta (Altermatt, 1998: 23). Partikularno važenje pojma nalazi se u protivriječju sa univerzalnom raširenošću fenomena. Svaki nacionalizam proizvodi svoje vlastite teoretičare. Politička moć nacionalizma je u kontrastu sa njegovim filozofskim siromaštvom (B. Anderson).

O naciji kao zamišljenoj zajednici ne govore samo moderni teoretičari nacije, nego je i Karl Marx (Marx, 1974: 201) govorio o njoj kao "apstrakciji zajednice". Jezik, politička zajednica, teritorij, kultura, običaji i druga svojstva prirodnih i historijskih zajednica samo su proizvodi i učinci zajednice i niti jedno od tih svojstava samo po sebi bitno ne određuje samu zajednicu (Lerotić, 1977: 136).

Za Engelsa postoje četiri elementa nacije: jezik, narodnost (nacionalni osjećaj), teritorij i broj pripadnika nacije. Malobrojne nacije i nacije bez kompaktne teritorije su Sjenke narodnosti". Za njega su vladajući tzv. vitalni narodi (Francuzi, Englezi, Amerikanci, Italijani, Nijemci, Poljaci, Mađari i Španjolci).

Vladajući princip Staljinovog stava oko prava na samoopredjeljenje jeste koncepcija oblasne autonomije koja je imala u svojoj biti teritorijalno- kulturno značenje, a ne nacionalno - političko (on je pravu na samoopredjeljenje nadređivao kao više - pravo radničke klase na njeno učvršćivanje vlasti. Lenjin je smatrao da proletarijatu odgovara što krupnija država. Klasni interes je internacionalan - nacionalni interesi su podređeni interesima borbe.

Na *kraju puta nacionalizacije je samouništenje nacije.* Okončanje tog procesa na ovaj način se može spriječiti kroz snagu alternativnog vođstva i njegove sposobnosti. U tom smislu je vrlo zanimljivo modelirati na primjeru najizrazitijih novouspostavljenih država bivše SFRJ praksu i probleme ekstremnog nacionalizma, odnosno nacionalne homogenizacije.

6. Modeliranje teorijskih obrazaca o nacionalizmu na primjerima BiH i susjedstva

SLOVENIJA: Nema sumnje da je izgradnja samostalne države izraz nacionalne svijesti i izražene nacionalne volje za samostalnošću u relativno stabilnim granicama (koje je i AVNOJ potvrdio). Izuzev nekoliko sitnih teritorijalnih problema, ona nije imala većih problema u konstituiranju nacionalne države. Slovenački jezik je, pak, za razliku od govornog SH-HS područja, bio isključiva osobenost teritorije koju je obuhvatila Slovenija. Osobenost slovenačke nacije u socijalizmu se odražavala upravo preko jezika, a tu je bila i kompaktna teritorija, zavidna ekonomska razvijenost, te u takvoj razvijenosti formiranje stabilne i brojčano velike srednje klase, blizina Zapada itd. Nacionalizam Slovenaca nije imao potrebe da eskalira (imao je kulturni penetrirajući oblik) u ekstremni, a vođstvo je samo "poklopilo" dojučerašnji status vođstva u federalnoj zajednici i na taj način onemogućilo da se neki esktremni elementi u samom početku suzbiju. Naravno, sa takvim (teorijskim) modelom se poklopio i stav (bliske) Zapadne Evrope koja, ipak, nije mogla dozvoliti rat na svojim granicama. Mada Slovenci spadaju u „osnivače" Jugoslavije, čak ni u fakultativnom smislu u zvaničnom sistemu obrazovanja nije bilo pokušaja da se slovenački jezik uči i da se poštuje ta multilingivistička karakteristika Jugoslavije u svim njenim formama državnog organiziranja. Naravno, to se isto odnosi i za makedonski jezik, kao jezike nacionalnih manjina kakvim je tretirana i albanska nacija. Cijelo vrijeme je nametana „zvaničnost" državnog srpsko- hrvatsko- hrvatsko- srpskog jezika čime nisu uvažavane ni specifičnosti i posebnosti niti bosanskog, ali ni crnogorskog jezika. Pravo da narodi mogu koristiti svoj jezik (izuzev „nepriznatog bosanskog") ličilo je na pravo ispoljavanja vjere, koristiti to u uskim okvirima i samo za sebe! Po našem mišljenju takva jezička politika je bila u funkciji negiranja i posebnih nacionalnih karakteristika naroda koji su koristili svoje jezike i nazivali ih onako kako je to tradicionalno bilo prisutno. Da nije bilo takve politike jezičke neravnopravnosti na

najširem planu, onda ne bi trebalo na početku XXI stoljeća da se uBiH dokazuje da je naziv jezika bosanski postojao i da je rječnik bosansko- turskog jezika urađen još u XVII stoljeću![20]

HRVATSKA Nacionalna svijest Hrvata je njegovana i podsticana iz imigracijskih centara mahom prisilnih imigranata, koji nisu mogli prihvatiti poraz na fašizmu zasnovane NDH. Disidentske snage, ali više potencijalna disolucija zajedničke države i krah socijalizma u svijetu, su otvorile mogućnost da nacionalna volja bude usmjeravana u pravcu nacionalne moći i **ekstremnog nacionalizma**. Taj nacionalizam je imao karakteristike etničke i religijske čistote i čišćenja vlastitih teritorija od ne-Hrvata. Sama simbolika je predstavljala prijetnju i imala je ikonografsko scenski karakter prizivanja negativnih sjećanja (zastave, crne uniforme, afirmacija ustaških ličnosti u smislu davanja imena formiranim jedinicama HV) uz početne zločine su imali stimulirajući faktor da su se na teritoriji Hrvatske ostvarile i ekstremne paravojne srpske formacije. Hrvatski nacionalizam je imao karakteristiku **ekspanzionizma** posebno prema teritoriji susjedne Bosne i Hercegovine. Alternativa tom nacionalizmu "tuđmanovskog tipa" bila je, ipak snažna, da ga je uspjela zaustaviti, koristeći se pri tome iskustvima na kojima je slična aspiracija poražena u Drugom svjetskom ratu. [21] Ono što je važno sagledati u analizi savremenog hrvatskog nacionalizma jeste postojanje značajnog dijela populacije koji naginju ka njegovom ektremnom ispoljavanju. U tim snagama su značajno financijski i sa ljudstvom učestovali i učestvuju i snage bosanskih Hrvata (posebno iz regije Hercegovine) na koje se mora računati u bilo kakvoj opciji vlasti i alternativnog vođstva. Njihov cilj priključenju dijelova Bosna i Hercegovina Hrvatskoj ostaje kao dugoročna prijeteća projekcija koja će tražiti svoju historijsku šansu.

Po mišljenju nekih teoretičara, stvar sa Jugoslavijom je već od 1918. godine nosila oznaku "nužnog zla" jer su se udružili neprijatelji iz Prvog svjetskog rata (Grbešić, 2013). S jedne strane: Slovenija i Hrvatska koje su bile u sastavu Austrije i s druge strane (čak i formalnog) "nišana": Srbija. U dilemi da li hrvatska kao banovina sa eventualno četiri samostalne županije, Hrvatska se zajedno sa Slovenijom opredijelila za udruživanje u zajedničku državu sa pobjednikom iz Prvog svjetskog rata - Srbijom. Izabrana je varijanta **nužnog zla**. Ostale teritorijalne jedinice i narodi u njima se nisu ni pitali. Slovenija i Hrvatska od samog početka traže razloge za "razdruženje", a ostvarili su to tek 1992. godine. "Razdruživanje" od Jugoslavije je izraz koji podrazumijeva da je čin osnivanja bio "udruživanje". Nije dovoljno istraženo da li je bilo pokušaja razdruživanja (od kojih je

---

[20] Muhamed Hevai Uskufi, inače rodom iz Tuzle, je 1631. godine sačinio prvi Bosansko- tuski rječnik. To je bilo skoro dva stoljeća prije izdanja rječnika Vuka Stefanovića Karadžića. Jedan od originala se čuva u univerzitetskoj biblioteci u Uppsali (Švedska). Najnovije izdanje je iz 2012. godine, a izdavači rječnika su Općina Tuzla i Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke.

[21] Argumentacija **K. Deutscha**, prema **Z. Lerotiću** (Lerotić, 1977: 116-117) pri čemu je vidljivo da je ekstremni nacionalizam izraz neprirodnog i samoj naciji neprimjerenog unutrašnjeg rasta, ali i normalni rast je upućen na trajno unutararnje jačanje koncentrirane akumulirane moći, odnosno nacija iz sebe rađa, u ovom smislu, nedemokratski oblik poretka.

uspješno, ali krakoročno bio onaj od 1939-1945.), ali je činjenica da je nestanak "historijskog goriva" ukinuo jednu ideju koja je nastala bez demokratskog koncenzusa, ali je bez njega i okončana. Jedan rat je postavio tu ideju na historijsku pozornicu (Prvi svjetski rat), drugi je ovjerio (Drugi svjetski rat) i treći je ukinuo (agresija 1991-1995.). Tako je Jugoslavija bila "moguća" poslije svjetskih ratova, ali je postala "nemoguća" nakon "svog" rata.

SRBIJA Nacionalna svijest Srba je od početka razvijana kao državotvorna, ali bez definiranog teritorija kojeg ona optimalno i maksimalno zahvata. Uloga Pijemonta južnoslavenskih naroda je zato bila prihvaćena i dobijala je stalno nove dimenzije. Činjenica da se srpski politički pokret uglavnom oslanjao na južnoslavensku ideju, čini nacionalizam kod Srba prikrivenim i nikada do kraja preciziranim.[22] I u zadnjoj fazi nacionalističkog ispoljavanja na kraju XX stoljeća forsirala se ideja SRJ - Jugoslavije, ali to je bila maskirana ideja koja je u suštini trebala da znači **"savez svih srpskih republika - svojevrsni novi SSSR"**. Ovaj nacionalizam od samog početka ima **ekspanzionisitčku** dimenziju spram teritorije svih susjednih država. Učešće u fašističkim formacijama u Drugom svjetskom ratu i nikada do kraja poražena velikosrpska ideja koja obuhvata sve teritorije gdje pripadnici srpskog (pravoslavnog) etnosa žive (ili gdje su umirali) čine osnovicu jednog agresivnog nacionalizma. On u suštini nosi antiislamski (anturski)prapočetni inicirajući faktor. On se hrani na tome, dobijajući i evropsku dimenziju uvijek kada se pojavi. Obnova mistificiranog (od osmanlijskog islama srušenog) srpsko-pravoslavnog Dušanovog Carstva je "moguća temeljnim razaranjem svega što je islamsko i muslimansko" (Mahmutćehajić, 1995: 21-23).

Tretiranje nacije kao sudbinske zajednice krvi i tla postaje postaje vladajući oblik kojeg stalno podstiče i ektremna (fašistička) emigracija. To stalno zaokružuje startni nacionalni program ("Načertanije" Ilije Garašanina iz prve polovice XIX stoljeća). Taj program se na prostorima Jugoistoka Evrope nikada ne bi eksponirao da nema svog pandama - velikohrvatski program i ta dva programa se nadopunjuju, oni su kompatibilni samo kada je u pitanju Bosna i Hercegovina. To dovodi do onoga što ističe Miroslav Krleža: "Kada se Srbi i Hrvati politički sporazumijevaju, to će biti sporazum do posljednjeg Muslimana." (Spahić, 2001:16). To se dešava u kontinuitetu i traje koliko traje moderna državna misao i kod Srba i Hrvata - tako je nastala i država SHS koja je jedina, možda, u sebi imala ideju panslavenizma kao nadnacionalnu ideju, ali kasnije nagodbe (trgovanja) Srba i Hrvata u startu su prekidale njihove potencijalno velike "rivalske sukobe". To se desilo i u Sporazumu Cveković - Maček, ali i u sporazumijevanju ustaša i četnika već 1942. godine (Redžić, 1989: 65), da bi posljednji takav sporazum bio onaj između Tuđmana i Miloševića od 1991. godine i to je trajalo do kraja ratova na Jugoistoku Evrope (ur. Lovrenović i Lucić, 2005; Minić, 1998). Da i međunarodna zajednica ima tu svoga udjela govori i činjenica da su se predsjednici Hrvatske i Srbije (odnosno SRJ) ponajviše konsultirali oko prekida sukoba, da bi im pripalo i počasno mjesto u Mirovnom sporazumu u Daytonu.

---

[22] U srpskoj teoriji, ali i u jakim političkim krugovima i na početku XXI stoljeća je živo prisutna jaka doza "samokritičnosti" spram srpske "promašene" jugoslovenske ideje kojoj je "žrtvovana" srpska država i istinska potreba njenog definiranja kada joj je "vrijeme bilo" - po njima je to bila 1918. godina.

Sporazumijevanje ova dva velikodržavna projekta je obavljano tajnim kanalima, a sličnost sa Drugim svjetskim ratom je u tome da su u odnosima prema vlastitim narodima nacionalistička vođstva prikrivala da uopće imaju bilo kakvih kontakata, jer se ova dva projekta hrane međusobnim animozitetom. Kada bi tog animoziteta nestalo vjerovatno bi nestalo i pravog razloga za velikodržavne projekte i moblizacije masa i izgradnju nacionalne volje i moći. Crnogorski ekstremni nacionalizam je moguć u vrijeme ekspanzionizma Srbije i povezuje ih ne samo geografska bliskost, nego i pravoslavlje i historijsko iskustvo koje je takvog izraza da je u svim kriznim periodima - od borbe za oslobođenje od Osmanlija preko Balkanskih ratova, savezništvo Srbije i C. Gore rezultiralo teritorijalnim povećanjem i jedne i druge države (Redžić, 1993: 52; Ćorović, 1933: 559-560 i 607).

"Srpski nacionalizam s kraja XIX stoleća posebno je ružna vrsta nacionalizma na Balkanu, a jednak mu je, a povremeno ga i nadmašuje, samo njegov brat blizanc - hrvatski nacionalizam. Ono što srpski nacionalizam od samog njegovog postanka, krajem XVIII i početkom XIX stoleća čini jedinstvenim na prostoru Balkana jeste to što je to jedini balkanski nacionalizam koji nikada do sada nije bio ponižen. On je platio izuzetno visoku cenu, kao što su i svi ostali, ali je uvek, psihološki izlazio kao pobednik". (Todorova, 1999b).

Drugim riječima, u svim dosadašnjim nacionalističkim "izletima" srpskog nacionalizma, koji je bio praćen i genocidima spram drugih - od druge polovice XIX stoljeća, on nije vojnički poražen (definitivno), što mu je davalo snagu "neuništivosti" i "ispravnosti".

Poraz je poučan, otrježnjavajući i na kraju često koristan. Srpski nacionalizam pokazuje svoje ružno lice u ogledalu okolnih naroda, a kod sebe je izgradio frizirano mišljenje samodopadljivosti koja je do sada nagrađivana od strane velikih svjetskih sila. Čini se da su i posljednji događaji na Jugoistoku Evrope pokazali da je ovaj nacionalizam nagrađen sa potpisivanjem Daytonskog mirovnog sporazuma i uzimanje Slobodana Miloševića za partnera u pregovorima. Tim više se kroz ovakvo razumijevanje mogu shvatiti nevjerica, pa i rezolutno odbijanje bilo kakve krivice svih pritvorenih Srba optuženih za ratne zločine i privedenih Međunarodnom sudu za ratne zločine počinjene na tlu bivše Jugoslavije u Hagu, uključujući tu i Slobodana Miloševića.

BOSNA I HERCEGOVINA je specifičan prostor bivše Jugoslavije koji u historijskom kontinuitetu posljednja dva stoljeća ima tu specifičnost da nijedan od tri potencijalna naroda koji mogli postati nacijom, nije bio većinski (preko 50 % u ukupnoj strukturi stanovništva) u vrijeme kada su se u Evropi formirale nacije. To za Bosnu i Hercegovinu predstavlja karakteristiku navodne anacionalnosti, a unutarnja ravnoteža se održava na tradicijski način, ili uz veliku intervenciju i pomoć velikih sila i njihovog prisustva u Bosni i Hercegovini, odnosno uz balans i dogovor neposrednih susjeda koji vode skrb nad bosanskim Srbima odnosno bosanskim Hrvatima. Naravno, ta skrb nije ista kao prema Srbima i Hrvatima širom svijeta u kojem se tretiraju i zbog te skrbi i veze „s domovinom" kao nacionalne ili etničke manjine.

Pokušaj majorizacije, ali i homogenizacije, bilo kojeg od naroda predstavlja istog trenutka rušenje te krhke, ali funkcionirajuće, ravnoteže. Upućenost Bosne i Hercegovine na

traženje balansa i neutralnog stava izvan države, čini ovu državu podložnu turbulencijama. Izgradnja bosanstva se nije dozvolila i nije nikada bila projektno postavljena čak ni u socijalističkoj Jugoslaviji. Zato je izgradnja univerzalnijeg identiteta (kao što su Jugosloveni) nužno vodila ka najbrojnijem BiH narodu- Bošnjacima koji su jedini od zvanično (politički) priznatih naroda u SFRJ koji, ustvari, "nemaju svoju" državu. Odmah nakon političkog priznanja za naciju, pokazalo se na prvom popisu stanovništva da je bošnjački narod (tada zvanično priznati kao Muslimani) treći po veličini narod odmah nakon Srba i Hrvata. Osporavanje prava Bošnjacima da čak i nose naziv po „matičnoj državi" jeste proces koji se nastavlja i nakon Daytonskog mirovnog sporazuma za BiH. Ili, kao što naglašava Ismet Grbo: „političko Bosanstvo - građanstvo je, dakle, moguće, odnosno biće moguće samo pod uvjetom i u trenutku podudarnosti minimuma interesa unutar etničkih skupina u Bosni i interesa evropskih i svjetskih stratega rješavanja bosanske krize i pitanja bosanske državnosti u sklopu buduće ustavne koncepcije. Ali teško je očekivati da u uvjetima krajnje nerazvijenog ovdašnjeg kapitalizma nacionalno bude tak potezom pera uklonjeno. Vjerujemo takav nesmotren potez dao bi suprotan efekat. No, ono je moguće ukoliko globalni um potakne njegov razvoj respektirajući identitete, a ne razvijajući obmanu da bi ovdje bilo sve idealno samo kad bi nestalo nacionalista u Bošnjaka. Nacionalisti nisu sreća niti jedne zajedice, pa ni ove bošnjačke u Bosni, ali ih ne treba iznova proizvoditi reproduciranjem siromaštva i produbljivanjem krize nesmotrenom borbom protiv njih ili, pak, surogatima jednakosti kakva se povremeno može primijetiti u procedurama koje nesretno podsjećaju na nekadašnju moralnu podobnost." (Grbo, http://www.ibn-sina.net/bs/component/content/article/261-politiko-bosanstvo-i-etniko-bonjatvo.html)

6.1. Etno - religijske zajednice kao nacije - primjer BiH

Smetnja uspostavljanju modernog državnog uređenja je i u činjenici da se u BiH pojavljuju etno-religijske zajednice kao (kontitutivne) nacije čije su granice mnogo rastegljivije i imaju svoj historijski izvor u historijskom naslijeđu osmanlijske koncepcije gdje se pojmovi zasebnog naroda i pripadnost specifičnoj vjerskoj zajednici, odnosno naciji, (gotovo) poklapaju. Nadalje, nema nikakvog preklapanja između države i nacije. Ali postoje izražene tendencije za državom. Pored naslijeđa iz Titove Jugoslavije, ova osmanlijska formulacija o tri-etno religijske zajednice (zasnovane na pripadnosti religijskoj zajednici) je imala velikog utjecaja, jer su *"millet-grupacije"* (moj izraz, Dž.I.) živjele na istoj teritoriji, sudjelovale u jedinstvenom ekonomskom životu, živjeli čak u istim naseljima i dobro se razumjele na tri varijante jednog jezika, ali su bili "različiti". Zanimljivo je da tu čisto religijsku podjelu prihvata i nova administracija Austro-Ugarske koja sve svoje popise stanovništva u Bosni i Hercegovini za vrijeme svog prisustva zasniva upravo na religijskoj pripadnosti. Time je za duže vrijeme doprinijela da se na ovoj osnovi formira i pojam nacije.

Termin nacija se specifično vezuje za ono što se terminološki definira kao etno-religijski identitet i zajednicu. Mada pravna logika međunarodne zajednice odbacuje tezu da država i nacija moraju biti jedno te isto, etnički pluralizam zaista jeste pravilo u najvećem dijelu "nacionalnih država". Ali, u najvećem broju slučajeva se pojmovi nacije, države i državljanstva potpuno preklapaju. SFRJ je predstavljala alternativu tom uzajamnom definiranju nacije i države, što sugerira da bi bilo mnogo korisnije naciju definirati kao jednu etničku grupu, koja strijemi sticanju vlastite države ili je to već postigla. Štaviše, primjenjivati u BiH koncept "etničke države" ili "nacije" u prethodno pomenutom zapadnoevropskom značenju te sintagme, značilo bi ignorirati i pogrešno tumačiti lokalnu konceptualizaciju. Jer, odista, termini koji su službeno, i to sve više, korišteni od strane ne-bosanskih komentatora, poput termina nacija i etnička grupa, prije rata nisu bili u (prevelikoj) upotrebi.

U BiH, kao dijelu socijalističke federativne države Jugoslavije, jedan sistem klasifikacija i definicija postojao je na nivou države (i to kao dio političkog diskursa), dok drugi, koji se u nekim važnim aspektima razlikovao od službenog, među stanovništvom. Glavna karakteristika komunističkog pristupa modeliranju odnosa prema naciji je bila istaknuta uloga države, odnosno vladajuće ideologije oličene u komunističkoj partiji, u određivanju nacionalnosti unutar vlastitih granica i objektivizacije njenog identiteta kroz *"priznavanje"* ili *"osporavanje"* etniciteta jedne grupe.

Ključni koncept u okviru nacionalne politike socijalističkih federalnih država predstavljen je u terminima narod i nacionalnost. Robovalo se shematiziranju odnosa i definiranju i cijelo rješavanje "nacionalnih pitanja" se zasnivalo na Lenjinovom (a dobrim dijelom i Staljinovom) rješavanju nacionalnih odnosa. Suština shvatanja većine marksista jeste da su naciju posmatrali kao produkt građanskog društva i kao takva je nacija trebala nestati sa jačanjem socijalizma.

Očito je da su Marx i Engels, prije svega, mislioci Zapadnoevropskog kruga. I sasvim sigurno se i sam "marksizam" i dalje neideologizirano izučava u svojoj postojbini - Zapadnoevropskom ili "pravom" evropskom miljeu (Perović, 1984: 36)[23] i gleda na njih kao na dio vlastitog naslijeđa.

---

[23] U *"Njemačkoj ideologiji"* (knjiga I), (Marx, Engels, 1954:16) **Marx i Engels** ističu da odnosi različitih nacija zavise od toga koliko je svaka od njih razvila svoje proizvodne snage, svoju podjelu rada i svoje unutrašnje općenje. Po tom principu svi međusobni odnosi nacija i sva unutrašnja struktura nacije "zavisi od stupnja razvitka njene proizvodnje i njenog unutrašnjeg i spoljenjeg općenja.". Shematski gledano, tako je i nastala teorija o "historijskim" i "nehistorijskim narodima". Prvi su pripadali razvijenom kapitalizmu u kojem su se formirale nacionalne države, a drugi nehistorijski ili seljački narodi treba da sačekaju pobjedu proleterskih revolucija u najrazvijenim zemljama kada će se odlučiti o njihovoj sudbini. Zanimljivost gledanja utemeljivača marksizma se ogleda posebno prema "nehistorijskim narodima". Na slovenske narode, izuzev Rusa i Poljaka, gledali su kao na "umiruće nacije". Njihovo mišljenje je bilo i da su se sa revolucijom 1848. godine okončali pokušaji Slovena u oblastima pod njemačkom vladavinom da dođu do nezavisne nacionalne egzistencije. O Marxovim i Engelsovim stavovima govori i njihov stav da širenje civilizacije Zapadne Evrope na istoku "može prestati samo kada proces germanizacije dostigne granicu velikih, kompaktnih, nerascjepkanih nacija, sposobnih za nazavistan nacionalni život, kao što su Mađari i, u izvjesnom stepenu, Poljaci, i da je zbog toga prirodna i nezbježna sudbina ovih umirućih nacija bila da dopuste da se ovaj proces raščinjavanja i apsorbovanja od strane njihovih jačih susjeda sam od sebe završi." "Mi smo dužni", pisao je **F. Engels**, Eduardu

Svojatanje Marxa na Istoku Evrope i njegovo ideološko prisvajanje kao "odbjeglog sina kapitalizma" i "oca" socijalističkih revolucija na početku XXI stoljeća je - stvar prošlosti. I dok su Marxove i Engelsove "buntovničke" slike (a, ustvari, normalni portreti koji govore o likovima **gospode** i mislilaca - građanske orijentacije) sa bradama na Istoku i u socijalističkim zemljama umnožavane u milione i milijarde primjeraka, dotle je pažljivo izučavanje, prije svega, Marxovog djela iz oblasti ekonomije doprinijelo da se kapitalizam sa velikim pijetetom treba odnositi prema ličnosti ovog teoretičara. Teoretski elaborirane zakonomjernosti rušenja kapitalizma su pretvorene u korektive i podstakle su ogromne intelektualne potencijale na njihovom blagovremenom uočavanju i ublažavanju posljedica velikih potresa na tržištu. Tako na početku XXI stoljeća možemo s pravom izreći konstataciju da se autentični marksizam prije može povezivati sa klasičnim kapitalističkim (ekonomskim, pa i filozofskim) sistemima i da je i sam dio baštine tog sistema ili, još preciznije rečeno, Zapoadnoevropskog civilizacijskog kruga. Tamo gdje je oduvijek i pripadao!

Da je tako potvrđuje i činjenica da se u zemljama Istoka i srušenog socijalizma više ni njihove slike ne mogu naći, a njihove i druge knjige su stradale u brojnim lomačama "spaljivanja iluzija".

6.2. „ Zakašnjele" ili „neizgrađene" nacije

I kada je riječ o nacijama i nacionalnom pitanju socijalizam je dao i ogromno teorijsko naslijeđe, posmatrano, prije svega, kroz kroz ideološko tumačenje, a praksa pokazuje da su upravo najkrupniji problemi u nacionalnom pitanju oni koji su nastali na razvalinama socijalističkih federacija. To je, s jedne strane, rezultat razrađenosti Wilsonovog principa u Lenjinovoj intepretaciji polazišta da se treba osigurati pravo nacijama na samoopredjeljenje do otcjepljenja, nerazvijenost državnih zajednica i otvoreni velikodržavni koncept (srpski, ruski, a sa Kinom tek ostaje problem, mada se komotno može reći i kineski) pothranjivan federalnom koncepcijom koja otcjepljenje nikada nije ponudila kao varijantu. Odnosno, kada god su se pojavili glasovi u vezi s tim, otvarani su sudski montirani procesi ili izvršena gruba likvidacija, pa čak i raseljavanje čitavih naroda (slučajevi u Rusiji, ali i u 2009. godini u Kini).

Bernsteinu 22. februara 1882. godine , "da se borimo za oslobođenje **zapadnoevropskog** proletarijata (podvukao Dž.I.) i da tom cilju potčinimo sve. I ma kako bili uzbudljivi interesi balkanskih Slovena i tsl., ako su njihove oslobodilačke težnje u suprotnosti sa interesima proletarijata, do njih mi savršeno nije stalo... Zato Sloveni, koji do sada ne samo da ništa nisu učinili za Evropu i njen razvitak već predstavljaju njegovu kočnicu, moraju da naoružaju strpljenjem kakvo imaju naši proleteri. Zbog Hercegovaca zapaliti svjetski rat koji bi odnio hiljadu puta više ljudi od sveg stanovništva Hercegovine - to, po meni, ne može biti politika proletarijata." (Perović, 1984: 38) F. Engles je smatran velikonjemačkim šovinistom, jer je kod Nijemaca glorificirao sve izuzev da imaju revolucionarnu tradiciju (citati Marxa i Engelsa prema: Hobsbawm, 1996: 43 i Molnar, 2000).

A sve socijalističke države su bile multinacionalne zajednice koje su naciju smatrale prolaznom i zastarjelom kategorijom "buržoaskog društva". Vladajući termini su bili narod i narodnost. Prvi termin se često u zapadnoj literaturi prevodi kao "nacija" ili "etnička grupa", a drugi kao "nacionalnost" ili "etnicitet". Ni jedan od ovih termina ne pokriva tačno značenje ovih termina. U bivšoj Jugoslaviji (kao i u bivšem SSSR-u) postojala je hijerarhija u nacionalnim kategorijama, pa je slavenski termin narodnost najbliži zapadnom sociološkom konceptu "etničke grupe". Prema marksisitičkoj definiciji, narodnosti su niži od naroda, jer nemaju svoju industriju i svoju radničku klasu, a postoje samo u odnosu na jednu veću naciju (to jeste narod). Međutim, narodnost može steći političko priznanje i postati narod kao što je to bio slučaj sa Muslimanima u BiH.

Jugoslavija je bila multinacionalna federacija s trostrukim sistemom nacionalnih prava. Prva kategorija su bili jugoslovenski narodi, u okviru koje je bilo šest nacija. Svaka nacija je imala svoju nacionalnu skupštinu, sa sjedištem u jednoj od šest republika (osim Srba i Hrvata koji su imali dvije; Srbiju i Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu) i ustavom zajamčeno pravo na jednako političko predstavljanje. Ustav svake od šest republika, izuzev BiH, navodi da je to republika, prije svega, određene nacije čije je ime izvedeno (ili obratno) iz naziva većinskog naroda. Drugu kategorija su činile narodnosti. Smatralo se da " priznate narodnosti " imaju svoju "maticu" izvan SFRJ. U pitanju je deset skupina oficijelno priznatih kao narodnosti, od kojih su najbrojniji bili Albanci i Mađari. Treća kategorija su bile "druge narodnosti i etničke manjine", poput Jevreja, Vlaha, Grka i Rusa, uključujući i one koji su se klasificirali kao Jugosloveni. Nijedna od nacija u BiH nije imala ime koje bi je identificiralo sa BiH. Mada su odlukom prije svega najviših rukovodstava Saveza komunista krajem šezdesetih godina prošlog stoljeća politički "priznati" za narod, Muslimani su bili jedini narod koji u svom nazivu nije imao teritoriju, pa su na taj način oni bili narod *bez tla*, što je posljednja agresija trebala da i potvrdi i fizičkim iskorjenjivanjem procentualno najbrojnijeg naroda u BiH.

Djelimično je i u osmanlijskom periodu vladajuća koncepcija *millet- zajednica* opredijelila bosanske katolike i bosanske pravoslavce da se u drugoj polovici XIX stoljeća opredjeljuju nacionalno kao Hrvati ili Srbi (uz obilatu agitaciju iz Srbije i Hrvatske), a bosanski muslimani su ostali na klackalici identiteta sa muslimanskim ummetom (zajednica muslimana u svijetu, sljedbenika islama), jake identifikacije sa zemljom Bosnom i pragmatične potrebe da se u konceptu države-nacije kao evropskom modelu opredijele nacionalno. Tu treba tražiti razloge "nedovoljnog" nacionalnog naboja kod Bošnjaka, koji začuđuje i susjede i teoretičare iz Evrope koji poznaju nacionalistički naboj u evropskim okvirima. On nerijetko začuđuje i same (nacionalne) lidere Bošnjaka.

To otvara pitanja za budućnost, naravno pod uvjetom da procesi globalizacije, koji su neminovni, ne prekinu tu "balkansku rašomonijadu" i možda i ne daju šansu da se izgradi koncept BiH kao moderne demokratske države po modelima kakvi postoje u razvijenom demokratskom svijetu danas.

Da li se i u BiH radilo o "zakašnjelim nacijama" ili čak i potpuno neizgrađenim nacijama, ostaje da se analizira. Agresija na BiH je pokazala da srpski i hrvatski velikonacionalistički projekat (ako je to neka utjeha, za njih same - prije svega) nosi obilježje evropskog etnonacionalizma, koji je kroz brojne evropske ratove pospješivao "etničko, kulturalno i jezičko čišćenje , što je na kraju dovelo do onih granica koje pokazuje politička geografska karta Evrope na početku trećeg milenija. Mirovni procesi sankcionirali su napredujuće etniciziranje evropskih državnih granica. Milioni ljudi pali su kao žrtva evropskog etnonacionalizma XX stoljeća i njegovog barbarstva, pošto su zbog svog etničkog porijekla ili jezika bili suzbijani, ubijani, protjerivani, prisilno asimilirani i lišavani svog identiteta. Bosna i Hercegovina čini - zasad - posljednju etapu ovog procesa," po mišljenju Ursa Altermatta (Altermatt, 1997: 51 i 68).

Ovaj teoretičar smatra da je ovaj proces započeo u Makedoniji za vrijeme Balkanskih ratova, ali se nama čini da je Bosna, odnosno sudbina Bošnjaka, bila i na početku i na kraju tog procesa. Naime radi se da je prije Balkanskih ratova u sredini XIX stoljeća došlo do masovnog protjerivanja Bošnjaka iz Užica, odnosno iz cijele Srbije.

U Užicu (Srbija) je početkom XIX stoljeća, prema Joakimu Vujiću, a o tome piše i Oto Dubislav Pirh, bilo 2.000 muslimanskih kuća, 20 džamija i 80 srpskih domova. Nema sporenja oko ovog podatka, baš kao što nema sporenja u tom istom Užicu nema više ni traga muslimanskog. Isto tako, ako se izuzmu neki toponi, ili turcizmi koji su se zadržali u izražavanju lokalnog stanovništva (nema ni u Lici, Dalmaciji, Slavoniji, Beogradu) nema niti kakvih drugih tragova o ljudima koji su tu bili "domaći" više stotina, a možda i hiljada godina. Taj proces je u Užicu i Beogradu započeo početkom XIX stoljeća, a u dijelovima Hrvatske krajem XVII i početkom XVIII stoljeća. To se dešavalo u Crnoj Gori i u XVIII i XIX, ali i u XX stoljeću. Nekada veliko bošnjačko naselje Šahovići je od 1925. godine postalo pravoslavno Tomaševo i dan-danas je tako. Bošnjaci iz Užica su naseljeni u okrugu Zvornik, a iz tog perioda (1862-1870.) nastali su i Donja i Gornja Azizija (današnji Orašje i (Bosanski) Šamac). Taj isti nekada Bosanski već se na kraju XX stoljeća u novom etničkom čišćenju stanovnika nekadašnjeg Užica zove Šamac ili Srpski Šamac?

Dakle, matrica je uspostavljena, a na Užicu se može tretirati i primjer promjena imena gradova (Foča-Srbinje, Bosanski Brod-Srpski Brod ili Savski Brod, ili samo Brod...) ali i prvi put imenovanja u sastavu Bosne i Hercegovine imenovanja čitavog jednog njenog velikog dijela koji se zove Republika Srpska. To je pola Bosne i Hercegovine i takvo nešto nije moglo pasti na pamet ni Iliji Garašaninu, ali ni Stevanu Moljeviću, četničkom ideologu iz Drugog svjetskog rata, pa ni tvorcima Sporazuma Cveković - Maček. U tom sporazumu, uspostavljenom na štetu BiH pred sami Drugi svjetski rat, istina je da nema nijednog pomena u imenima banovinama, ničega što nosi pridjev "bosanski", ali nema ni pridjeva "srpski". "Etnička higijena", ne baš u velikom vremenskom rasponu (često) zahvata i ljude, kulturu i geografiju, na jednom relativno malom prostoru.

7. "Paukova mreža" oko iste geografske teritorije

Zbunjenost proizvedena sa situacijom disolucije SFRJ i rušenja vrijednosnih identifikacijskih simbola rezultiralo je masovnim prihvaćanjem nacionalističke poruke, koja je ponudila, prvo u prikrivenom, a kasnije i otvorenom obliku, rješenja gotovo svih problema na do tada samo pretpostavljani način. To se prije svega odnosi na **vlastitu** (nacionalnu) državu kao evropski model.

Nesreća BiH je bila u tome što se kod iste geografske teritorije zaplela paukova mreža različitih koncepcija nacionalne države. Sporazum iz Daytona, mada rađen u Americi, imao je veliki evropski pečat i gledajući i njegov sadržaj i njegovu realizaciju ovaj sporazum (nikako slučajno!) bi trebao da se zove Pariški sporazum, gdje je simbolički, ali i suštinski sa evropskim etnocentrizmom, taj dokumenat i potpisan i "evropski" ovjeren svojim sadržajem. I sa BiH strane su bili predstavnici nacionalnih stranaka iz sve tri konstitutivne nacije.

Iz iskustva BiH u godinama nakon potpisivanja ovog Mirovnog sporazuma se nazire jedno pravilo: da nacionalno obilježene i koncipirane političke stranke mogu da u višenacionalnoj sredini funkcioniraju kao politički subjekat samo ako na sve druge "strane" postoje, također, nacionalne stranke.

Naime, njihovo zajedničko jezgro se sastoji ne u nacionalnoj koncepciji kao filozofiji (jer nacionalizam, ustvari, i nema filozofije, koja podrazumijeva smislenost i logiku), nego se svodi na elemente teritorijalne podjele i ekskluzivnosti određene, jasno omeđene, teritorije, za samo "svoju" naciju, ekskluzivnosti vezanosti za "svoju" religiju koja je potrebna u tom konceptu ponajviše zbog svog "religijskog narodnosnog" sadržaja proisteklog iz milleta, ali i iz evropske prakse da nacija (država) traži i zvaničnu državnu religiju. Također je potrebna i projicira i stvara slike "neprijateljske strane," te da zajedno sa dizajnerima nacionalnog pokreta u svijest običnih ljudi da projicira mitološku prošlost kao sadašnjost, a budućnost vidi u vlastitom rezervatu u kojem će ostvariti svi etnoreligijski snovi. To nije "proizvod" BiH, nego je nastalo iz stanja prikrivenog i zamaskiranog nacionalizma u socijalizmu, odnosno etnocentrizma kao karakteristike Evrope još od uspostavljanja francuskog modela. Nacionalizma ima svugdje, samo ne u visokoj politici. Zasnovan je na principu jednosmjernog posmatranja historije – ili ste krvnik ili žrtva (za "našu" Naciju je primjerena uloga "žrtve", a za Drugog ili druge "krvnika").

Odbacivanjem ideoloških predznaka, ipak, sve se svodi na teritoriju (njen kvalitet i pokrivenost sa industrijskim i prirodnim kapacitetima) i zato su pitanja teritorije (razgraničenja, diobe po "paritetima" i preduzeća i funkcija) omiljene teme, ali i jedine objedinjujuće ovakvih političkih stranaka, koje mogu egzistirati samo kao politički pokret sa neizgrađenim političkim programom i mnogo podrazumijevajućih elemenata koji spadaju u sferu iracionalnog, a tu se nacionalizam i religija (a ne vjera, nego religija kao vjerska institucija) podudaraju i hrane jedno drugo. Onog trenutka kada se nacionalni pokret nađe na terenu konkretnih (i običnih) problema i prevaziđenih euforija i kada izblijede obećanja na

jarkim bojama zastava, kada procesije izgube vrijednost u suočavanju sa realnostima, i kada prirориteti u životu ljudi postanu svakodnevni i obični, uporedivi sa okolinom, onda se nacionalni pokret suočava unutar sebe sa paničnim preispitivanjima. Tada se jednostavno nema vremena za pokretanje novog zamajca euforičnosti, a propuštena je, u međuvremenu, šansa da se politički profilira stranka koja bi imala adekvatan program.

Obično osnivački lideri nacionalnog pokreta i politička stranka, koja je nastala kao "prapočetak", doživljavaju osudu za frustracije velikog broja svojih članova i razočaranje zbog učešća u nečemu gdje nisu ostvarena brojna obećanja. Tako porazi na izborima koji se dese u mirnijoj atmosferi, a ona dođe, prije ili poslije, ustvari predstavljaju ispoljavanje vlastitog negiranja birača pripadnosti pokretu koji je zbog svoje nužne iracionalnosti poprimio negativne osobine. Tako se kod konkretiziranja "nacionalnih interesa" (a "vlastita" država po modelu nacija=država je neispunjeno osnovno obećanje, barem kada je o BiH riječ) ovi profaniraju i time ideja gubi svoje dojučerašnje gorljive pristalice i realizatore, ali sa svojim primamljivim zôvom ostaje kao pritajena sve do sljedeće povoljne prilike. I to je ono što naciju kao "zamišljenu (apstraktnu) zajednicu" čini stalno atraktivnom i čiji magnetizam još nije teorijski osmišljen, ma koliko se svijet kretao u pravcu globalizacije.

7.1. Teritorija BiH - od jedne do druge ratne Krajine

Vladimir Ćorović, pak, smatra da je Bosna "bila primer države, koja nije imala ni neke svesne istorijske misije ni neke jasne ideje vodilje", (ako Bosna "nije" imala historijske misije - od koga je to misija data? Druge države su valjda "imale" misije?) u načinu kako je pala pod Osmanlije (1463.) doživjevši kraj svoga srednjovijekovnog postojanja, Ćorović je formirao mišljenje da "bosanska istorija" nije dala "nijedne Marice, a kamoli veličanstvenog Kosova"(Redžić, 1993: 10). U ovako postavljenom poređenju, savremeni potomci srednjovijekovne Bosne treba da se stide u ime svojih prethodnika koji, eto, "nisu imali **veličanstvenog Kosova**". Na tom "veličanstvenom" Kosovu jedni od onih koji su se istinski borili bili su Bošnjaci, a koji će 1831. godine pod vođstvom Husein kapetan Gradaščevića na tom istom Kosovu ostvariti stvarnu pobjedu nad Osmanlijskom vojskom. Ćorovićeva i slična tumačenja historije su se učila decenijama, s tim što je Vladimir Ćorović u svojim postavkama barem djelimično realan, jer barem priznaje da je postojala samostalna bosanska srednjovijekovna država. Kada se ovo ima u vidu nije čudo što je nametnuti osjećaj poniženosti, pozivanje na navodnu nedovoljnu borbenost i nepatriotsko ponašanje, kolebljivosti, razvijan kroz zvanično i nezvanično tumačenje bliže i dalje historije. Zaboravlja se da su konkretno Osmanlije započele sa upadima u Bosnu 1386. (Safvet beg Bašagić ističe da je to bilo i godinu dana ranije), a kontinuirano to traje od 1448. godine. Tek 1536. godine osvojena je cijela Bosna, a 1580. uspostavljen je bosanski pašaluk. Srbija je **pala** za vrlo krako vrijeme – mnogo ranije, ali kada se postavljaju na ovakav način historijske istine

onda to izaziva animozitete, jer je stvoreno potpuno drugačije javno mišljenje. Tu vrijedi pravilo: ako nije u skladu sa činjenicama, tim gore po činjenice!

Sa dolaskom Osmanlija promijenila se historijska misija teritorija i stanovništva na njemu: Srednjovijekovna bosanska država je vodila miroljubivu i odbrambenu politiku, a onda je postala poligon za osvajačke pohode Osmanlija. Kao što ističe Mustafa Mulalić: "Srednji vek nije dozvoljavao da se prebira po iskonskim dubinama narodne duše, da se istražuju elementi vlastite kulture, sve vreme moralo se samo koristiti na odbrani državne samostalnosti, jer su naši pradedovi izabrali takvu postojbinu, koja je bila izložena svim istorijskim vihorima, koju, kada nasele, da budu večno gvožđe između čekića i nakovnja, između Istoka i Zapada" (Mulalić, 1996: 293).

Početkom XVII stoljeća u Bosni je bilo 71% muslimana stanovnika bosanskog pašaluka, a 29 % hrišćana i pravoslavnih, čiji naziv je bio i Istočni i Grci, i katoličkih (Latina). Ovi nazivi su se koristili, s tim što se zna da se i u dugom postojanju Osmanlija u Bosni cijelo stanovništvo Bosne, bez obzira na vjeru, nazivalo Bošnjacima. Već krajem ovog stoljeća, poslije velikih vojnih poraza za Osmanlije je bosanski pašaluk od posebnog značaja za odbranu njihovih pozicija u Evropi. (Redžić 1993: 25). Krajem XVIII stoljeća bosanski feudalni vladari su bili "država u državi", a Sarajevo je i od stranaca smatrano "oligarhijskom republikom". Vojne kapetanije su također bile odraz samostalnosti i borbe za zaštitu granica Bosne. Bošnjaci su mogli da podignu 50-60.000 vojnika i 12.000 njihovih elitnih boraca su smatrani za ponajbolje u Carstvu po hrabrosti i uvježbanosti, iznosi mišljenje Francuz Prull (Redžić, 1993: 30).

Promjene u značaju teritorije BiH su nastupile i sa dolaskom Austro Ugarske: granice nisu bile od istog materijala. One prema Srbiji i Crnoj Gori su bile čvrste i neprobojne, a one prema Hrvatskoj nisu ni postojale. Tako se mijenjala mehkoća granica: od Karlovačkog mira i uspostavljanjem granice na Savi čvrstina granice je bila prema Hrvatskoj, odnosno Ugrima, a kasnije je to promijenjeno - u jednom stoljeću opasnost za Bosnu je dolazila sa Zapada, a u drugom sa Istoka, a najčešće i sa Istoka i Zapada.[24]

8. Civlizacijski šokovi Bosne i Bošnjaka

Pored ljudskih gubitaka Bosna i Hercegovina je doživjela sa dolaskom Austro Ugarske i drugi civilizacijski šok. U zemlji u kojoj su Bošnjaci bili nosioci privrednog i kulturnog života sa elitom koja jeste bila potrošena i ostarjela, ali je to bila kulturna elita koja je vladala sa turskim, arapskim, pa i persijskim jezikom, došla je civilizacija Zapada

[24] Pažnja naše historiografije, i ne samo nje, bi se morala usmjeravati prema analizi tekstova koji su u još svježem pamćenju imali to jedno u suštini ponosno doba Bosne. Čak i u sklopu velikodržavnih projekata nije moglo da se izbjegne takvo što. U tom smislu, kao ilustraciju, pogledati **"Našu Kraljivinu i Balkansko poluostrvo**, 4. razred srednjih škola Kraljevine SHS, (1925: 69) u kojoj doslovno piše o **Bošnjacima** sljedeće: U grupu "Dinaraca" Kraljevine Jugoslavije spadaju i Bošnjaci - Bošnjacima nazivamo stanovnike Severne Bosne. To su vredni, ali žustri, prgavi i nešto tvrdoglavi ljudi. Ima ih pravoslavnih, muslimana i katolika; prvih je najviše, poslednjih najmanje. Muslimani su većinom potomci onih naših bogumila, koji u XV i XVI veku primiše Islam."

(Čaušević, 1996: 41).[25] Naravno da je ona sa svojim kriterijima i sistemom vrijednosti, mogla ocijeniti da se radi o nepismenom stanovništvu, nerazvijenoj privredi i kulturi koja je daleko iza kulture osvajača. Ali takav stav nije bio samo prema Bosni i Bošnjacima nego je bio vladajući za cijeli Balkan (Levant, "nešto" između Istoka i Zapada). Poslije raznih putopisaca, koji su kao obavještajno- špijunsko- literarna izvidnica putovali Bosnom i Balkanom, na isti način na koji su putovali Orijentom, Evropa je došla u Bosnu! Samo je pitanje da li se na početku XXI stoljeća (stvarno) Bosna i Hercegovina smatra Evropom više nego što se (ni)je smatrala u tekstovima putopisca i u razmišljanju evropskih vladara s početka i sredinom XIX stoljeća.

Marija Todorova ističe da je u skladu sa interesima velikih sila, a sa jačanjem krize Osmanlijskog carstva, počelo krajem XVIII i posebno u XIX stoljeća da se piše veoma negativno o imperiji Osmanlija i Turcima posebice. U tome se ističu Francuzi: Grof Ferijer de Sovbef ističu da se Turci zbog svojih vjerskih predrasuda i fanatizma nikada neće promijeniti, a slično piše i Fransoa Pukvil, ljekar i član naučne ekspedicije koja je poslata u Egipat, a koji je proveo tri godine u Osmanlijskom carstvu: "Turci, ogrezli u dubokom varvarstvu, razmišljaju jedino o pustošenju, jer u tome uživaju, a ta nesreća je povezana sa njihovim verskim ubeđenjima". On je Turke izdvojio iz Evrope, a i poznati putnik i etnomolog Gijom-Antoan Olivje opadanje moći Osmanlija pripisao je "fanatizmu ugnjetačke vere i moralnoj degeneraciji društva". O tome pišu i u istom stilu i grof Luj-Ogist Feliks de Božur, grof Mari-Gabrijel de Šaozel-Gufje, nastavlja i poznati pjesnik Lamartin ("Putovanje na Istok" 1835.) koji se zalaže za slobodu "ugnjetenih naroda" (Todorova, 1999a: 138). Za dugo vremena toponim *Balkan* lahko postaje uvreda, u značenju neevropske ili mračne strane Evrope. Riječ Balkan upotrebljavaju samozabavljeni novinari i krute diplomate da bi označili "sjeme razdora, nešto eksplozivno, zaostalo, neistinito". Zapadni pristup Balkanu često nije naučan. Još od Bajrona, književni i poluknjiževni posjetioci Balkana pisali su o njemu sa mješavinom prezira i nadmene podrške koju su pružali nekom lokalnom cilju. Ponekad su njihovi junaci pozapadnjačeni, dok su negativci i dalje ostali *Balkanci*. U drugim vremenima (ili za vrijeme drugih ideologija) negativci su postali iskvareni Evropejci, dok su neiskvareni dobri divljaci (*bons sauvages*) postali heroji. Na ovaj ili onaj način, po dobru ili zlu, put evropskih posjetilaca obično je bio put *kroz divlju Evropu*.. [26] Sve je, ustvari, bila priprema za odlazak Osmanlija iz Evrope!

---

[25] S pravom **dr Halid Čaušević** u analizi pravnog položaja Bosne i Hercegovine, uništenje bosansko-hercegovačke vlastelinske organizacije (drakonskim mjerama Omer paše Latasa), ističe da je to predstavljalo "uništenje i onog pokretnog, pa makar i zastarjelog, motora" koji je održavao samoupravu Bosne i Hercegovine pred dolazak Austro Ugarske. Ovako su se rasplamsali gerilski pokreti protiv kojih nije bilo odgovora, a koji su privukli pažnju međunarodne javnosti. Naravno, cjelovite analize bi pokazale da su ti gerilski pokreti (dignuti na nivo "ustanka") bili dio plana zapadnih zemalja za destabilizaciju položaja Osmanlijskog carstva na Balkanu.

[26] Ovaj termin često koriste *Tajmsovi* reporteri sa lica mjesta, ali to čini i Richard Holbrooke (**Holbrooke**, 1998). Upotreba ovog pridjeva slična je upotrebi opisnog pridjeva "vizantijski", s tim što ovaj drugi ima prednost utoliko što više nije ni na koji način povezan sa vlašću i kulturom Istočnog rimskog carstva (iz prostog razloga što toga više nema). Gomila nerazumljivih ili besmislenih glasova doprinosi zvučnosti upotrebe imena Balkan i balkanski, a tome se mogu pridodati i zemlje Balkana koje (ne) pripadaju njemu geografski, ali i kulturalno.

Koliko god se želi zadržati naučna objektivnost, ipak se u nekim historijskim poređenjima sami nameću određeni zaključci. Historijska je istina da su se pod osmanlijskom vlašću održale sve hrišćanske zajednice, zajedno sa svojim bogomoljama i svojim kulturnim blagom. Nakon pada osmanlijske vlasti nestaju organizirane muslimanske zajednice u više balkanskih zemalja. Ocjenjujući mjesto Osmanlija u svjetskoj historiji, dr Halil Inaldžik navodi da je imperija Osmanlija bila zaštita i sigurnost za osvojeni prostor i cijeli tadašnji svijet. Ona je bila, po Inaldžiku, kišobran koji je štitio svoje podanike, prije svega nezaštićene i iskorišćavane seljake. Prvo osporavanje došlo je u XIX vijeku od balkanskih intelektualaca školovanih na Zapadu, koji su kasnije učestvovali u nacionalističkim ustancima (Bandžović, 2000).

8. (Ne)Upitnost Bosne i Hercegovine u komunističkoj teoriji?

Odluke KPJ sa IV kongresa iz Drezdena su bile pod uticajem Kominterne koja je srpski narod tretirala kao "velikosrpsku naciju" te je predlagala ustanak i razbijanje Jugoslavije na sastavne dijelove. Među tim "sastavnim dijelovima" nije bilo Bosne i Hercegovine. Peta zemaljska konferencija KPJ je 1940. godine predvidjela federativno uređenje Jugoslavije u kojoj bi Bosna i Hercegovina bila autonomna pokrajina. To je bio značajan napredak imajući u vidu tadašnju situaciju i podjelu ostvarenu sporazumom Cvetković- Maček gdje je nestalo sve što je bosansko. Nije slučajno što je u toku rata bilo mnogo razgovora oko preustroja Jugoslavije. Ti razgovori su intenzivirani i podsticani od strane KPJ, posebno u septembru mjesecu 1943. kao pripremama za održavanje AVNOJ-a, odnosno održavanja zemaljskih antifašističkih vijeća po pokrajinama (republikama).

Delegacija PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu u sastavu Rodoljub Čolaković i Avdo Humo u razgovoru sa predstavnicima CK KPJ (Moša Pijade, Milovan Đilas i Sreten Žujović) je insistirala da u odlukama AVNOJ-a Bosna i Hercegovina bude šesta republika. S druge strane nepomirljiv stav, na liniji V konferencije KPJ, je bio da Bosna i Hercegovina bude autonomna pokrajina koja bi bila direktno vezana sa centrom federacije. "Naše shvatanje autonomije nema ništa zajedničko sa parolom **bosanskog begovata**", bilo je (izvinjavajuće i već "debelim" stereotipima obojeno) zvanično objašnjenje stavova V konferencije KPJ. Ali, to je i indirektno priznanje da je postojao bosanski begovat i da se on borio za bosansku autonomiju.

S obzirom da se u razgovorima delegacija KPJ i PK KPJ BiH nije moglo usaglasiti zajedničko stanovište, to su ovu raspravu "presjekli" Josip Broz Tito i Edvard Kardelj koji su uvažili argumentaciju PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu. Tako je održano historijsko zasjedanje ZAVNOBiH-a u čijoj pripremi je dakle bio partijski stav. Zasjedanje je održano 25.

i 26. 11. 1943. godine u Mrkonjić Gradu, u prisustvu 274 delegata. Nacionalna struktura delegata je odgovarala približno, koliko je to bilo moguće u ratnim uvjetima, strukturi učešća stanovništva u narodno-oslobodilačkom pokretu u BiH.

Veselin Đuretić izjavljuje da u ZAVNOBiH-u "bosansko-hercegovačka državnost dobija prvi put jasne društveno-političke i organizacione osnove, jer je ZAVNOBiH zauzeo najviše mjesto u sistemu narodne vlasti... Na I zasjedanju ZAVNOBiH-a pitanje bosanskohercegovačke individualnosti manifestirano je i deklarativno proklamirano kao volja svih njenih nacionalnosti, jer su delegate činili predstavnici narodnooslobodilačkih odbora svih krajeva, odnosno svih nacija." (Đuretić, 1981: 206-207)[27]

Vera Kržnik - Bukić, pak, smatra da se u temeljnoj formulaciji ZAVNOBiH-a "da BiH nije ni samo srpska, ni samo hrvatska, ni samo muslimanska, nego je i srpska i hrvatska i muslimanska," unatoč tome što je to trebalo da riješi složeno nacionalno pitanje, krila zamka koja će biti aktivirana nakon pola stoljeća. Ta formula je stanovništvu BiH "pripremila klopku kakvu 1945. godine niko nije mogao ni slutiti. Naime, ova temeljna odluka ne utvrđuje zemlju - bosanskom!" (Kržnik – Bukić, 1997: 39).

Na II zasjedanju AVNOJ-a u Jajcu Bosna i Hercegovina je dobila status ravnopravne republike. Zanimljivo je da je četnički pokret Draže Mihajlovića organizirao "kontra AVNOJ" koji je održan u mjestu Ba 22. do 28. januara 1944. godine. Taj kongres je zagovarao federaciju Jugoslavije u obliku ustavne i parlamentarne nasljedne monarhije sa "narodnom dinastijom Karađorđević". Ta država bi imala tri federalne jedinice: Srbiju, Hrvatsku i Sloveniju, a za Bosnu i Hercegovinu je predviđeno mjesto u Srbiji. Razne kombinacije prave i Britanci koji veoma ozbiljno počekom 1944. godine razmatraju ideju HSS-a o podjeli Bosne i Hercegovine između Srbije i Hrvatske i to "prirodnom linijom" rijeka Bosna - Neretva. Nije li onda "slučajno" da se takva ideja obnavlja i u susretima između Franje Tuđmana i Slobodana Miloševića u posljednjoj deceniji XX stoljeća?

Milovan Đilas je u raspravi za Ustavotvornu skupštinu nove Jugoslavije (18.01.1946.) istakao da je prijedlog Huseina Čišića, poslanika iz Bosne i Hercegovine (koji je jedan od rijetkih poslanika koji nisu bili članovi KPJ) da se uvede šesta baklja u grb buduće države, odnosno da Bošnjaci budu priznati za narod, rekao o tome da li su Bošnjaci narod ili nisu - da je to "teorijsko pitanje" (Imamović: 1997: 555) Husein Čišić je ubrzo zatim penzioniran, a "teorijsko pitanje" sve do šezdesetih godina nije više bilo ni teorijsko. Čak i Ustav Bosne i Hercegovine, za razliku od odluka ZAVNOBiH-a, ne nabraja ni narode koji čine ovu "specifičnu republiku", nego ima formulaciju "narodnosti u BiH su u svemu ravnopravne". Povratak imena Bošnjak je, nakon Huseina Čišića, nakon Drugog svjetskog rata, uveo u upotebu Adil Zulfikarpašić počekom šezdesetih godina u "Bosanskim pogledima" koji su kao emigrantski list izlazili u inozemstvu. Deset godina kasnije, dr Smail Balić objavljuje "Kulturu

---

[27] O značaju ZAVNOBiH-a pogledati i kod **Alije Bijavice (Bijavica,** 2001) **Milovana Đilasa (Đilas,** 1993), Kasima Suljevića posebno i široko oko strategije komunističke organizacije prema nacionalnom pitanju u BiH (Suljević, 1981: 167-251). O neopravdanom zanemarivanju Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a i pronicljivu analizu u vezi s tim **Nijaz Duraković:** *Oni to ne shvataju - Dan državnosti BiH i ZAVNOBiH (Duraković,* 1999: 224-227).

Bošnjaka" također u inozemstvu, a Drugi Bošnjački sabor održan u Sarajevu u najžešćem trajanju agresije na BiH - 28. 09.1993. godine je utvrdio stav da se treći narod u Bosni i Hercegovini zvanično zove Bošnjaci. Daytonski Ustav (anex IV) je to ime i ozvaničio.

9. Konsocijacija, balkanizacija, međunarodni nadzor

Po mišljenju V. Pupavac na kraju XX stoljeća se savremeni svijet vraća realizaciji ideje kulturne države ili međunarodne administracije. U uspostavljanju i opsežnom uređenju post jugoslavenskih država uočavamo povlačenje od tradicionalnih suverenih nacija-država. Bosna i Hercegovina je pokus u novom obliku države poslije hladnoratovskog razdoblja. Daytonski sporazum sažima ideju kulturne države kakvu je opisao E.H.Carr. Međunarodni pristup rješenju sukoba je bila zamisao državljanstva u etničkom smislu. Etnički je državljanin međunarodnim inicijativama institucionaliziran, a prava etničkih skupina dobila su prvenstvo nad pravima pojedinca. Na Daytonski sporazum je uticala zamisao konsocijalne demokracije. (Pupavac, 2000: 117)

Arendt Lijphart (Lijphart, 2000: 32) ovu demokraciju definira kao takav demokratski model u kojem političke vođe svih značajnih segmenata pluralističkog društva sarađuju u velikoj koaliciji kako bi upravljali zemljom. Tu se razvija proporcionalnost u predstavljanju partnerskih etničkih skupina, u javnom zapošljavanju i troškovima, a osigurava da svaka skupina uživa relativnu autonomiju. Konsocijalne države, po mišljenju Alapara Lošonca projektiraju "herojski program" koegzistencije i to bez imeprijalne birokratije i arbitrirajuće sile, pri čemu se ističu primjeri Belgije, Libana i Bosne (Lošonc, 200: 10-11). Članovi konsocijacije se slobodno dogovaraju, u skladu sa njihovim recipročnim koristima i stvaraju ustavno -pravne osigurane kompetencije i konstitucionalno zajamčeni poredak. Često su postojeće konsocijacije izraz promijenjenih historijskih okolnosti, nekad su ove zajednice živjele u okrilju neke imeprijalne sile, sada, pak, sprovode slobodne kooperativne napore u zajedničkom samoodređenju, naravno, ukoliko su spremne da se odriču nacionalne mobilizacije i prakticiranja jake nacionalne svijesti.

Takav projekat je, naprimjer, u BiH provođenje Odluke Ustavnog suda BiH o jednakopravnosti naroda na cijeloj teritoriji Bosne i Hercegovine. To je nakon Daytonskog sporazuma bio prvi značajan dokumenat gdje su se domaće političke elite iz Bosne i Hercegovine trebale da dogovore oko načina njihovog provođenja uz arbitriranje Visokog predstavnika EZ za Bosnu i Hercegovinu Wolfganga Petricha. Različit pristup u Republici Srpskoj samo pokazuje da je nacionalna homogenizacija u ovom BiH entitetu još uvijek jaka i ne otvara izglednu perspektivu promjene stanja. Da je tako govori i „slučaj Sejdić- Finci" i realizacija presude Evropskog suda za ljudska prava u Strasburu iz 2009. godine kojom

treba omogućiti promjene domaćeg zakonodavstva da u izborima za najviše dužnosti u državi mogu pored Bošnjaka, Srba i Hrvata učestovati i „ostali". (Seizović, 2014a).

Također, konsocijacije su često hlabave unije različitih religija. Zahtjevi prema zajedničkom odgojno obrazovnom sistemu su isto tako slabi, jedini istinski naglasak se stavlja na historiju komunalne koegzistencije sa ciljem reprodukcije uspješnih učinaka kooperacije. Ali, ne smije se podcjenjivati opasnost koja se nadvija nad konsocijetalnom strukturom, jer demografske promjene, transformacije u ekonomskoj strukturi, motiviraju aktere da iznova tematiziraju osnovne odnose među zajednicama. Osjećaj opasnosti, čiji je izvor druga zajednica, unosi poremećaj u sistem dogovoranja i posreduje mogućnost pretvaranja konsocijalne strukture u klasični režim nacionalne države. Kada nastane osjećaj destabilizacije međusobnog priznanja, tada na scenu stupaju i obnavljaju se argumenti koji mogu dovesti do raspada.

Ustvari, ističe Lošonc, konsocijacije su najstabilnije kada postoji manji broj interakcija između različitih zajednica. Upravo navedeni primjer oko jednakopravnosti svih "autohtonih naroda Bosne i Hercegovine", (a ne "konstitutivnih" kakva je uobičajena terminologija Daytonskog ustava) govori o potrebi jačeg arbitriranjana sprječavanju nacionalnih moblizacija kakva je izvršena u Republici Srpskoj sa navodnim problemima koji se mogu javiti na iracionalnoj osnovi.

Ono što se dogodilo tokom posljednje decenije, ipak, daju za pravo mišljenjima, poput W. Connora, koji ističe da što veću autonomiju neka etnička grupa uživa, to je generalno manja motivacija da se ostane u okviru zajedničke države. Analize koje se prave u posljednje vrijeme otvaraju pitanje da li i federalni aranžman može poslužiti kao rješenje za etnički podijeljena društva. Isti teoretičar (W.Connor) je mišljenje da čak i u federalnom uređenju veća nezavisnost grupe od centra umanjuje motivaciju za ostanak u okviru zajedničke države (Connor, 1994).

Kada je riječ o konsocijalnom modelu, ovakvo uređenje je više primjenjivo na relativno mala društva, sa relativno malim brojem zajednica u sukobu (tri do pet), i sa političkim elitama čija je politička kultura prije akomodativna nego suparnička. Pod takvim okolnostima, prema viđenju A. Lijpharta konsocijacijalni okvir može biti institucionalno pogodan za uspješno održanje etnički (ili drugačije) podijeljenih, segmentiranih društava.

Vrijednost ovog institucionalnog modela je teško procijeniti jer nema mnogo primjera primjene striktno konsocijalnog uređenja u "novim demokratijama". Ako je bivša Jugoslavija, nakon Ustava iz 1974. godine bila blizu tog modela, onda to, očito, nije spriječilo njenu disoluciju. Očigledno, upotrebljivost ovog modela je prilično ograničena. I pored teško ostvarivih uvjeta koje je Lijphart naveo kao neophodne za konsocijalni sistem, postoje i drugi mogući problemi kod realizacije. Tako su veoma važni i unutar-s egmentni uvjeti - suparnička politička kultura može da oteža ili, čak, i spriječi pregovore između elita.

Također, može biti osporeno i pravo određene političke elite da predstavlja određenu zajednicu. Podijeljenost samih segmenata na subsegmente među kojima postoje više ili manje radikalne struje, pogoduje unutarsegmentnom suparništvu i pojavi sve radikalnijih

grupa. Ipak, najveći problem sa konsocijalnim uređenjem je to što je potrebno da *već postoji* relativno visok stupanj slaganja između sukobljenih strana da bi ono bilo upotrebljivo. Na određen način, takav sistem postaje upotrebljiv jedino kad su konflikti već uglavnom razriješeni, ili kad ne izgleda da postoji neka druga mogućnost (Todosijević, 2001).

Kvantitativni odnosi između većine i manjine su od drugorazrednog značaja. Nije bitno koliko je neka manjina ili druga nacija velika po broju. Ono što je bitno jeste da između različitih nacionalnosti (BiH), odnosno većine i manjine (ili titularne nacije i manjine) umjesto građanske solidarnosti i osjećaja pripadnosti u istoj političkoj zajednici – postoji odnos prijatelj- neprijatelj. Dakle, njihovi odnosi su ne samo prožeti etničkom distancom nego je, povrh toga, etnička distanca u funkciji etnonacionalističke manipulacije radi održanja autoritarnog poretka. Tamo gdje je etnička distanca visoka i stabilna politička činjenica u smislu sredstva političke manipulacije, tamo nema političke zajednice ni države zasnovane na građaninu i građanskom (civilnom) društvu.

Do sada je poznato više slučajeva u kojima su određene države dobrovoljno prihvatile međunarodni nadzor, ali, u principu, radilo se o tome da su objektivno slabiji prihvatali volju jakih: Tako je Bečkim sporazumom nakon Napolenovih ratova garantirana vjerska tolerancija katolicima u Holandiji. Isto tako su sve države nasljednice Osmanlijskog carstva, što je započelo sa Grčkom 1832. godine i na kraju sa Albanijom 1913. godine, morale da prihvate odredbe o građanskoj i političkoj jednakosti za vjerske manjine. To je bio osnovni uvjet za međunarodno priznanje. I u mirovnim sporazumima nakon Prvog svjetskog rata uvedene su opširne odredbe za zaštitu manjina. Pojedinci su mogli pokretati tužbe protiv vlada pred biroom za manjinska prava koji je uspostavljen u okviru Lige naroda (oformljene 1919.). Medutim, kako je holokaust tragično pokazao, napori izmedu dva rata da se unutrašnja praksa međunarodno ograniči propali su sa užasnim posljedicama. Nakon Drugog svjetskog rata, umjesto manjinskih, u centar pažnje došla su ljudska prava.

Povelja Ujedinjenih nacija prihvatila je i princip ljudskih prava i princip klasičnog suvereniteta nemiješanja. Preko 20 sporazuma o ljudskim pravima, koji su potpisani tokom proteklih pola stoljeća, pokrivaju veliki obim pitanja uključujuci genocid, torturu, ropstvo, izbjeglice, osobe bez državljanstva, ženska prava, rasnu diskriminaciju, ljudska prava i prisilni rad. Ovi sporazumi UN-a, međutim, imaju vrlo malo mehanizama prinude, a čak i njihove odredbe za obavještavanje o prekršajima često su neefikasne. Tragična i krvava dezintegracija Jugoslavije tokom devedesetih godina XX stoljeća oživjela je raniju zabrinutost za etnička prava. Međunarodno priznanje država nasljednica bivše SFRJ uvjetovano je njihovim prihvatanjem ustavnih odredbi kojima se garantiraju manjinska prava. Daytonski sporazum uspostavio je u BiH strukture vlasti pod vanjskom kontrolom (Varadi, 2000).

Donald Horowitz kritizira ovaj model jer on dovodi do jačanja etniciteta nad svim drugim entitetima i odanostima, pa može da dovede do podjela umjesto da ih smanji. Po mišljenju mnogih, bivša Jugoslavija je bila sa konsocijalnim modelom. U tom modelu etničko

postaje politički princip s mogućnošću legitimizacije politike koja podilazi glasačima. U nedostatku izvora, vanjsko finansiranje nevladinih organizacija za etničke manjine stvara političke elite s utvrđenim interesima promocije prava separatnih skupina, a ne društvene integracije. To stvara političku polarizaciju i dijeli i same manjine. Centralizacija etniciteta u konsocijalnoj formi marginalizira neovisna razmišljanja pred sukobljenim političkim vizijama i politikama iz kojih nastaje opasnost da politika postane igra u kojoj niko ne gubi i ne dobija. U konsocijalnoj demokratiji elite igraju mnogo veću ulogu nego u većinskoj. "Suradnja elita najveće je obilježje konsocijalne demokratije" ističe Lijphart. Ako bi malo dublje posmatrali problem Bosne i Hercegovine od predizbornih aktivnosti prvih demokratskih izbora 1990. godine i nakon izbora, imamo primjer saradnje političkih elita. Ta saradnja je, na razne načine, bila prisutna i u toku samog ratnog sukoba. Ali, ta saradnja je više pojavna i formalna nego suštinska.[28]

U tretiranju konsocijalne demokratije, kada je o Bosni i Hercegovini riječ, dolazimo do toga da elitizam, koji je osnovica ovog modela, nije ograničen samo na domaću elitu, nego je karakterističan i sa međunarodnom elitom.

Razlog tome je što osiguranje saradnje među etničkim vođama u praksi znači da međunarodna tijela moraju posredovati: od zacrtavanja ustava, predlaganja za obučavanje etničkih vođa, nadgledanje izbora, donošenje odluka neophodnih za funkcioniranje ograničenog nivoa državnih funkcija, a koje se u saradnji domaćih elita ne mogu donijeti itd.

12.1. BiH - hlabava i decentralizirana, različita od bilo koje države

Na primjeru BiH je razrađena Horowitzeva teorija u kojoj se on zalagao za etničke podjele pokopavanjem etničkog zajedništva i suparništvom među etničkim skupinama, daljim dijeljenjem etničkih segmenata kako društvo ne bi bilo organizirano oko jedinice za svaku etničku skupinu. Svoju politiku smanjenja sukoba rezimira kao fragmentaciju, umjerenost, koaliciju, fluidnost i proporcionalnost. U Bosni je vidljivo da se fragmentira

---

[28] Ovaj tekst je u najvećem dijelu nastao, kao i ostali dijelovi ove knjige, u vrijeme rada na izradi doktorske disertacije, koja je odbranjena 2003. godine. U međuvremenu su se dogodili značajni teorijski polemički poligoni oko mnogih pitanja koje pokreće i ova knjiga. Između ostalog, polemika se vodila i oko primjene konsocijalnog modela u BiH. To je posebno potencirano sa knjigom Mirjane Kasapović „Bosna i Hercegovina podijeljeno društvo i nestabilna država" (Kasapović, 2005: 77- 181) koja se bavi upravo ovim pitanjem. U svojim tekstovima je taj model protežirao i Ivan Lovrenović (Lovrenović, 2006: 183-185), a uglavnom je do sada najutemeljeniji odgovor, koji iznosi bojazni „kalemljenja" ovog modela na BiH kao isključivog načina rješavanja (čime neće biti riješeno mnogo toga uključujući princip (etno)teritorijalnosti) iznio Asim Mujkić (Mujkić, 2006: 181-182 i 186-187). U organizaciji sarajevskog lista „Dani" gdje je ova polemika i vođena, organiziran je i okrugli sto na temu „Konsocijacijski model uređenja države – spas ili krah Bosne i Hercegovine," što je objavljeno na stranicama „Dana" 4. i 1.8.2006. godine (učesnici: Senad Pećanin, Enver Kazaz, Zdravko Grebo, Gajo Sekulić, Ugo Vlaisavljević, Asim Mujkić, Nerzuk Ćurak i Ivan Lovrenović). Zalažući se za građanski koncept i sam preferirajući institucije, samo mogu da se složim sa većinom izloženih argumenata u ovim raspravama, a da konsocijacijskom modelu (u smislu osnovne ideje vezane za BiH) ništa da se doda ili oduzme.

etnička moć kroz decentraliziranu strukturu. Carl Bildt je primijetio da će Bosna biti „labava i decentralizirana država sa slabim centralnim moćima za zajedničke institucije – različita od bilo koje države." Dayton je opisan kao „rezultat najviše razine međunarodne regulacije države koja je kao suvereno tijelo moguća po međunarodnom zakonu" (Pupovac, 2000: 119).

Međunarodna zajednica ima koncenzus u postjugoslovenskim zemljama sa djelovanjem na planu kulture mira umjesto kulture nasilja sa čitavim nizom mjera na podizanju političke kulture i kulture uopće. Zaboravlja se, u takvim posmatranjima, činjenica da su u ranijoj Jugoslaviji upravo ove ideje mira i etničke ravnopravnosti bile u samom vrhu i po tome je bivša država prednjačila u svijetu. To, istovremeno, nije spriječilo sukob i ispoljavanje nasilja za koje nacionalističke vođe optužuju obične ljude.

Koncept "bratstva i jedinstva" je bio mješavina kulture (bez obzira na način, ali je među stanovništvom ove države prevladavao moralni stav kao obrazac o potrebi zastupljenosti nacija i narodnosti u strukturama vlasti do najnižeg nivoa) i partijske strogosti.

U godinama krvavog raspada, tranzicije i prijelaza novih samostalnih država ka građanskom konceptu - nestalo je i kulture, koja je zasnovana na ideološkim osnovama, a ne na pravu zasnovanog pluralizma, a naravno, - nestalo je i jednopartijske strogosti. Nestala je ideološka matrica. Tako je jedan kakav- takav sistem etnokulturalne pravde nestao i nije nađena zamjena za njga.. Postavlja se dilema kako osigurati hegemon političke kulture umjesto hegemona jedne partije.

Savremena interpretacija nacionalnog i individualnog samoodređenja u obliku kulturne države napuštanje je vjerovanja u autonomnu (sposobnu, racionalnu i neovisnu) jedinku i prilično je pesimistička vizija budućnosti. Ta vizija odstupa od prosvjetiteljstva, individualnosti, slobode i napretka i vodi povećanju autokratizma i na nivou međunarodnog i domaćeg poretka, a to neće dugoročnije donijeti međunarodni mir i stabilnost.

Ovo na početku XXI stoljeća djeluje kao značajna pesimistička procjena koja se ostvaruje sa terorizmom pojedinih fanatičnih grupacija, pa do odgovora državnog, ali i internacionalnog terorizma. Nasilje je danas definitivno internacionalizirani oblik zastrašujućih dimenzija.

Neki od tih talasa, koji su krenuli sa Istoka Evrope su do jučer "nemoguće" pretvorili u izglednu mogućnost, u kojoj se, kao u kakvom vremeplovu, kraj XX stoljeća vraćao na njegov početak: Rusija je ponovno "postala" to isto, a jugoslovenske države je nestalo, odnosno i ona se "razlazom" Srbije i Crne Gore vraća na početak XX stoljeća. Doduše, onda su imperijalni kišobrani nad Jugoistočnom Evropom bili drugačiji i nosili su naziv imperijalnih carstava, a na početku XXI stoljeća su oblici drugačiji, ali i traume mnogo veće kod svih. Kao da se vratio i Willsonov princip o nacionalnom samoopredjeljenju? Da li je kraj XX stoljeća vratio stvari na njihovo prirodno (sudbinsko) mjesto i tako izvršio reviziju nečega što se kao rezultat trebalo dogoditi sa rušenjem velikih monarhističkih (multilaterarnih) država -

Austro-Ugarske, Osmanlijskog carstva i carske Rusije. Ko zna, možda se na sceni pojave ponovno i monarhije?

Na području Jugoslavije je umjesto ilirskog pokreta i Jugoslovenskog odbora (dakle integrirajućih težnji za ujedinjenjem) pobijedila fragmentirajuća struja. Koliko god to Evropa nijekala, vrijeme komunističkih vladavina je razvijenoj Evropi donijelo vrlo zgodan alibi za to da "u Evropu **ne prime zemlje**" iz ovog područja. Danas bi se analitičari trebali da pozabave činjenicom koliko su zemlje Istočne i Jugoistočne Evrope, kao "problematične," od ranije gurnute u okrilje tzv. komunizma zbog činjenice da od ranije nisu bile kompatibilne sa Zapadom.

Bez (nerazvijenog) Istoka se ne bi mogla izgraditi paradigma "razvijeni Zapad"!

Koliko cijela priča ima smisla govore i stereotipi s kojima je BiH suočena kod dolasau raznih delegacija iz "bijelog svijeta" koje traže da se knjiga "uči iz početka", jer se dolazi u Bosnu i Hercegovinu se predubjeđenjem da je to "nerazvijena" i u svakom pogledu "zaostala" sredina. I tema već pomenutog savjetavanja iz Pariza 1992. godine (koje je održano u samo predvečerje ili u toku velikog genocida i agresije u BiH) govori o rečenom stereotipu: "Evropa i plemena."

Ako je komunizam rušen u ime univerzalnih ideala, vrlo brzo se pokazalo da je rezultat takav da će trebati ponovna borba za univerzalnost. Ta univerzalnost ne može biti takva da se jedna vrsta jednoumlja treba zamijeniti drugom, ukoliko bi se antikomunizam (kao *pobjednik* koji nije okićen lovorikama) pretvorio u shematizirano stanje. Dakle, polazi se od pogrešne premise u razmišljanju o "pobjedniku" i "poraženom", baš kao što je pod bipolarnošću svijeta, ne tako davno, bilo podrazumijevajuće i (vojno) blokovsko, kao i (paradigmatično) Istok- Zapad, odnosno (teorijsko ideologijski) komunizam - kapitalizam. Ovakav šematski pristup je pojednostavljenje koje ne može npr. da odgovori na pitanje: Zašto je kod jednih (čak zvanično „tvrdokornijih") došlo do mirnog razlaza, što je praćeno i podjelama hiljada i hiljada nuklearnih bojevih glava (SSSR), a kod drugih, koji su bili "topla struja socijalizma" ili "socijalizam sa ljudskim likom" (SFRJ), cijena razlaza je plaćena ogromnim žrtvama i razaranjem? Ta dilema je, nažalost, značajno multiplicirana sa sukobima između Ukrajine i Rusije 2014. godine, kao značajnim potencijalnim ratnim žarištem i promijenjenom ulogom Rusije na čelu sa Vladimirom Putinom. Već smo istakli njeno nastojanje da utiče na događaje na Balkanu gdje ima „prirodne" saveznike prije svega u Srbiji, ali ništa manje to utiče i na Bosnu i Hercegovinu.

Bolje je pitanje oko nestanka socijalističkog koncepta, zašto je ideja socijalizma u tzv. "socijalističkim državama" doživjela kolaps, a u skandinavskim zemljama otvorila istinske puteve države blagostanja? To su složena pitanja društvene stvarnosti svijeta koji je i sâm složena i zamršena pojava koja i na planu društvenih odnosa teško može da pruži istinska objašnjenja. Da li se sa socijalizmom i komunističkim idejama, bez obzira na transparentnu suprotstavljenost, ipak računalo kao saveznikom, kao nečim što je "evropsko" (domaće), ostaje veliko pitanje bez pravog odgovora. Uostalom, komunizam je bio saveznik Zapada djelimično u Prvom, a pogotovo u Drugom svjetskom ratu. Zapad nije mogao samo sebi da

pripiše isključive zasluge za, recimo, antifašističku orijentaciju, jer se zna da je SSSR (pa i Jugoslavija, a u njoj BiH posebno) dao ogromne žrtve u borbi protiv nacizma. Pod univerzalnošću trećeg milenija često se misli na globalizaciju.

10. Rather than a global village, this is more like global pillage

(Više nego li globalnom selu, ovo liči globalnoj pljački)

"Mi smo prva generacije koja živi u ovom društvu čije se konture još uvijek jedva naziru. Ono uzdrmava naše postojeće načine življenja ma gdje se mi nalazili. Ovo nije, barem ne trenutno, globalni poredak koji je vođen kolektivnom ljudskom voljom. Naprotiv, on se pojavljuje u anarhičnom, nepredvidivom obličju nošen mješavinom ekonomskih, tehnoloških i kulturnih imperativa. Nije uređen ni siguran, već opterećen tjeskobom i izbrazdan dubokim podjelama. Mnogi se od nas osjećaju nošeni silama nad kojima nemamo kontrolu. Možemo li im ponovo nadrediti našu volju? Vjerujem da možemo. Nemoćnost koju proživljavamo nije znak osobnih neuspjeha, već odražava neadekvatnost naših institucija. Ili moramo rekonstruirati ove koje imamo ili moramo stvoriti nove, ali na način prikladan globalnom dobu.

Trebali bismo, i možemo se usmjeriti prema ostvarenju veće kontrole nad svijetom koji nam odmiče (runaway world). To nećemo biti u stanju ostvariti izbjegavajući izazove ili pretvarajući se da se sve može i dalje odvijati kao dosada. Jer globalizacija nije neka slučajna nezgoda. Ona je promjena upravo naših životnih okolnosti. Ona je način kojim danas živimo"(Giddens, 2001).

Posljednje dvije decenije kraja XX i početka XXI stoljeća su donijele uspon ideologije neoliberalizma i donijele su globalizaciju kao svjetski proces. Taj proces je za jedne nužnost i prikazuje im se kao dio projekta nejednakosti i globalnog aparthejda u planetarnim razmjerama. Neoliberalna filozofija razvoja izraz je interesa snaga neokonzervativne restauracije u svijetu, snaga krupnog kapitala, koje zastupaju ultradesnu utopiju, utopiju (koja se ostvaruje) jedne eksploatacije "bez granica", tj. predstavlja novi socijal-darvinizam kako u nacionalnom razvoju tako i na međunarodnom planu. Po definiciji koju odmah na početku svoje knjige iznose Held i McGrew (Held, McGrew, 2002), globalizacija je ubrzavanje, proširivanje i produbljivanje uticaja planetarnih tokova i načina društvene interakcije. U krajnjem, ona predstavlja promociju liberalnog sistema, globalnog tržišta, međunarodnog pravnog poretka, liberalne demokratije i ljudskih prava kao univerzalnih standarda moderne ljudske civilizacije.

Neoliberalni diskurs i program globalno teži da učini raskid između ekonomske logike (koja je zasnovana na konkurenciji i koja donosi efikasnost) i društvene logike (koja je podređena principu pravednosti). Na taj način, društvena logika se instrumentalizira i postaje podređena ekonomskoj logici. Kroz privatizaciju, liberalizaciju, deregulaciju – dezintegriraju se sve kolektivne institucije (pravne i socijalne države i solidarnosti), kako bi na djelu između

pojedinaca i društvenih grupa, vlasnika i proizvođača, podređenih i nadređenih, ostala jedino moć tržišta, goli interes za profitom i ekonomska efikasnost.

Neoliberalna filozofija razvoja izraz je "konzervativne revolucije" koja se poziva na progres, na razum, na nauku, da bi opravdala restauraciju i tako pokušava da svrsta pod zastarjelost svaku progresističku misao i djelanje. Ona počiva na konkurenciji i pravu jačeg. Ona uvodi strukturalne nejednakosti kao pravo socijalno nasilje, kao svojevrsnu "paklenu mašinu", kako ističe Pjer Burdije, koja razara i melje sve, uspostavljajući darvinističku "borbu svih protiv svih i cinizam kao normu svih praksi".

Efekti takve logike društvenog razvoja u savremenom svijetu su: enormna eksploatacija svijeta rada, velika socijalna i klasna raslojavanja, otpuštanje sa posla, nezaposlenost, sve češći rad na određeno vrijeme, privatizacija javnih službi, uništavanje svih kolektivnih institucija socijalne države, razaranje osvojenih standarda u oblasti radnog i socijalnog zakonodavstva (koji su kodificirani od strane međunarodne organizacije rada), pad kvaliteta života za većinu stanovništva planete, potiskivanje oblika participativne demokratije, marginalizacija uloge sindikata, podređivanje nacionalnih država zahtjevima ekonomske slobode i interesima transnacionalnih kompanija, tj. procesima globalizacije. Zbog toga, o ovakvom tipu (novog) kapitalizma neki analitičari govore kao o *killer capitalism*, ubistvenom kapitalizmu.

Nešto drugačije viđenje mundijalizacije (što je drugi izraz za globalizaciju) iznosi ***Jean Baudrillard*** i zbog toga što su neke grupe (trenutno je „aktuelna" islamska) njome ugrožene, potencirajući, pri tome, da je i terorizam negativan odgovor svijeta, kao cjeline, na dominacije i hegemonije: „Prva dva svetska rata odgovarala su klasičnoj slici rata. Prvi je stavio tačku na premoć Evrope i kolonijalno doba. Drugi je dokrajčio nacizam. Treći, koji se upravo odigrao, u formi Hladnog rata i odvraćanja naoružavanjem, završio se porazom komunizma. Od jednog do drugog, svaki put se išlo sve dalje prema jedinstvenom svetskom poretku... Ali četvrti svetski rat je drugde. On je ono što opseda čitav svetski poredak, svaku hegemonsku dominaciju - kada bi islam dominirao svetom, terorizam bi se digao protiv islama. Jer upravo se sam svet opire mondijalizaciji" (Baudrillard, 2003: 156).

Socijalni analitičari protivrječno ocjenjuju fenomen globalizacije. Već smo istakli mišljenje Athony Giddensa, za kojeg se smatra da je jedan od glavnih teoretičara globalizacije, koji ocjenjuje pozitivnim i nezaustavljivima ove procese. S druge strane, npr. Đuzepe Bofa, u studiji *Poslednja iluzija - zapad i pobeda nad komunizmom*, kritički piše o globalizaciji koja se, po njemu, nalazi između mita i stvarnosti. On naglašava da je "globalizacija nezaustavljiva, jer niti se može, niti treba sprečavati širenje informativnih tehnologija, ili modernih instrumenata komunikacije: iz čega ne proističe samo jedna moguća politika. Sve će zavisiti od opredeljenja koje će ljudi, vlade, socijalni pokreti, partije znati da slede. U tome je danas veliki ulog političke borbe." I on ukazuje na propratne negativne posljedice procesa globalizacije i neoliberalnog razvoja u svijetu, kao što su: zastrašujući rast nezaposlenosti, socijalnih nejednakosti i internacionalizacija kriminala

(rađanje "prave pravcate kriminalne ekonomije u svetu" i "rastuće globalizacije finansijskog kapitala"), obnova i uspon nacionalizma, ali i povampirenje geopolitičkih i geostrateških sukoba (Bofa, 1998: 170- 185). [29]

.....

Savremeni položaj nacionalnih država određen je brojnim unutrašnjim i vanjskim faktorima, među kojima presudnu ulogu igraju mjesto u međunarodnoj podjeli rada i geopolitički položaj. Treba, međutim, istaći da se krajem XX stoljeća suverenitet nacionalnih država našao na dvostrukom udaru, spolja i iznutra. Spolja - pod dejstvom procesa globalizacije i njihovih aktera ostvaruje se deteritorijalizacija suvereniteta (njegovo dijeljenje i prenošenje na supra i transnacionalne, regionalne i međunarodne organizacije i institucije). Iznutra - to se ostvaruje često kao pobuna protiv procesa integracije, pobune izražene kroz težnje etničkih i religijskih grupacija koje idu od borbe za priznanjem i time ostvarenja multilateralnosti s kojom se najveći dio država svijeta deklarira ili čak političkim zahtjevima za priznanje nezavisnosti.

Time dolazi do dezintegracije teritorijalnog suvereniteta. U vezi s tim Kristofer Laš piše: "Slabljenje nacionalne države je u osnovi obeju ovih pojava - pokret ka ujedinjenju i na izgled kontradiktorni pokret ka fragmentaciji. Država više ne može da zadrži etničke sukobe, niti, na drugoj strani, može da zadrži sile koje vode globalizaciji. Ideološki nacionalizam je napadnut sa obe strane: od zagovarača etničkog i rasnog partikularizma, a također i od onih koji tvrde da jedina nada za mir leži u internacionalizaciji svega, od mera za dužinu i težinu do umetničke imaginacije." (Laš, 1996:49). Na tragu ovih analiza se može posmatrati i najnoviji "desni talas" na početku XXI stoljeća, talasa koji zapljuskuju široku planetarnu osovinu od Moskve, preko Beograda, Beča, Rima, Pariza, Berlina, Skandinavije... Desnica u Evropi shvaća naciju u svjetlu kulturnog identiteta i tradicije, isključujući ono što je, prema vlastitim kriterijima, strano lokalnoj kulturi i etniji. Kako se god odnosi prema "stranim elementima" ona razvrstava i domaće pojedince dajući im karakteristike nedovoljne lojalnosti i vjere, s obzirom na njihovo porijeklo i njihove pretke. Desnica se poziva na teror, na lojalne vrijednosti, na seljake (i radnike), na etniju, na baštinu, dok se ljevica poziva na univerzalnost, na prirodno pravo, na pravo čovjeka, na ugovor, na zajedničku budućnost (Addi, 2001: 73-74).

[29] O kritičkim tonovima posvećenih globalizaciji vidjeti i šire (posebno Ritzer, 2003 i Eriksen 2002) kao i **Belohradsky Václav**: *Globalizacija- sve to smeće u jednoj riječi (Belohradski*, 2001) i *Antinomije globalizacije, prosvećeno društvo* (Belohradski, 2000).

III Etnocentrizam- zapreka integriranja u moderne tokove svijeta

Koliko god bili još uvijek vrlo naglašeni vladajući principi formiranja nacionalnih država, svijet se ipak sa savremenom tehnikom i tržištem globalizira. "Balkanizacija svijeta" je potencijalna opasnost, a jedan broj svjetskih analitičara upozorava (među njima Zbigniev Brzezinski) da prisustvujemo tržnoj globalizaciji svijeta, ali i njegovoj etničkoj fragmentaciji. Kulturni identitet ima šansu da se u razvijenim zajednicama razvija, a da se ne poistovjećuje sa nacionalnim i, na toj osnovi, formiranju novih država. To je opasnost za Evropu u postmodernom periodu koja opstaje uprkos snažnom procesu integracija i stvaranja monetarne unije u prvim godinama trećeg milenija. Taj centrifugalni, ali i centripetalni, proces u ovom trenutku čini anahronim dalji proces usitnjavanja država i proizvodi neuralgična područja. Jer za Evropu je taj proces otvaranje Pandorine kutije u kojoj su iznenađenja velika, kako u bivšim komunističkim državama, tako i u samim državama Zapada.

Situacija u BiH se mora posmatrati u svjetlu onoga što se na početku XXI stoljeća sve više definira kao "post" (postmoderna, postindustrijalizacija, postkomunizam...). Ako se kaže da je Bosna i Hercegovina zemlja visokog rizika na početku XXI stoljeća, onda postoje različita tumačenja upotrebe ove riječi "rizik" u konkretnim uvjetima Bosne i Hercegovine. Nekada je riječ "rizik" nosila, kako to kaže Urlich Beck, prizvuk hrabrosti i avanturizma, a ne mogućeg samouništenja na Zemlji (Beck, 2001: 34). U Bosni i Hercegovini je upravo takva situacija, sve je manje taj "rizik" herojstvo i avanturizam, a sve više moguće uništenje koje se moglo tako lahko ostvariti. Za BiH je uništenje i činjenica da riječ rizik znači i sprječavanje ulaganja stranog kapitala u obnovu porušene zemlje, ali i smetnje ulasku BiH u Evropsku uniju.

Etnocentrizam je, po Milanu Matiću, oblik svijesti i ponašanja (individualni ili grupni), kojim se prenaglašavaju, pa i apsolutiziraju, osobine ili vrijednosti jedne etničke ili slične društvene skupine. U etnocentričkoj svijesti i predstavama, vlastiti narod se stavlja ne samo u središte već i na vrh sveukupne tablice društvenih vrijednosti, kao osnova za procjenu i orijentaciju svih njenih pripadnika, kao i za upoređivanje sa drugim grupama i zajednicama,

što se završava isticanjem prednosti i nadmoćnosti vlastite u odnosu na druge etničke skupine.

"U tom smislu", ističe Matić, "etnocentrizam sadrži izrazita obilježja kolektivnog samoljublja, egocentrizma, a u ekstremnom slučaju prelazi u različite forme kolekivnog egoizma ili egomanije prožete netrpeljivošću i mržnjom prema drugim sličnim kolektivitetima, iracionalnom zatvorenošću i odbojnošću, ali i agresivnim projekcijama na druge grupe" (Matić, 1993: 310)

Doslovno vezivanje etnocentrizma za etničke i nacionalne skupine, sa pratećim obilježjima nacionalizma i šovinizma, dolazi otuda što se etnocentrizam u novijoj historiji najčešće javlja u okvirima etnija, naroda i nacija, unutar kojih se razgara u izraženim iracionalnim i malignim, pa i destruktivnim formama. U nekim slučajevima, etnocentrizam dovodi do regresivnih tendencija u strukturi društvene svijesti, potiskujući njene racionalne i kulturne elemente i podstičući razbuktavanje mitske (arhitipske) svijesti i predstava, najrazličitijih emotivnih potencijala masa, što može imati opasne društvene i političke posljedice. Najčešće se to povezuje sa konceptom o zajedničkom porijeklu.

Pozivanje na porijeklo je u najmanju ruku dvojbeno sa stanovništa znanosti. Da li su u vrijeme prije povijesti postojali Eva i Adam koji su odredili njemačko, italijansko, rusko itd. porijeklo i etničnost? Ili su svi narodi imali svoju Evu (Havu) i Adama (Adema)? Pa onda iz toga proističu "razlike" i suprotstavljanja kao primordijalna datost? To neminovno dovodi do formiranja "mita o zajedničkom porijeklu" ili, pak, u vjerovanja u zajedničko porjeklo. Dakle, može se komotno reći, da je pozivanje na zajedničko porijeklo u sferi društvenog-imaginarno, ali to pozivanje u karakteristici etičke skupine vuče za sobom više konsekvenci: **prvo,** to sugerira da nešto, što je u suštini društveni konstrukt, nastupa kao da ima svojstva prirodnog i iskonskog, jer je opća pretpostavka kredibilnosti mitskog u tome što se ono izravno doživljuje kao iskonski zadano, a ne kao iskonstruirano; **drugo,** sugerira se da je etničko ne samo uvijek unaprijed zadano kao prirodna činjenica, nego je posrijedi zadanost koja svojom krutošću i navodnom objektivnošću stoji s onu stranu volje ljudi i njihovog izbora; i **treće,** sugerira se da je etnička grupa po prirodi zatvorena grupa koja po prirodi same stvari teži čuvanju svoje čistoće, te se spontano brani od svakog "zagađivanja" izvana i iznutra, i to od uljeza i tuđina izvana i otpadnika iznutra.

1. "Pismeni i nepismeni" etnocentrizam - dijalektika rasta ubojitosti, a ne "odumiranja"

Ranije se vjerovalo da će razvoj modernih komunikacija i porast obrazovanja u svijetu dovesti do smanjivanja etnocentričkih tendencija unutar nacionalnih i drugih skupina. U posljednjim decenijama XX stoljeća, uprkos takvog očekivanja, svijet je suočen sa snažnim talasima nacionalizma i etnocentrizma, koji preko političke homogenizacije i

unifikacije, podređuju medijski i kulturni prostor svojim regresivnim ciljevima. Očito je da su korijeni savremenog etnocentrizma i nacionalizma u dubljim slojevima društvene i mentalne strukture, ali i u odnosima unutar pojedinih društava i u svijetu, u procesima koji su se u dužim periodima odvijali u pojedinim zemljama, zajedno sa mnogim protivrječnostima i eliminacije širih društvenih slojeva, pa i čitavih naroda. Zbog toga su izvorišta savremenog etnocentrizma složena i raznovrsna; njegovo trajnije prevazilaženje nezamislivo je bez opsežnijih društvenih transforrmacija i modernizacije, a naročito bez dublje demokratizacije savremenog društva i odnosa u njemu.

Srđan Vrcan smatra da je reafirmacija pojma etničnost i izvedenica iz njega u diskursima termina trenda masovnog iskorjenjivanja (*up-rooting*) i lonca za topljenje (*melting pot),* kao pretpostavljenog dugoročnog trenda društvenih promjena na ravni manjinskih doseljeničkih skupina u SAD ka diskursu u terminima traganja za korijenima i ponovnog etničkog buđenja (*ethnic revival*). Tako je taj pojam, s nizom srodnih pojmova, dobio široku primjenu u okviru sociooloških interpretacija koje pretendiraju na relevantnost u gotovo svjetskim razmjerima, i do te mjere da se sada govori o trendu širih razmjera **etnizacije** politike i politizacije **etničkog** (Offe, 1994), ali i o **etničkoj paradigmi kao novoj znanstvenoj paradigmi.**

Naime, sugerira se naizravnije da danas raste broj postojećih i još više mogućih sukoba velikih razmjera i intenziteta sa dramatičnim učincima koji se opisuju kao etnički, a koji se očituju kao politički učinci ponovnog buđenja etničkog identiteta i afirmacije savremenih političkih identiteta. Čini se da je taj splet pojmova dobio još kredibilniju popularnost u okviru društvenih nauka u njihovom sučeljavanju s matricom tranzicijskog procesa na prostorima Jugoistočne Evrope, a prvenstveno u Bosni i Hercegovini.

Prema A. Smithu, karakteristike etničke grupe su:

1) Kolektivno vlastito ime;
2) Mit o zajedničkim precima;
3) Zajednička historijska sjećanja;
4) Jedan ili više diferencijarajućih elemenata zajedničke kulture;
5) Povezanost sa određenom domovinom i
6) Osjećanje solidarnosti kod značajnih dijelova populacije.

Što je više tih elemenata i što ih dijeli veći broj ljudi to se približavamo zajednici koja ima osjećaj zajedničkog identiteta. Ta se zajednica mora razlikovati od rase (Smith, 1998 : 41 -42).

I jedan površan pogled na nabrojane faktore ukazuje da se radi o subjektivnim kategorijama, fiktivnih, emocionalnih faktora zasnovanih na mitovima. Fiktivna loza i pretpostavljeni preci jesu ono što je važno za osjećanje etničke identifikacije.

Donald Horovic je uporedio etničke grupe sa **nadporodicama** (Horowic, 2000).

To povezivanje porodice i nacije ponovo se javlja u nacionalističkim mitologijama. Zajednička historijska sjećanja su, također, po mnogo čemu mitska i izmišljena. Privrženost određenoj zemlji, a ne samo puka nastanjenost te zemlje, je ono što je bitno za etničku identifikaciju.

Nije tačno da su, pošto se Jugoslavija raspala, etničke linije dioba oduvijek bile same po sebi razumljive i dominantne i da se samo čekao početak izbijanja sukoba.

Oprez prema nepoznatom " drugom " je, možda, na Balkanu podignut na nivo principa, što nije obrazac da se neko na njega poziva kao na obrazac ili čak paradigmu. U bivšoj zajedničkoj državi (SFRJ) bilo dosta ljudi koji su se profesionalno bavili teorijom nacije i nacionalnim odnosima, čini se isuviše mnogo, baš kao da je neko želio da što bolje utre put nacionalizmu koji jednostavno "nije imao vremena" da bude zaboravljen.

Po Ajnštajnu (Albert Einstein) nacionalizam je svijest i težnja pripadanja naciji. On kaže: "Svaka težnja jedne zajednice (a bez zajednice u ovom neprijateljskom svijetu mi ne možemo ni živjeti ni umirati), uvijek se može nazvati tim ružnim imenom. U svakom sluačaju: to jeste nacionalizam; ali nacionalizam koji ne teži moći, nego dostojanstvu i ozdravljenju. Kad ne bismo morali da živimo među netolerantnim, uskogrudim i nasilju sklonim ljudima, ja bih bio prvi koji bi odbacio svaki nacionalizam u korist univerzalnog čovječanstva" (Janjić, 1986 :81).

1.1. Stereotipi kao izvori etnocentrizma

Stereotipi su neophodni u pojednostavljavanju doživljaja stvarnosti. Osim toga oni imaju dodatni element pitoreksne "podjele uloga", kao u vicevima o Francuzu, Nijemcu, Bosancu, Gedži, Sosi, Lali itd. (Mićunović, 1999: 79).[30] Oni se proizvode i *svana*, u smislu da šira, ili prosto, druga grupa formira stereotipe da bi odredila, olakšala, omogućila, usmjerila, itd., **svoj odnos** prema stereotipiziranoj grupi, ili riješila neke druge probleme preko te grupe; a proizvode se i *iznutra*, u smislu da neka samopercipirana grupa sama sebe stereotipizira da bi se odredila prema drugim grupama, da bi se ohrabrila, usmjerila, utješila, ili da izrazi samomržnju. I jedni i drugi mogu biti pozitivni i negativni, jer mogu

[30] Termin "stereotip" nastao je od Grčkih reči στερεός(stereos) "čvrst, kompaktan, stabilan" + τύπος (tipos) "kalup, tip" . Termin je u svom modernom značenju prvi upotrebio Volter Lipman u svoj knjizi Javno mnjenje, iz 1922. godine, i objasnio ga kao "slike u našim glavama". Psiholozi i sociolozi smatraju da su mentalne kategorizacije i generalizacije ljudima neophodne i da su nezaobilazne u procesu saznavanja sveta oko nas. U tom smislu, stereotipi predstavljaju jednu vrstu simplifikacije, pojednostavljenja u kojima se svi članovi klase ili tipa definišu pomoću jednostavno prepoznatljivog seta karakteristika. Međutim, ovaj termin uglavnom se koristi u negativnoj konotaciji, kako bi se poreklo poštovanje i legitimitet nekoj grupi ili pojedincu bazirani na samom pripadanju toj određenoj grupi. Predstavljaju osnovu predrasuda i koriste se kako bi objasnili stvarne ili izmišljene razlike u odnosu na rasu, pol, religiju, nacionalnost, klasu... Stereotipi se grade na društveno preovlađujućem mišljenju o pojavama a ne na ličnom mišljenju ili iskustvu. Često se formiraju na osnovu prethodne pogrešne asocijacije između dve varijable, koje su jedva povezane, ako su uopšte povezane. Stereotipi su veoma emotivno obojeni. (Matović, 2010: 108)

potencirati razne odlike nekih pojedinaca bilo koje grupe, kao odlike svih pojedinaca date grupe, koje se u širem vrijednosnom sistemu doživljavaju kao pozitivne ili negativne, a ponekad vrijednosno neodređene, ili, pak, vrijednosno ambivalentne. Stereotipi koji su u čestoj upotrebi o raznim narodima na Balkanu, i o Balkancima uopće, ponekad imaju vrijednosno neodređeno značenje koje upotrebom dobija pozitivan ili negativan predznak, a sekundarno i vrijednosno ambivalentno značenje.

Stereotipi, nastali na osnovi predrasuda, pojavljuju se kao uprošćeni bespogovorni argumenti, tj. kao automatske, dogmatske poštapalice. Dogmatski su zato što se o njima ne raspravlja, oni se podrazumijevaju; automatski su zato što se o njima ne razmišlja, izlaze "sami od sebe", spontano, iz glave; poštapalice su zato što se ubacuju tamo gde se nema riječi, kada se hvata zrak, ispunjava prostor. U tom smislu, nacionalni ili etnički stereotipi, kao najčešći oblik stereotipa, predstavljaju osnovni element ispoljavanja nacionalističkog mišljenja i argument koji svojom pseudoutemeljenošću i automatizmom potvrđuje dogmatičnost nacionalističke ideologije. U krajnjoj instanci, stereotipi o "drugima" služe nacionalizmu da potvrde ispravnost i nužnost političke ekspanzije i suprotstavljanja, a historija mu služi samo da potvrdi utemeljenost stereotipa.

Od intenziteta političke suprotstavljenosti zavisi da li će se "neprijatelj" odrediti kao "brat" suparnik, kao neistovjetni "srodnik" ili kao tuđinac čiji i sâm uticaj ugrožava, pri čemu je moguća velika pokretljivost iz uloge "brata" u ulogu "tuđina" i obratno. Primarno se uočava veća odbojnost prema bliskom "neprijatelju" nego prema dalekom, jer je njegov upliv jači i suparništvo direktnije, a često i zato što je sličnost sa njim veća ili je čak prisutna istovjetnost. Zato je kod udaljenog ili "različitog" neprijatelja lahko dokaziva "odbrana" dok kod bliskog mora da se nađe dodatne argumentacije pošto je svaka strana "na svom," a ustvari pretendira na potencijalno "tuđe". Iz toga slijedi da je kod bliskog "neprijatelja" prisutna konstantna nesigurnost u vlastita "prava", pa je i negativna obojenost veća, kako bi se agresivnim pristupom zamijenio nedostatak ili manjkavost argumentacije. Iako je "neprijatelj" uvijek gori što je bliži, ne znači da njegov dio ne može biti "dobar" - samo ako je dalako. Često se takva psihološke suprotstavljenosti, a iz nje proističe i fizičko distanciranje, naziva *narcizmom malih razlika* (Šnajder, 2001; Apaduraj, 2008).

Sâmi stereotipi mogu se klasificirati kao fiziološki (rasni), psihološki (šovinistički), kulturološki (nacionalni, tradicionalni), pri čemu bi se prvo određenje odnosilo na motiv za izgrađivanje stereotipa, a drugo na prirodu i tip proizvedenih stereotipa. Prvi su korišćeni za one koji su smatrani inferiornim i kod kojih su objektivni pokazatelji (stupanj historijskog razvoja, odsustvo državnog života...) bili na nižem stupnju razvitka, pa su u saglasnosti sa nekada legitimnim rasnim teorijama i rasprostranjenom uvjerenju o „naučnoj utemeljenosti" nacionalnih karakterologija, viđeni na nižem "rasnom" stupnju razvitka. Ovaj tip stereotipa koliko god da je bio rasprostranjen do Drugog svjetskog rata, toliko ga nije bilo, uglavnom, poslije Drugog svjetskog rata, da bi se ponovno vratio na kraju XX i početkom XXI stoljeća. Drugi je primjenjivan na česte ratne protivnike, ali i mnogo više na neposredne političke suparnike kada se dokazivalo prisustvo specifičnih psiholoških osobina svojstvenih samo toj

grupi, tj. kada je opet specifičnim historijskim uvjetima pripisivan nastanak konkretnih negativnih osobina posmatranih kao svojstvo "mnogih generacija". I u ovom slučaju je historija bila argument za nastanak određenog negativnog "nacionalnog duha". Treća grupa se odnosi na one koji se nikako nisu mogli smatrati ni inferiornim ni sa manje slavnom prošlošću, pa su stereotipi manje govorili o njima, više o njihovom odnosu prema "nama" ("Evropa", "Zapad"). Riječ je o kulturnim nacijama čija su kultura i interesi bili izvori negativne usmjerenosti. U ovom smislu nemaju svi stereotipi ni istu težinu ni isti stepen argumentiranosti. I dok posljednji mogu imati, dijelom, i realnu osnovu, prvi i drugi su izgrađivani isključivo na predrasudama. Etnicitet može da moblizira ogromnu većinu zajednice - ukoliko njegovo obraćanje ostane dovoljno neodređeno i irelevantno. Naravno, ovo jedinstvo se raspada čim "nacionalna stvar" bude poistovjećena ne više sa općostima, nego sa posebnostima koje razdvajaju (Hobsbawm, 1993: 192). Tako se iza nedefinirane parole "Svi Srbi u jednoj državi" pokrenulo veliko jedinstvo unutar srpske nacije, ali počela je unutarnja podvojenost oko stava prema Šešelju, ratnim zločincima, Tadiću... I kod Bošnjaka, kod velike većine koja se odazvala pozivu za opstanak države i "za Bosnu", može doći do difrencijacije kod davanja podrške vlastitoj nacionalnoj partiji, do toga kakav je stav oko korupcije, nepotizma i sl.

Naučena opreznost koja dolazi iz položaja pokorenosti, etničkog ili nekog drugog društvenog pluralizma kome nije dat slobodan politički izraz, dovodi do običajnog ponašanja poput onoga koji se, naprimjer, pripisuje bosanskom mentalitetu, ali to je daleko od univerzalnih osobina pripadnika naroda. Potreba da se ustanovi mentalitet na nivou etničkog stereotipa je izvjesno pojednostavljenje komunikacije na individualnom nivou, a od strane istraživača, učvršćenje u pripadnosti eliti (jer on(a) je toliko iznad vlastitog naroda da ga objektivno razumije) (Milosavljević, 1999: 7-25).[31]

Primjer rasno-biološkog tumačenja ovog stava "kompetentno" je ponudila (socio)biolog dr Biljana Plavšić u intervjuu novosadskom magazinu "Stav": "Srbi u Bosni su

---

[31] Navodimo neke od karakterističnih stereotipa u studiji O. Milosavljević:
"Za Srbe život vredi samo u svojoj slobodnoj nacionaloj državi (...) Kod Hrvata nije tako. Nasuprot našoj kulturi, koja nosi pečat epski, herojski, istorijski, njihova je svakodnevna, kompromisna, sačinjena iz folklora i tekovina međunarodne materijalne kulture" (**Slobodan Drašković**: Srpski narod i srpska politika, Beograd. 1990.
"To što su Srbi imali dve države a Hrvati nijednu učinilo ih je ne samo iskompleksiranim već i zavidnim, ali i agresivnim". "Osam stotina godina državnopravnih nagodbenjačkih borbi ostavilo je dubokog traga na mentalitet Hrvata. (...)Hrvati su do savršenstva iskorišćavali svoje nagodbenjačko iskustvo, sebično i bezobzirno iznuđujući čas jedne čas druge ustupke, sve s ciljem da za sebe steknu što veće pogodnosti." (**Vasilije Krestić**: Genocidom do velike Hrvatske, Novi Sad,1998. str. 94 i 104).
"Socijalističke" nacije Makedonci, Crnogorci, Muslimani, proizvode najreakcionarnije i najbezumnije laži o sebi, odnosno svom identitetu, nepostojećem u istoriji." (**Dobrica Ćosić**: Promene, Novi Sad. 1992. ili "...niz novokomponovanih "komunističkih" nacija u samoupravnoj verziji socijalizma, koje su vodile poreklo od srpske nacije (Crnogorci, Muslimani, Makedonci)" (Neugašeno srpstvo,1992.).
"I posle su došli ovi sa Zapada, zluradnici, zlobnici i zločinici (...) koji su te okupatorske i komunističke granice priznali. (...) I komadaju Srbe kao što komadaju i razbijenu, raspetu, iskomadanu Rusiju" (**Atanasije Jevtić**: Najgori od svih mogućih ratova" Jagnje božije i zvjer iz bezdana, Filosofija rata, Cetinje, 1996., str. 72).

etnički-rasno superiorniji ne samo od Muslimana nego i od Srba u Srbiji". Ova profesorica biologije, nastavlja u stilu svojevrsnog socijaldarvinizma: "Srbi u Bosni su, naročito u graničnim područjima, razvili i izoštrili sposobnost da osete **opasnost po naciju** (podvukao, Dž.I.) i da razviju mehanizam zaštite. Taj mehanizam odbrane se ne stvara brzo; za to su potrebne decenije, vekovi. Ja sam biolog pa znam: najbolju moć adaptacije i opstanka imaju one vrste koje žive kraj drugih vrsta i koje su njima ugrožene".

Svakako da bi bilo itekako pogrešno tretirati pitanje stereotipa i mitologije samo na "srpskoj strani". Nema adekvatnih istraživanja, ali je evidentno da su se neki stereotipi o Srbima, na primjer, odomaćili u BiH, a oni su vezani za tretman srpskog naroda kao mitološkog, kao agresorskog, kao tipa "Balkanskog koljača i kasapina", "etničkog nacionaliste" (nasuprot njih su "građanski nacionalisti" prefinjenog karaktera), "nebeskog naroda" i slično (Naumović, 1999: 57-77).

Ono što nacionalni identitet čini (prividno) trajnim i što uvijek ostaje virtualnom osnovom neke nove erupcije nacionalnih osjećanja jesu nacionalne predrasude - o sebi i drugim, predrasude o svojoj superiornosti i tuđoj inferiornosti, o vlastitoj genijalnosti i tuđoj zaostalosti. Mada, po mišljenju Sokolovića, iluzija služi kao osnovica nacije i nacionalizma, ipak su vrlo konkretni uvjeti "industrijalizacije" (Gellnerov izraz) ili "moderne" novijeg datuma u vrijeme buržoaskih revolucija i za njega su okvir u kojem se pojavljuje nacija i nacionalizam.

To onda, opet, otvara pitanje o porijeklu same nacije - ideje. Odgovor je da za to ne važi opća zakonitost već da se može dati samo historijski odgovor: taj pojam je nastao u jednom precizno određenom periodu i precizno određenoj državi i odatle se proširio na ostatak Evrope (a potom na svijet van Evrope), putem ratova i drugih oblika konkurencije među državama, putem kolonizacije i ideoloških uticaja.

Može se s pravom reći da je u XIX stoljeću pod uticajem *rasantimana* nastao **etnički nacionalizam** u kojem je izražen pojam suverenog naroda u terminima "krvi i tla". To je nacionalizam koji u slavljenju „posebitosti" vidi najveće dobro i otuda je u svojoj suštini isključiv: nacionalizam u krajnjoj liniji odbacuje jednak tretman građana za koje se smatra da ne pripadaju vlastitom narodu i kulturi.

Tako dolazimo do osnovnog stava da ništa što se tiče formiranja i raspadanja nacija nije „dato" ili „prirodno".

Mađarski moderni sociolog Endre Kiss smatra da nacionalizam, mada se pokušava definirati kao najstarija i prirodna ideološka formacija, nije niti toliko star niti prirodan, on nije ni naivan, ni organski, ni prirodan. Naprotiv, ideja nacionalizma se mora vrjednovati u dijametralno suprotnom kontekstu. U principu, to praksa pokazuje, vlastiti ("**naš**", odnosno za njega se češće koristi termin *patriotizam, domoljublje, dug prema otadžbini*) nacionalizam je i dobronamjeran i prirodan i ima historijski kontinuitet, a nacionalizmi drugih su sušta supotnost. I Kiss primjećuje jednu vrlo važnu stvar kada je nacionalno u pitanju: da nacionalna država nije tako tvrdoglavo opstajala zajedno sa paralelnim razvitkom svih

mogućih integrativnih formi, naučno istraživanje o nacionalitetu bi bilo od manjeg značaja (Kiss, 1997: 33).

Ovakvo razmišljanje se duboko protivi posebno ranim njemačkim zagovornicima nacije kao Bogom date kategorije, Herder u "Raspravi o porijeklu jezika" na suptilan način pitanje jezika dovodi u konotaciju sa identitetom čovjeka u određene nacije, ljudi su podijeljeni u različite zajednice i njihovi jezici nose pečat njihovih različitih okolnosti i osobnih identiteta".

Za nacionalizam su karakteristične i patriotizam i ksenofobija, ali on nije univerzalni fenomen već proizvod evropskog mišljenja posljednjih 150 godina (Keduri, 2000: 75 i 80).

2. Nacionalizmi u BiH u potrazi za tipologijama

E. Kiss iznosi tri tipa (mađarskog) izgrađivanja nacija, a on je interesantan za modeliranje i za prostor jugoistoka Evrope:

1. Modernizacija strukture,
2. Romantično- autopojetički i
3. Etatističko-odbrambeni.

Drugi tip je blizak paradigmatičnom evropskom obrascu. Pripadnici ovih nacija vjeruju u historijsku pozvanost vlastite nacije, u beskrajne autopojetske i kohezivne snage koje nacija prirodno posjeduje, a također pretpostavljavaju da je sadašnjost nezavisna od stvarnih političkih struktura Koncept moderniziranja strukture je veoma zanimljiv koncept koji u Mađarskoj nikada nije do kraja izveden jer je bio u sjenci dokazivajućeg sukoba između prva dva koncepta (Kiss, 1997: 39).

U ovom smislu, zanimljivo je na primjeru Bošnjaka pratiti (ali - i da li i moguće?) ideje "moderniziranja strukture" (dok se cijela Evropa modenizirala) koji je u XIX stoljeću izgubio prevlast od strane etatističko-odbrambenog nacionalizma. Naime Moderna je sa velikim zakašnjenjem stigla u BiH i na Balkan (Filandra, 1996).

(Potencijalni) bošnjački nacionalizam je svoju kreativnost i sluteću privrženost Bosni doživljavao kroz drugi tip romantično- autopojetskog nacionalizma u literaturi i drugim elementima kulture. U BiH je trajao stalno, kroz stalno "preticanje","sukob" između "utapljanja" u zajednicu SHS - Kraljevinu Jugoslavije, a prije toga Dvojnu monarhiju AU, odnosno centralističko Osmanlijsko carstvo, a poslije u SFRJ sa idejom samostalne BiH. Zato se u BiH nacionalizam mora posmatrati u višestrukoj funkciji. Prvi je nacionalizam BiH pravoslavaca koji se vezivao za autopojetsku projekciju nacionalizma kod Srba u kojem je težište bilo na vezi jezika i kulture (Vukov stav "Svi Srbi i svuda") koji se realizirao sa osnivanjem Kraljevine Jugoslavije. Kasnije, kada je gubio uporišta postao je etatističko odbrambeni, da bi se u fazi pred raspad Jugoslavije pretvorio u autopojetski sa naglaskom na lociranju neprijatelja. Drugi je bio, sa istim intenzitetom i u isto vrijeme, BiH katolika i

razvoj hrvatstva. I neskriveni zahtjevi pritisak i jednih i drugih za "povratak" Bošnjaka (Mulismana) u okrilje ili jednih ili drugih, bilo u funkciji "cvijeća" hrvatstva ili "čistog" srpstva.

Progresivni tip nacionalizma (modernizirajući) traži dugoročnu borbu u nekoliko faza. Prva faza uključuje oživljavanje efektivnih političkih struktura i institucija koje demokratski funkcioniraju i služe za prevladavanje historijskog nazadovanja. Zbog svoje dugoročne orijentacije ovaj tip nacionalizma gubi prednost pred kratkoročnim ciljevima romantično autopojetskog nacionalizma. Populistički pokret s kraja XX stoljeća je sljedbenik Vukove ideje. S tim, što je on dobio i vjersku dimenziju. Po prvi put u historiji poklopili su se jedan i drugi pristup. Prvi, uvećanje države ide prema zapadu, a drugi ide prema Istoku.

Etatističko-odbrambeni nacionalizam se pojavio, može se slobodno reći, na sve strane u disoluciji Jugoslavije. Svi su branili "nešto" i svi su "bili ugroženi". Stara državna struktura se srušila, zahtjevi za novom su imali dvojake ili čak višestruke tendencije.

Kiss uvodi termin "postkomunistički nacionalizam" koji je adekvatan termin za događanja koja su se desila poslije 1989. godine i sloma komunizma (Kiss, 1997: 50- 51). Komunistički režim je i u Mađarskoj, a bivša Jugoslavija je isti, ako ne čak i gori slučaj, prisvojio sebi najvažnije ideje moderniziranja društva od samog početka, prisvojivši "najvažnije ideje demokratske nacionalne svijesti i nacionalne samosvijesti. Ovo se moglo desiti zato što je režim, bez mnogo buke, sebe proglasio nasljednikom svih demokratskih tradicija u mađarskoj historiji. Ovo prisvajanje nije nikad otišlo dalje od puke retorike, jer principi modernizacije strukture i demokratske nacionalne svijesti nisu nikada postali dio društvene stvarnosti uprkos stalnom evociranju imena sa dugačke liste navodnih prethodnika." Kada se analizira koje su vrste tradicija koje su kvalificirane kao "napredne" u različitim fazama historije BiH i okolnih zemalja, postaju jasniji elementi i smjerovi u kojima se kretao i čitav niz identifikacijskih elemenata.

Tako je u Sarajevu razvijan kult "Mlade Bosne" (koja se na stotu godišnjicu atentata tretira i kao teroristička organizacija), imenovanje ulica (ulica Vojvode Stepe i slični primjer)i koji su trebali da istaknu "uvezeni slobodarski duh" spram činjenice da je BiH bila u sastavu Dvojne Monarhije. Demokratska nacionalna svijest nije bila prisutna u komunističkom sistemu, niti kao društveni ili konceptualni fenomen, ali je bila proglašena za najopasnijeg neprijatelja sistema. Tom uvezenom slobodarskom duhu su se od početka prve Jugoslavije pridruživale i druge „vojske" ispiranja duša i stvaranja inferiornog položaja: sa Istoka „dolazi i pamet i moć – jer tamo je izvor slobodarskog svjetla" u realizaciji kojeg cilja dolaze učitelji, nastavnici, skoro sva uniformirana lica, a dominantno žandari (policija, milicija) i oficirski i podoficirski kadar (Abazović, 1999).

Nacionalizacija (u smislu ispoljavanja nacionalnog osjećanja), mada je proglašena za dovršen proces kroz formulu bratstva i jedinstva, bila je u dubokoj suprotnosti sa osnovnim ciljevima komunističkog režima. S druge strane, u postojećoj formuli je bilo sadržano i konceptualno kompromiserstvo najjače imperijalne i "oslobodilačke" sile Srbije i druge po sudbinu BiH uvijek latentne imperijalističke sile Hrvatske. Samo je unutarnja disciplina

"ideološke matrice" zasnovane na centralističkom rukovođenju i kultu harizme Vođe sprječavala da ne dođe do krupnijih lomova.

U vrijeme socijalizma vladala je prava potraga za historijski izvorima bilo kakvih štrajkova, pobuna seljaka, radnika, pa su čak glorificirani i pojedinačni smiješni kriminalni slučajevi lokalnih razbojnika koji su kasnije opisani, pa čak i obilježavani kao značajni događaji i ličnosti iz historije. To se odnosi na simpatije prema hajducima, uskocimai drugim nasilnim skupinamaa sve da bi se u jednoj ekonomski izuzetno nerazvijenoj sredini, jer po svaku cijenu trebalo razvijati "revolucionarni identitet i slobodarski duh".

I u takvoj situaciji razvijao se nacionalizam romantičarsko autopojetskog karaktera kroz razne forme kulture ili čak i znanosti (Memorandum SANU). On je bio često stimuliran i od strane vladajuće strukture jer su i drugi narodi morali da i kroz obrazovni sistem stiču kompleks niže vrijednosti, s obziromda oni nisu imali toliko "oslobodilaca" iz raznih srpskih ustanaka, Solunskog fronta, pa sve do "vodeće uloge i najvećeg stradalništva srpskog naroda" u toku Drugog svjetskog rata.

Kada bi se svaki od ovih slučajeva analizirao, baš kao i seljački ustanci u Hrvatskoj i njegovanje kulta Matije Gubeca, vidjelo bi se da je zvanična ideologija sa simpatijama gledala na te historijske događaje koji su predstavljali kontinuitet "revolucije," pa su ti događaji i ličnosti prisvajani od strane vlasti kao vlastiti "revolucionarni izdanak" u prošlosti. Sve ostalo se svrstavalo ili u zaostale vidove feudalizma, ili tlačitelja „narodnih masa". Posebno negativno je prikazivan period u vrijeme Osmanlija i tako se davalo dosta materijala, posebno srpskom nacionalizmu da se okrene protiv muslimana, a može se reći da je konstanta bila u gušenju bilo kakve istinske bošnjačke i bosanske svijesti. Odnosno, permanentno je razvijan negativni stav prema muslimanima. To je karakteristično manje - više za sve socijalističke države (to traje i dalje u Kini kada je riječ o stanovništvu islamske vjere kao i u Rusiji, a Bugarska je taj period prošla sa ogromnim posljedicama koje su vidljive i dalje, a slični procesi su se događali i u Makedoniju, Hrvatskoj i Sloveniji).

Ovaj imperijalni otklon je jedan od glavnih krivaca što je u BiH došlo do najgrubljih oblika nacionalnizacije u jednom sublimiranju povijesnih iskustava u veoma kratkom periodu disolucije Jugoslavije i afirmacije velikodržavnih (imperijalnih) projekata izraženih kao pozivanja na "historijsko pravo".

Theo Sommer je prvi upotrijebio teoriju o "uspavanoj ljepotici" novog postkomunističkog nacionalizma, po kojoj će se sve nastaviti upravo tamo gdje je bilo ostavljeno prije "velikog spavanja." Ako je to uspavljivanje" u bivšoj Jugoslaviji došlo u onim prijelomnim godinama obnavljanja državnosti novembra 1943. godine, odnosno 1945. godine, da li je nastavak ubijanja potvrda teorije da su igrači dobili samo druga imena i došli u druge vremenske periode sa istim nakanama (velika Srbija ili NDH) (Kuljić: 1993).[32] Kiss,

---

[32] **Todor Kuljić ističe**: "Fašizacija svih nacionalizama (sa područja bivše SFRJ, prim. Dž.I.) je neobično ubrzana sa izbijanjem rata u Bosni, s proleća 1992. godine. Ogleda se u sledećem: genocid pravdan potrebom za zaštitom i čistotom nacije, politička propaganda po obrascu nacionalni prijatelj- neprijatelj, demoniziranje svakog opozicionog mišljenja kao izdaje nacionalne stvari, vrlo sumnjivo šovinističko shvatanje patriotizma itd. U ovom sindromu je važan

pak, naglašava da je kroz ovu teoriju indirektno izražena i pohvala komunističkog sistema, koji je, bez obzira na sve svoje brojne propuste i mahane, još uvijek, kao sistem, bio u stanju da zadrži u sebi divlje strasti nacionalizma.

Ipak, da li je moguće govoriti o takvoj teoriji i prenijeti je na iskustvo svih zemalja iz tranzicije nakon sloma komunizma? Negativni aspekti "novih" nacionalizama mogu se identificirati kao tipične karakteristike romantično-autopojetskog i etatističko-odbrambenog tipa nacionalizma (uz mutiranje u čudovišnog monstruma nacionalizma formiranog kao mješavina ova dva tipa). Ovo također naglašava tvrdnju na "novi" nacionalizmi nisu ekskluzivno i inherentno svojstveni samo postkomunističkoj tranziciji. Kiss ističe i još jedan problem, a to je da se javlja i novi tip nacionalizma od onih **koji sebe smatraju žrtvom komunističkog sistema** i pristalice ove vrste nacionalizma zahtjevaju mnogo veću količinu vlasti od onih koje postoje u bilo kojoj demokratskoj državi.

Jasno je, kada se nalazimo na terenu nacionalnog, da smo suočeni s onim što je W. Connor nazvao "terminološkim haosom" (Connor, 1994 : 91-117). Općoj zbrci koja u teoriji inače vlada kada je u pitanju nacija i sve što ide uz nju, značajan "doprinos" je dao i socijalistički pristup „nacionalnom pitanju". Slijedeći socijal -darvinistički pristup, **narod** se predstavlja kao "niža ruralna faza", a kao viša se posmatra - **nacionalnost** (Nationaly), **nacija** (Nation) i **nacionalna država** (nation-state).

Nacija se pojavljuje, najčešće je objašnjenje u socijalističkoj terminologiji, kao politički narod. Narod je, tako, po Edvardu Kardelju, etnička zajednica i on je „prirodna kategorija", a nacija „historijska pojava". Stipe Šuvar razlikuje "potpune etničke zajednice" (pleme, narod, nacija) i "djelimične" (nacionalnosti, nacionalne manjine, etničke grupe i sl.).

"Totalnost potpunih etničkih zajednica se sastoji u tome što one imaju sve opće karakteristike svake etničke zajednice: teritorijalnost, jezik, kultura, tradicija i etnocentrizam". Ovaj posljednji (etnocentrizam) je po Šuvaru "ponašanje usmjereno na samoodržanje etničke zajednice i na promicanje njenih interesa. On se zasniva na svijesti o različitosti u odnosu na druge etničke zajednice i potrebi da se prema njima ističu konkurentske ili kooperacijske aspiracije." (Šuvar: 1974: 35-36).

Namjerno se zadržavamo na ovim određenjima ne zato što predstavljaju neki značajniji doprinos osvjetljavanju ove problematike, nego da bi, kroz primjere iz bivše zajedničke države, pokazali koliko se ovoj oblasti prilazilo široko i u toj širini i pravoj šumi teorijskih izraza i kovanica se izgubio osnovni smisao - prepoznavanje **istinske nacionalne stvarnosti SFRJ**.

Same konstatacije da su teorijski „pronađeni" i „osvijetljeni" nacionalizmi svakako neće nanijeti smrtonosni udarac bilo kojem nacionalizmu. Najvažnije, isuviše je interesa vezano za odbranu nacionalističkih zahtjeva. Ali i izvan sfere oportunističkih

---

pokazatelj fašizacije gledišta da su najopasniji neprijatelji nacije upravo anacionalne grupe i kosmopolitski pojedinci, a tek potom pripadnici protivničke nacije. Ovaj otpor kosmopolitizaciji je neobično važan katalizator fašizacije i ima vezivnu ulogu u fašiziranom svetu, kakvu je imao antisemitizam u razvijenom fašizmu".

razmatranja dekonstruktivizam neće voditi kraju nacionalizma. Nacionalizam nije nametnuto sujeverje. Samo pokazivanje da su nacije konstrukcije neće dovesti do toga da ljudima kolektivno padne **"nacionalistička koprena"** sa očiju. Tako da u teoriji, ali i u praksi, na primjeru Bosne i Hercegovine, može nerijetko da se prepozna iskrena začuđenost zbog zaslijepljenosti nacionalizmom kod sve tri nacije, što se dešava i u situaciji kada su jasno „pokazani": i zločinačka i kriminalna aktivnost vođstava, odnosno kada je „racionalno i argumentirano dokazana" sva pogubnost daljeg afirmiranja (etno)nacional-šovinizma. Niti je nacionalizam fenomen u odumiranju - on je povezan direktno s modernom: moderne države sa svojim standardiziranim školstvom i specijalizacijom građana temelje se, na ovaj ili na onaj način na „nacionalnim kulturama". I, konačno, imajući u vidu države koje se raspadaju, još dugo će se uspješno administrativno kapitalizirati najrazličitiji etničko/lingvistički zahtjevi. „Progres", što god da on značio, vjerovatno neće voditi u svijetlu post-nacionalističku budućnost.

U bivšim socijalističkim zemljama (zemljama "realnog socijalizma), oficijelnoj politici nigdje nije pošlo za rukom da nacionalno pitanje učini politički relevantnim i da otkloni izvore nacionalnog konflikta. "Odumiranje nacija" se pretvorilo u oružane sukobe i time dovelo u pitanje teoriju o "bratskoj saradnji". "Braća" su se pobila na najsvirepiji način. Bolje zvuči i bezbolnije je reći **nacionalizam** nego **rasizam**, bolje je reći **nacionalizam** nego **vjerski ratovi**, bolje je reći **nacionalizam** nego **nacizam** i dominacija naroda jednih nad drugim.

S obzirom da je nacije, prije svega, evropski fenomen (nastala u Evropi) to je evropska teorija formulirala i "opće zakonitosti". Iako se proces konstituiranja nacija širio po cijelom svijetu smatralo se da je ono što se dogodilo u Evropi XVIII i XIX stoljeća bio definitivni prototip za formiranje nacija. Ulazak u "elitni klub nacija" mora biti sa propusnicom i uvjetima koje su evropske zemlje prošle u konstituiranju nacije-države. To otvara pitanje da li neke nacije ne mogu biti priznate samo zato što je u njihovom formiranju presudnu ulogu odigrao, recimo, religiozni faktor ili neke vanjske okolnosti. To je otvorilo pitanje priznavanja nacija u zemljama tzv. realsocijalizma, ali i u Etiopiji, u Indiji itd. Druga krajnost je u evropskom gledanju (Arnold Toynbee) koje kaže da je nacionalna država specifični evropski proizvod (Zapadni) i da je za afričke zemlje samo uvoz nastao pod uticajem prestiža i snage zapadnog svijeta, što se ne oslanja ni na potrebe ni na uvjete afričkih zemalja (Tagore, 1990: 52-53).[33]

---

[33] To mišljenje iznosi i **R. Tagore** koji naciju kao zapadnoevropski čudovišni proizvod smatra sredstvom za dominacijom, te ističe: "Politička civilizacija koja je izrasla na tlu Evrope i raširila se po celom svetu, kao kakav korov koji se mnogo razmnožava, zasniva se na isključivosti. Ona svagda pazi na to da druge drži u vlasti ili da ih uništi. Ona je karnivorska i kanibalska u svojim tendencijama, hrani se onim što je ostalim narodima neophodno potrebno za njihov život i pokušava da proguta celu njihovu budućnost. Ona je svagda u strahu da će i druge rase postići ugled, pa to proglašava za opasnost, i pokušava da ukloni sve simptome veličine izvan svojih granica, obarajući na tle rase koje su slabije nego ona, samo da večno ostanu u svojoj slabosti." (Tagore, 1990: 52-53)

3.Nacionalizam je u simbiozi sa etnocentrizmom

Nacionalizam nadjačava nacionalno osjećanje, prema Kecmanoviću, onda kada dominira: tendencija da se posjeduje teritorija; shvatanje da je svaka nacija nezavisna država; verovanje u zajedničku historiju i porijeklo; osjećanje ponosa zbog dostignuća svoje nacije; animozitet prema drugim etničkim grupama; dogma da pojedinci žive isključivo za naciju; doktrina o superiornosti vlastite nacije i vjera u posebnu nacionalnu misiju; uvjerenje da je sudbina nacije i sudbina svakog pojedinca; mistična odanost organizmu poznatom kao *Volk* (Kecmanović, 1995: 29).[34]

Nacionalizam je, stoga, povezan sa etnocentrizmom i sa manipulacijom predrasudama, koje se ne stvaraju na osnovu iskustva u zajedničkom životu ili u susretu naroda, već se oblikuju na osnovu stereotipa o pojedinim narodima i uzimaju bez razmišljanja i provjeravanja. Nacionalizam je afektivan i odbojan prema racionalnim argumentima.

Karakteristike ekstremnog nacionalizma mogu se sumirati i na sljedeći način: to je shvatanje koje izražava saznajnu zakržljalost, jer je saznajna perspektiva veoma sužena i ideologizirana; u prirodi takvog nacionalizma je da je militantan, jer proizvodeći nerazumijevanje i mržnju prema drugim narodima on ih svrstava u neprijatelje protiv kojih je opravdano boriti se; on je netolerantan jer isključuje "drugog" kao ravnopravnog partnera zajedničkog života i zasniva se na pretpostavci o podjeli naroda/građana na one "prvog reda" i one "drugog reda"; ekstremni nacionalizam zahtjeva utapanje pojedinaca i svih društvenih grupa u jedan jedini kolektivni entitet – u dominantnu naciju; on reducira personalni i grupni identitet na nacionalnu identifikaciju; takav nacionalizam emitira negativnu energiju i destruktivnost; on postulira da je individualna sudbina neizbježno vezana za sudbinu svoje nacije.

Možda se bît ultranacionalizma najbolje izražava idejom Dušana Kecmanovića da je nacionalizam **metafora mase**, što označava da potire individualnost i ljudsku subjektivnost, namećući kolektivistički etos kao vrijednosnu orijentaciju. U tom smislu, vrijedno je pozvati se na teorije o psihologiji mase da bi se otkrile nesvjesne zone individualne psihe na kojima se zasniva takvo nekritičko **obožavanje** (korištenje izraza obožavanje asocira na vjerski kontekst, jer se u svim objavljenim religijama može obožavati samo Bog) nacionalne grupe i

---

[34] U tom kontekstu, ali sa filozofijskim promišljanjem se pridružuje i Abdulah Šarčević koji ističe: "Multikulturalizam kao nova kritika uma, onog jednodimenzionalnog, odbija jednu drugu filozofsku **patologiju** (podvukao Dž.I.). To je nacionalno/nacionalisitčka subjektivnost, koja vjeruje da je s vjerom u odgoj- a to znači u: samoza-glupljivanje a priori, u samoobmanjivanje a priori, u samoosvješćivanje i osvajanje – dospjela do posljednjeg razloga svega što jeste. Njena je kosmologija – nacionalna; astronomija duše nacionalistička." (Šarčević, 2000: 69 i 70). Rudi Supek je također upozoravao na činjenicu da se "nacionalni entuzijazam počinje pretvarati u ratničke osvajačke snove" (Supek, 1992: 189). Vidjeti i (Novalić, 2009).

nacionalnog vođe. Tu se otkriva kako se "viši (nacionalni) ciljevi" povezuju sa prosječnim nagonima ljudi kao izraz vlastitih želja, vjerujući da je postulirani "nacionalni interes" inkarnacija njihovog vlastitog bića i duše. Na taj način, pojedinci ponovo stiču izgubljeno dostojanstvo kada postanu jedno sa svojom nacijom. Ljudi su tada spremni da se odreknu vlastitog identiteta zarad nacionalne identifikacije.

To je svojevrsni moderni oblik idolopoklonstva koje se u "naučnom društvu beskrajnog rasta" izražava u nekoliko oblika. Pored obožavanja novca, materijalnih dobara, u ideološkoj sferi je najprisutniji nacionalizam, sa ekstremnim oblicima kakvi su nacizam i fašizam. To je i vrijeme ateizma koje je sa naučnog pogleda na razvoj svijeta trebalo da smjesti onostrano u muzejske eksponate. Nažalost, i danas smo suočeni sa nastavljanjem ove teze. Denis de Rougemoint će istaći: "Duše će mu (đavolu, šejtanu, prim. Dž.I.) pobjeći ukoliko i dalje postoji obraćanje vječnome, tj. autoritetu koji vlada nad zemaljskim moćima. Potrebno je stoga ukloniti ideju o onostranosti, transcedenciji: uključiti samog Boga u naciju"(Rougemont, 1995). [35]

Nacionalizam kao ekskluzivna ideologija javlja se kao nova religija, koja zahtjeva vjerovanje, a ne racionalno rasuđivanje, i zamagljuje predstavu o stvarnosti stvarajući privid jedinstva u klasno, rasno i etnički podijeljenom svijetu. Ako u savremenom svijetu postoji istinski religijski fundamentalizam, koji posjeduje snagu razorne moći, onda je to etnocentrizam nacionalističkog naboja. On je taj koji usađuje vjeru da se samo u svojoj naciji može naći spas i koji obogotvoruje naciju kao neprikosnovenu zajednicu kojoj individue moraju bespogovorno pripadati.

Poutignat ističe razliku između etniciteta kao antropološke/sociološke kategorije i nacionalizma kao političkog programa; ali da bi se taj program ostvario on se poistovjećuje sa etnicitetom (etnocentrizam) i tako pribavlja kolektivno osjećanje identiteta – "nas". Zato se nacionalna zajednica predstavlja kao "pra-datost" i poziva na narod kao "pra-biće", kao mitsko tijelo (Poutignat i Streiff-Fenart, 1997: 57).

Nacionalizam obećava status "nebeskog naroda", dodjeljuje "svete" i "vječne" vrijednosti. Sa činjenicom da ima zadatak proklamoranja i promocije historijske "nacionalne misije", to ga stavlja u rang sa religijom. On je i tradicionalistička ideologija; u svojoj misiji oslanja se na prošlost i historijske mitove. Nacionalizam koristi mitove i mitologiju kao ideološko sredstvo da bi utvrdio "sveta prava nacije", prema kojima se vlastita nacija razgraničava od stranaca i podiže na pijedestal izabranog naroda. Odbacujući jednak tretman građana koji ne pripadaju vlastitom narodu, nacionalizam je ideološki isključiv, jer stvara nepremostive barijere među narodima i ne-etničkim grupama.

---

[35] O nacionalnom mesijanstvu pogledati originalnu studiju **Esada Zgodića (Zgodić,** 1999) te **Mile Babić:** *Idolopoklonstvo utemeljuje nasilje*, Forum Bosnae br. 3-4, Sarajevo 1999. a koji u navedenom tekstu ističe da su "nacionalisti svih nacija, osobito na prostoru bivše Jugoslavije, činili zločine bez grižnje savjesti i bez osjećaja ikakve odgovornosti, zato što su idolopoklonici (govorim prvenstveno o onim koji obožavaju svoju vlastitu naciju i koji se istodobno smatraju vjernicima) u dvostrukom smislu: vjeruju u perverznog boga (imaju, dakle, perverznu sliku i pojam Boga) i obožavaju svoju vlastitu naciju." (Babić, 1999: 16 i 17).

U drugoj polovici XX stoljeća, nakon Drugog svjetskog rata i učestalih nacionalnih antikolonijalnih pokreta, među teoretičarima su bile popularne teorije o tome da je nacionalizam moderna ideologija nacionalne nezavisnosti i ideologija prava na samoopredjeljenje.

Vrlo je važno u kojem kontekstu, historijskom i društveno-političkom posmatramo korištenje i ovog termina. Tako je, kao što smo istakli, u vrijeme borbe za nacionalno oslobođenje nacionalizam posmatran kao patriotizam. Tada se nacionalizam posmatra kao protivteža kosmopolitizmu. U plejadi srpskih nacionalista, koji su se među prvim bavili pitanjem nacionalizma, Platon Atanacković je sredinom XIX stoljeća srpski narod posmatrao kao narod "dobrog srca, pažljiv, trpeljiv prema tuđincima, i, može biti, više nego što treba. On (srpski narod, Dž.I.) ne ume da nasrće na okolne narode, poštuje njihove nacionalne osećaje, pa je i nesposoban da druge porobljuje i uvlači u sastav svog narodnog organizma... kroz nacionalizam se teži opštoj sreći čovečanstva." (Janjić, 1986 : 81). Jedan od ideologa srpskog nacionalizma s kraja XX stoljeća orijentalista Dragoš Kalajić će početkom sedamdesetih godina biti oduševljen sa "evropeizmom" kao "neograničenim nacionalizmom". I on, ali i veliki broj drugih teoretičara, posebno iz Srbije, su za kratko vrijeme prešli put od zagovaranja nadnacionalizma do grubih oblika šovinizma i opravdavanja njegovog ekstremnog ispoljavanja.

Dok je kod jednih nacionalizam pozitivan elemenat koji počinje sa "prvim poljupcem majke i oca", kod drugih je negativan elemenat. Nacionalizam je bio povezan sa demokratijom. "Oba su priznavala pravo jedinke u svakom području da sam odluči pod kojom će vladom živjeti i kojoj će državi pripadati" (Pupovac, 200: 109). Zbog toga se smatralo da samo neprijatelji demokratije odbacuju nacionalizam.

Doba nacija i nacionalnog nalaže da se etničko ne može pojaviti osim u razlici spram građanskog, kao ne- građansko, neodvojivo od građanskog. Demokratizacija može voditi odvajanju građanskog od nacionalnog, zahvaljujući novoj, odvažnijoj, ali riskantnijoj konstrukciji političkog. Aktuelna kontrukcija evropske političke zajednice iznad sfere nacija-država članica Evropske unije upućuje u tom pravcu. Ako država ne uspije transcendirati etničke solidarnosti onda nema demokratske nacije.

4. Millet umjesto nacije ili obnovljeni milleti na kraju XX stoljeća

Jedna od specifičnosti Balkana jeste i u činjenici da su pored toga što su donijeli svoju religiju - islam, Osmanlije uspostavile i administrativnu strukturu, sistem milleta, kojim je pripadnost jednoj naciji bila determinirana vjerskom pripadnošću, a ne, recimo, zajedničkim jezikom, jasno određenoj zajedničkoj teritoriji, jedinstvenim viđenjem zajedničke povijesti, ili etnicitetom (tj, zajedničkim porijeklom).

Po Braudeu i Lewisu [36] millet je bio pojam koji je provobitno označavao vjersku zajednicu, da bi u devetnaestom stoljeću počeo označavati jednu naciju, mada pojam "nacija" nije obavezno bio integralni dio pojma "država", kako se taj termin koristi u Zapadnoj Evropi. Osmanlijsko carstvo je bilo organizirano kao niz odvojenih i samoodrživih ne-muslimanskih vjerskih zajednica zvanih millet, na čijem je čelu bio duhovni vođa. Najveći i najuticajniji je bio Millet-i-Rum koji se nekada pominje kao "pravoslavni" ili "grčki" prema najdominantnijoj etničkoj skupini koji je imao povlašćen položaj u okviru Carstva. Ovaj millet je obuhvatao sve pravoslavne hrišćane bilo Grke, Albance, Srbe ili Bugare. Muslimanski podanici su bili pod direktnom jurisdikcijom carske administracije, ali poput milleta, kojeg su načinili prema vlastitom uzoru, i tu u administraciju karakterizirale integriranost religijske i političke vlasti, tako što su vjerski zakoni i doktrine bili temelj reguliranja prava i obaveza pojedinaca. Međutim, za razliku od kršćanskog milleta, u kojem su sva rukovodeća mjesta pripadala crkvenoj hijerarhiji, muslimani su sudjelovali u golemoj i utjecajnoj vojnoj i civilnoj službi, koja je uglavnom i regrutirala muslimane, bilo da su bili iz drugih dijelova Carstva ili da su bili predstavnici lokalnog življa (Altermatt: 1998: 80).

Po mišljenju brojnih teoretičara u Jugoistočnoj Evropi, narodi se kod definiranja vlastitog identiteta služe kulturalnim slikama svijeta, simbolima i mitovima, koje u bogatoj mjeri stavljaju na raspolaganje katoličke, pravoslavne i muslimanske religiozne kulture. Za razliku od ostalih dijelova Jugoslavije, bosanski muslimani poklapali su se etnički i religiozno, jer su oni samo u BiH sačinjavali jednu etničko-nacionalnu kategoriju. Nikada muslimani u BiH nisu bili "srpski" ili "hrvatski", u smislu izgrađenog nacionalnog identiteta. Pa i kada im je za to ponuđena ("velikodušna") prilika od 1945. godine oni su se radije izjašnjavali kao "neopredijeljeni".

Ma kako da se prosuđuje o kompliciranoj religiozno-kulturnoj legitimaciji bosanskih muslimana, muslimanski Bošnjaci su na taj način izrazili dinstinkciju od Srba i Hrvata, mada su govorili i govore sličnim jezikom. Upravo zbog želje da izraze svoju "različitost" od drugih i afimiraju pozitivno svoje sopstvo, za Muslimane su se izjasnili, odmah nakon priznavanja Muslimana kao naroda u bivšoj SFRJ, i oni koji su se u svakodnevnom životu bili udaljili od islamske vjerske zajednice i nisu prakticirali vjeru.

---

[36] **Urs Altermatt** smatra da "pravi uzrok konflikata na Balkanu leži u tome da još nije uspio prijelaz od propalog otomanskog poretka bez teritorijalnih milleta sa kvazidržavnom autonomijom na zapadni sistem nacionalnih država sa čvrstim državnim granicama. Multikulturalno društvo Balkana temeljilo se na neteritorijalnom sistemu, koji je podupirao miješanje naroda, religija i jezika. Moderna Evropa sa svojim čvrsto ocrtanim nacionalnim državama, jasnim granicama i teritorijama, polazi od potpuno drugačijeg mišljenja. Model teritorijalne nacionalne države zapadne verzije u XIX i XX stoljeću, pokazao se sposobnim za život i jačim u privrednom i vojnom pogledu. Multikulturna carstva Otomana i Habsburgovaca sa njihovim kompliciranim sklopovima razbila su se na modernom razvitku s njihovim tendencijama ka političko-kulturalnom homogeniziranju. U Zapadnoj Evropi mora se podsjećati na ove razvitke, utoliko prije što su Zapadni Evropljani skloni tome da zbivanja na Balkanu i Kavkazu posmatraju kao relikte anahronih vremena i kao produkte neciviliziranih barbara. Evropi nije strano ono što se događa na Balkanu. Upravo preplitanje religioznih, jezičkih i etničkih elemenata čine Balkan paradigmom, u kojoj se susreću evropski konflikti oko države, jezika i etniciteta u jednoj pojačanoj i iskrivljenoj formi."

Povratak imenu Bošnjak je afirmiranje tog pozitivnog stava i pragmatični odgovor na izražene sumnje u eventualno stvaranje muslimanske države u Bosni i Hercegovini, što je Muslimanima stalno spočitavano. Na taj način Bošnjaci su sebe siturali u evropsku tradiciju koja je dala prednost etničko-nacionalnoj legitimaciji. Polazno stanje na prostoru bivše Jugoslavije otvara dalja pitanja, ali je i pokazalo da zahtjev za etniciranjem društva proizvode ili pojačavaju religiozni konflikt i da vode politiziranju religiozne pripadnosti. "Etnonacionalni rat izaziva religioznu mržnju", ističe kao zaključak Urs Altermmat i na primjeru Bosne i Hercegovine smo se uvjerili da on ima smisla, ali se postavlja pitanje da li "religiozna mržnja" može da doprinosi etnonacionalnim sukobima.

Tako, naprimjer, činjenica da je u milletu rukovodeću ulogu imala crkva, daje nam dio odgovora zašto se i danas, recimo, Srpska pravoslavna crkva ponaša kao osnovni nosilac nacionalnih osjećanja.

Protestantizam, odnosno reformacija crkve, je bila jedan od osnovnih uvjeta da se, sa obožavanja onostranog, racionalni čovjek prebaci na Zemlju i da postane "gospodar prirode". Sekularizacija je korak ka tom činu. U protestantskoj teoriji nikakvo zemaljsko posredništvo ne treba da postoji između duše i Boga.

Savremena filozofija modernog doba počinje od Decartesa, a vladarima je potrebna nacionalna crkva, koja se može lakše kontrolirati, pa je prihvatanje protestantizma i reformacije bilo predvorje za subjektivizam i utopijske i revolucionarne projekte XVIII i XX stoljeća. Tu se pojavljuje ista shema: istinita je ona teorija koja se pokazuje odista u stanju da transformira svijet, preciznije rečeno da ga transformira prema smislu naučno-tehničkog projekta. Zato se u modernom vremenu pod "zdravim razumom" drži istinitom ona teorija koja se pokazuje praktično korisnom - to jeste koja se realizira u ekonomsko-proizvodnom procvatu. Dominantna je ona religija vezana za neograničenost proizvođenja. Identičnost teorije i prakse konstituira savremenu vjeru.

Tokom osamdesetih i devedesetih godina XX stoljeća u cijelom svijetu došlo do značajnije promjene u recepciji religije kao faktora pomirenja i sukoba. Tri činioca se tu obično navode kao glavni razlozi: 1) jačanje fundamentalističkih tendencija u svjetskim religijama; 2) uloga hrišćanskih crkava u radikalnim promjenama koje su se zbile u nekim centralno-istočnim zemljama (prije svih u Poljskoj); 3) snaženje ekumenskih procesa u svijetu tokom osamdesetih. Ovo je imalo za posljedicu da se religijski konflikti više ne izvode samo iz nereligijskih, kao primarnih uzroka, već se posmatraju i kao nezavisni činilac. Pravi se, dakle, jasnija razlika između teoloških i neteoloških faktora, pa se onda pokušava uspostaviti njihov precizniji odnos, zasnovan na njihovim razlikama. Sa raspadom blokovske polarizacije svijeta i nestanka sa scene Varšavskog pakta, desilo se nešto što se može nazvati "gubitkom starih neprijatelja" što, opet, rađa potrebu za pronalaženjem novih, ili okretanjem ka starim, oprobanim neprijateljima. Za zapadne analitičare i političke publiciste,

naročito od početka sukoba u bivšoj Jugoslaviji, ti "novi stari neprijatelji" su pronađeni u nacionalistima i fundamentalistima (Štobe, 1999: 32-33).

Model SAD-a koji se može nazvati i Pax Amerikana danas se nudi svijetu i Habemas pravilno primjećuje njegovu suštinu iz čijeg iskustva mogu mnogi da pronađu i svoje modeliranje. Kada je riječ o Bosni i Hercegovini Dušan Babić ističe vrlo važno iskustvo SAD koje bi se moglo uvažavati vezano i za Bosnu i Hercegovinu. Po njemu, tvorci moderne SAD su "imali zadivljujuće ispravan pristup upravo u kreiranju i formulaciji federalne vlasti. Čvrsto su stali na stajalište kako **federalna vlast** ne smije da ima **nikakvu vlast nad federalnim jedinicama**, već **da isključivo i neposredno djeluje na narod federalnih jedinica** (Babić, 1999).

4.1. Balkanska mimikrija i zaobilaženja istine

U svakodnevnom životu Bosne i Hercegovine i najvećem broju novouspostavljenih država sa prostora bivše SFRJ, kao deklarativnih multikulturalnih društava postoji problem iznošenja istine. Samo uvjetno ih možemo nazvati "balkanskom mimikrijom" u kojoj se pripadnici različitih etničkih, vjerskih, odnosno nacionalnih grupacija različito ponašaju u tumačenju istih stavova. Svjesni, najveći dio njih, svog (različitog) okruženja, prilagođavaju i svoj stav prema datoj situaciji i okruženju u kojem se nalaze. Svoj univerzalistički stav (multikulturalnost, multietničnost i multireligioznost) ispoljavaju kao javnu manifestaciju pripadnici svih grupacija i struktura (klasnih, spolnih, starosnih, socijalnih), naravno, u različitom intenzitetu i sa različitim obrazloženjima. Odnosno, zavisno od toga **ko je** u određenoj situaciji prisutan kao sugovornik (Mićunović, 1999: 79- 88; Donnel i Grbin, 2000: 68- 84). Pretvaranje određenih tema u zabranjene teme i ćutanje o njima je odlika cijelog perioda nakon Drugog svjetskog rata. O tome, kada je riječ o posljednjim sukobima na prostoru bivše SFRJ, govori i Brubaker koji naglašava da su formiranje tabua o zločinima u međusobnim sukobima narôda SFRJ u Drugom svjetskom ratu i nedostatak javne debate o tome doprinijeli da su ta pitanja četrdesetpet godina kasnije izbila sa eksplozivnim potencijalom „u okolnostima sveprožimajuće nesigurnosti i nestabilnosti i bez prethodnog pokušaja da se diskurzvivno ovlada prošlošću" (Brubaker, 1998: 288). Na taj način „zaobilaženje istine" je postao vladajući model, a istina se pojavljivala kao dio intimne kulture, često i sama u mitologizirajućem (upravo zbog nedosttka javnog diskursa) obliku. Zato je na prostoru bovše SFRJ veoma važno pitanje identifikacije kontekstualnih efekata i posebnih značenja ćutanja, koja bi ukazivala na to *o čemu se govori kada se ćuti* i obrnuto, o *čemu se ćuti kada se govori* (Đerić, 2007: 53).

Zavisno od konkretne situacije prilagođavanja, i u „osvojenoj slobodi novih država" je prisutna velika doza opreza u javno izgovorenoj riječi, posebno kada su prisutne kamere i međunarodni predstavnici. Sa tim oprezom se prilazi i maskiranju osnovnog interesa i kod eventualnog pozivanja na naciju u kontekstu univerzalnih ljudskih prava (kao što su ustavna određenja, međunarodne konvencije, slobode itd), a nerijetko i olahkim definiranjem (svog)

uskog stava kao "nacionalni interes". Njegov alibi (govornika) jeste da je njegov lični stav „svjetski", javni govornici se predstavljaju da su mnogo širi u svojim pogledima, ali njegova je **sveta** dužnost da brani nacionalni interes". Najgore što se pojedincu može u takvoj situaciji desiti da bude on, pojedinačno, okvalificiran kao "nacionalista" ili "rasista". Naravno, i ta pozicija se može iskoristiti za jačanje vlastitog mjesta u "svom" narodu zbog "hrabrosti" da se kaže ono "što svi misle, a ne smiju izgovoriti".

U drugoj interesnoj grupi se priča oblikuje na drugačiji način, da bi dobila svoje finale u "svojoj" skupini, ali i u svojoj porodici. Tako za mnoge postaje stalno zanimanje prilagođavanje trenutku, što je vrlo teško shvatiti posmatračima sa strane. Posebno je teško onim dobronamjernim, koji se pitaju kako uopće mogu doći do relevantnih mišljenja utemeljenih na nekim univerzalnim principima ljudske komunikacije u kojima je data riječ vrlo važan faktor. Ovdje riječi kao da ne predstavljaju ništa i postoji njihovo višeslojno tumačenje, ali i ispoljavanje koje je suprotno, često i dijametralno zavisno od toga gdje i kome se obraća govornik. To predstavlja jedan od značajnih elemenata na kojeg se treba obratiti pažnja u analizi BiH prilika.

Ništa nije bolja situacija ni u okolnim državama i zato ovo i jeste svojevrsni "balkanski sindrorm mimikrije". Da je "balkanska nacionalistička mimikrija" vješto prikrivana pokazuje i intenzitet zla koji je buknuo kao svojevrsno "oslobođenje" od stega da se "nije smjela izgovarati riječ pripadnosti svojoj naciji". Ta gorljivost i transparentnost pokazivanja nije mimoišla veliki broj ljudi. Naravno, da je novu "slobodu", koja se najčešće nametala kao nova vrsta "moranja", određen broj pojedinaca shvatio kao novi način zvanične komunikacije. Isti oni koji su na nekadašnjim socijalističkim mitinzima gubili glas u uzvikivanju parola o bratstvu i jedinstvu, sada su gubili glas uzvikujući nacionalističke parole.

I da je Bog dao da se završi samo na uzvikivanju!

Ostaci socijalističke svijesti u moralno-političkoj podobnosti su ukorijenjeni i oni su dobrim dijelom povezani sa praćenjem trensparentnosti pojedinca ili grupa u provođenju "političkog trenda i pravca". Zato je bilo lahko da se desi "prešaltavanje", koje se dogodilo na javnoj sceni. Ali se tu i ne završava priča o mimikriji. Vjerovatno je puno verzija i modifikacija ostalo za stranku, grupu prijatelja, rodbinu, porodicu. „Osvajanje demokratije" u zemljama Istočne iJugoistočne Evrope ne prati ekonomski razvoj i druge elemente koji se podrazumijevaju u civiliziranim društvima.

Svakako da bi bila neodrživa teza da i u tim društvima nema određene mimikrije, kao sastavnog dijela ljudskog življenja, koje je povezano sa borbom za vlastitim priznavanjem, ali je ono u društvima koja omogućavaju jednaku mogućnost. A u BiH, konkretno, egzistencijalni problemi i uvjetovanost pojedinca i njegova uključenost u nacionalistički program, koji, kako vrijeme prolazi, sve manje mu ide na ruku kao pohvalni dio njegove lične historije, ali i historije države, sprječavaju da se ostvari vlastito samopreispitivanje. Nacionalna oligarhija koja ga je povela u nacionalističku avanturu će izgubiti onog trenutka kada se većina pojedinaca suoči sa realnošću. Odnosno, kada parametri istine postanu prevlađujući u njihovom privatnom i javnom djelovanju. Za sada, zbog objektivno velikog

broja uključenih i u projekte agresije, pljačke, ubistava, progona, postoji generička nespremnost pojedinca da se samopreispituje.

Još uvijek, tek naslućenu vlastitu negativnu ulogu pojedinac potiskuje sa pripadnošću grupaciji njemu sličnih u kojoj nalazi sigurnost **ne samo istomišljenika**, nego i **saučesnika**. Pošto za svaki svoj postupak pojedinac želi da nađe racionalne razloge, njemu je kroz pripadništvo grupi i odanosti vođama, uprkos toga što je sve više svjestan da je grupa iz vođstva najviše profitirala, potrebna dodatna argumentacija za njegove postupke. Oni mogu biti i naivni, ali zato vođstvo nalazi stalno nove elemente vanjske opasnosti koji ne dozvoljavaju ni trenutak opuštanja. Za one koji se počinju kolebati ili su na pragu da se preispituju koriste se metodi zastrašivanja, ucjena ili fizičkih prijetnji. Variranje sa egzistencijalnim problemima, koji se stalno drže otvorenim, doprinosi da se još uvijek oko jezgra drži okupljen veliki broj ljudi, što i tajno i javno pokazuju i izbori, ali i dirigirana masovna okupljanja i mitingovanja.

Teško bi se u savremeno doba mogao pronaći bilo kakav nacionalistički program koji bi pokrenuo mase zaposlenih ljudi sa Zapada da se pridruže ili mitingovanjima, ili blokiranju cesta, jer, jednostavno, oni u tome ne vide *racionalne* razloge. Kolike bi samo dnevnice bile izgubljene, a gazda uvijek može naći drugog radnika umjesto onog kojem je mitingovanje i blokiranje saobraćajnica "patriotski zadatak". Ovako, na Balkanu se za mitingovanje može dobiti i besplatna ekskurzija, utrošiti slobodno vrijeme, jer je njega najviše zbog toga što većina nema zaposlenja, ali i u pretpostavljenim promjenama može se potencijalno steći novi "prvoborački status".

Ne treba biti idealista pa ne shvatiti da dvostruki diskurs i vlastito friziranje prošlosti nije samo odlika balkanskih prostora, nego i Evrope koja, kako to ističe Kornelijus Kastorijadis, svoje početke preobražaja (s kojim se, uzgred rečeno, danas ponosi) duguje upravo Balkanu, antičkoj Grčkoj, ali je spremna da napravi dinstinkciju između tog Balkana i "zapadne civilizacije." Kastorijadis naglašava: "Specifičnost zapadne civilizacije jeste u toj sposobnosti da se sama dovede u pitanje i da se samokritizira. U zapadnoj povijesti, kao i u svim drugim, ima grozota i zvjerstava, ali samo je Zapad stvorio onu sposobnost unutarnjeg osporavanja, dovođenja u pitanje svojih vlastitih ustanova i ideja u ime razumske rasprave među ljudskim bićima, koja ostaje u beskraj otvorena i ne zna za krajnju dogmu" (Kastorijaidis, 1999: 13). Nažalost, "krajnja dogma", prožeta mitologijom na jugoistoku Evrope prevladava kao način "dijaloga".

5. Bosna i Hercegovina na "kraju historije"

Na svjetskom planu se 1989. godina smatra graničnom godinom jer je pobudila nadu u budućnost evropskog kontinenta i njegovo uplovljavanje uluku liberalne demokratije u cjelosti. "Etnokulturalni konflikti" se počinju trenirati kao iskliznuće iz putanje Fukuyaminog

"kraja historije". Opća postkomunistička nesigurnost i pad Berlinskog zida su označili pravac u kojem je obrazac zvani Zapad (uz prisutne, ali nedovoljno glasne i antizapadne struje) trebao da inkorporira ova društva u model koji se na svijetu već potvrdio. Ali postojeće stanje ne daje za pravo ovim očekivanjima. Rušenje SSSR-a, ali i nakon toga i SFRJ, izaziva još uvijek velike dileme i pokazuje da istaknuta jednoznačnost "zakonitosti " ne pokazuje svoju opravdanost.

Čak je za brojne analitičare "slučaj SFRJ" posebno interesantan i treba da se da odgovor na pitanje da li je zaista **to,** što je bilo u SFRJ, bilo bliže Zapadu (kako se smatralo)? Za SFRJ se govorilo da je to "topla struja socijalizma", da u njoj imaju elementi slobodnog tržišta i liberalne ekonomije, samoupravljanje, nesvrstavanje... I opet se u SFRJ dogodilo ono što se nije dogodilo u „staljinističkom" SSSR-u, „totalitarnoj Rumuniji", „satelitskoj" federaciji ČSSR itd.

Sve što se mislilo je to jednostavno poništeno, a delegitimaciju sistema je pratilo nesnalaženje u kriznim situacijama i sve očitije isticanje partikularnih interesa kao općedruštvenih, sa lažnim etiketama "jugoslovenski" i "socijalistički". Jedno vrijeme vješto maskirano, a u završnoj fazi postalo je javno i transparentno da se pod "općim interesima" kriju stvarno strategijski interesi srpsko-partijsko administrativne-vojne oligarhije. Naravno, sve je bilo prikriveno u javnom prostoru koji je bio ograničen na sistematski način i maskiran antibirokratskim "revolucijama", "događanjima naroda" i dirigiranim mitinzima. Javni prostor je grmio od zaglušujuće buke, a činjenice su dobile značaj konspirativne i šifrovane zamjene. Država je delegitimirana, a ideološka podloga je iscrpila svaku mogućnost optimističkog otvaranja perspektive. Alternativno organiziranje, u situaciji „posijanog" straha i nesigurnosti, se pojavilo na otvorenoj sceni. Sve strukture sistema su izgubile efikasnost, i u strahu od gubljenja doskorašnji nosioci vlasti se priklanjaju (nacionalističkoj) alternativi.

Nesumnjivo da za taj čin presvlačenja „odore vlasti" bio potreban detonator: U slučaju raspada SFRJ, po našem mišljenju, radilo se o vrlo moćnom sporogorećem štapinu koji se, radi pravih efekata, morao zapaliti mnogo ranije. On je zapaljen u samom centru - u Beogradu, i s obzirom na elemente krize (ekonomska, ideološka, kriza ideje socijalizma u svijetu) on je dobivao dimenzije čije je pojavno lice – postala serija agresija, od kojih je svaka sljedeća dobivala sve čudovišniji oblik. Nestanak sa historijske scene harizmatske ličnosti Josipa Broza Tita koji je, što je zanimljivo, prvi i posljednji vladar u Jugoslaviji koji nije delegiran ni po nacionalnoj ni republičkoj pripadnosti (otac Hrvat, majka Slovenka, na čelo KPJ došao u inozemstvu u Rusiji, a u Beogradu sahranjen). Njegova nadnacionalnost, mada se nije izjašnjavao ni kao Jugosloven, imala je karakter "internacionaliste", "svjetskog lidera", sa distance nakon brojnih ratova u „njegovoj zemlji" izgleda nestvarna čak i za praksu komunističke Jugoslavije.

Rješavanje "nacionalnog pitanja" u socijalističkim zemljama (socijalističkim federacijama) polazilo je od vilsonovskog (lenjinskog) prava nacija na samoopredjeljenje. U svim zvaničnim dokumentima (čak i SSSR-a iz najcrnjeg staljinističkog perioda) će se naći

naglašen ovaj princip na dodatnom pravu na samoopredjeljenje "do otcjepljenja". Jednostavno, model vlasti i jednopartijskog sistema, naravno, nikada i nikome to pravo nije omogućio, ali se ovo pravo nalazilo na popisu prava na istaknutom mjestu. Mnogi autori smatraju da je u krilu socijalizma iznjegovano sjeme nacionalizma i nacionalnog po svaku cijenu, a sve u cilju ravnopravnosti svih "naroda, narodnosti, nacionalnih manjina i ostalih". Čak ima mišljenja da je SFRJ dala najviše u smislu širokog konteksta u tretiranja nacionalnih prava (Bringa, 1997: 41).

Postoje, također, i teorije koje izjednačavaju nacionalizam i komunizam u konceptualnom ideološkom smislu (ističu nasilno delegitimiranje razlika, predistniranje opće volje koja je funkcionirala kao paradigma mišljenja i življenja, i jedno i drugo su kolektivističke prakse zasnovane na supstancijalnom subjektiviziranju jedne predstave privilegirane posebne grupe - "radnička klasa" i "nacija"). Kolektivno određene vrijednosti grupe čine "delegitimaciju" zajednice, odnosno njome se obespravljuju svi oni koji ne pripadaju ideološki privilegiranoj grupi (Dimitrijević, 2000: 139-141).[37]

Pitanje jugoslovenstva i slavenofilstva je vrlo zanimljivo pitanje i ono za područje Jugoistoka Evrope predstavlja jednu malu univerzalnu ideju. To bi zaslužilo jedan poseban osvrt i istraživanja, ali u ovom kontekstu da se dotaknemo samo pitanja slavenofilstva među Bošnjacima. Daniela Beauvoisa, profesor univerziteta i specijalista za historiju srednje i istočne Evrope, ističe da svakako postoji slavenski svijet isto onako kao što postoji latinski, arapski i germanski svijet, ali njegovo jedinstvo i uzajamna sloga u njemu su približno istoga reda – sve to slijedi iz, uglavnom, hegemonističkog sna jednog njegovog sastavnog dijela. Tako je historija, recimo, zabilježila češko, poljsko, srpsko, ukrajinsko, bugarsko, a posebno rusko slovenofilstvo, pri čemu se ovo posljednje povremeno širi do panslavenizma, što je posebno bio slučaj na vrhuncu carizma krajem XIX veka, te u sličnom razdoblju sovjetskog sistema na kraju staljinističkog perioda (Beauvoisa, 2001). Slavenofilstvo je bilo dobrim dijelom u vezi sa pravoslavljem, što je kod ostalih naroda (katoličke, odnosno islamske vjere) izazivalo odbojnost. Ova odbojnost je vezana i za stalne prijetnje Rusije i njene apetite spram Balkana. Djelimično je socijalizam činio određene korake na ateiziranom slavenofilstvu, ali ono nikada do kraja nije razvijeno kao panslavenizam.

Da li se može govoriti o slavenofilstvu među Bošnjacima? Više se može govoriti o jugoslovenofilstvu kao faktičkim određenjem reflektiranja panslavenske ideje. Srbofili ili Kroatiofili među Bošnjacima su veća realnost, ali opet kao pragmatski izraz "opredjeljenja" ili izbora u nacionalnom (ne)opredjeljivanju. Može se govoriti o stalno prisutnoj struji, koja traje do savremenih vremena, među Bošnjacima, a to je islamofilska struja koja posmatra

[37] Šire vidjeti i: (Pešić, 1996. 16; Prodomidis, 2000, posebno dio "posttotalitarni nacionalizam" str. 3-5; Puhovski, 1990: 55-56; Bilefeld, 1998: 311-312). Mi se slažemo s tim mišljenjima, jer nacionalizam nije mogao tek tako da nastane, nego je imao svoju podlogu u retuširanju prošlosti, ali i davanju vodeće uloge „zamišljenom subjektu" (radnička klasa i nacija). I jedna i druga vlast je „sdbinska" i „vizionarska" sa neupitnim hodom u budućnost! (Dimitrijević, 2000). Zbog toga tako brzo i zamijenjene uloge iz klase u naciju i iz revolucionarnog u nacionalno vođstvo.

zajednicu muslimana svijeta kao identifikaciju i svoju ideologiju i politički angažman usmjerava u tom pravcu. Ona je dugo vremena imala turskofilski karakter identifikacije sa osmanlijskim karakteristikama univerzalnog islama. To su višestruki modeli identifikacije Bošnjaka koji su u političkoj i kulturnoj eliti proizvodili različita strujanja. U vezi s tim strujanjima dolazilo je i do opredjeljivanja „narodnih masa". Izgradnja identiteta spram okruženja se kretala se u raznim pravcima: Istok, Zapad, orijentalni Istok, a jedinu konstantu, u kontinuitetu, predstavljala je odbojnosti spram Zapada. Ona je imala svoje historijske korijene i proisticala iz vremena krstaških pohoda Ugarske protiv Bosne, suprotstavljanja prvo Osmanlija "kršćanskoj" Evropi (što je sinonim za Zapad), ali i pravoslavnoj (i opet "kršćanskoj") Rusiji što je Istok, a razočaranost sa odlaskom Turaka izazivala je animozitet i prema orijentalnom Istoku. U socijalizmu je, uz dosta prisile i akulturacije, prvo pogled bio okrenut prema Istoku (Srbiji i SSSR-u), ali je nakon sukoba sa Staljinom malo "skrenut". Ipak, u cijelom periodu socijalizma, više simpatija i elemenata identifikacije je bilo prema socijalističkom Istoku, mada su se od Zapada uzimani krediti i odlazilo se na rad isključivo na Zapad,a ne i na socijalistički i orijentalni Istok.

Iako je "mrsko tursko" bilo prisutno kao zvanični stav i imalo uticaja i na Bošnjake, neki elementi identifikacije (prije svega islam) su jačali vezu sa Turskom. Tome je doprinosila i velika populacija Bošnjaka iseljena u Tursku koja je na razne načine održava živom tu vezu. Njihova asimilacija u tursko društvo u socijalističkom periodu je postala kočnica i "staro tursko" je postalo sinonim za zaostalost. Ali, da su te veze itekako prisutne u historijskom pamćenju pokazala je i agresija na BiH. Na posredan način socijalistička Jugoslavija je sa svojom ulogom u pokretu nesvrstanih dala osnova za vezu Bošnjaka i sa islamskim arapskim zemljama u mnogo većem obimu nego što bi to zvanična ideologija socijalizma omogućavala.

Kopču sa Zapadom je djelimično pokušala da instalira Austro – Ugarska, ali to nije bio dovoljno dug historijski period za učvršćivanje novih vrijednosnih identifikacijskih simbola. Ali, i ono što je ostalo (pokazalo se na kraju XX stoljeća) je bio jak početni korijen prozapadne orijentacije. Jaka patrijarhalna porodica i zadruga u privredi, upućenost na poljoprivredu najvećeg broja stanovnika, sa najvećim dijelom nepismenog stanovništva, je bila osnovica koja nije omogućivala da ova shvatanja dobiju u vrijeme početka njihovog širenja veću podršku. Zato je protivljenje modernizaciji i ulasku kapitala i nauke, koja je prosto preplavljala cijeli svijet, bila tumačena na razne načine, a od strane ortodoksne uleme tretirana najčešće kao "novotarija" i samim tim zabranjena. I danas se u dijelu Bošnjaka mogu naći jaki glasovi usmjereni protiv Zapada na jednoj iracionalnoj osnovi. To se udruživalo sa antizapadnim stavom Srba. Srbi su stanje 1918. godine dočekali kao nastavak 1804. godine. Nikakva suštinska razlika nije se dogodila ni 1945. godine, ali i posebno 1990. godine. To se nastavilo, kao bitan antizapadni stav Srbije, i u prvoj deceniji XXI stoljeća. Za Bosnu i Hercegovinu to je posebno važno jer i takav identitetski stav bosanskih Srba predstavlja značajnu kočnicu evroatlantskim integracijama BiH. U svim prijelomnim historijskim datumima samo se posmatrao nastavak "srpskog ustanka", odnosno njegovo

konačno dovršenje. Ideja jugoslovenstva je bila svojevrsni lakmus papir za sve narode – kod Srba je (eventualno) opredjeljivanje za nju značilo poistovjećivanje sa optimalnom Srbijom, a kod Bošnjaka je bio izraz idetifikacije sa optimalnom teritorijalnom zajednicom, koja bi obuhvatala većinu bošnjačke populacije.

Mora se postaviti pitanje koje je nedovoljno istraženo na Jugoistoku Evrope: Otkuda tolika potreba kod većeg dijala populacija svih naroda da se zakači na ideju o vlatitoj "specifičnoj" poziciji i određenoj mesijanskoj ulozi? Iz čega proističe ta potreba (samo)dokazivanja koje je tretiralo Zapad kao "umirući"? Da li su neizgrađeni identiteti ili historijsko iskustvo spram "bijelog svijeta" (kakvim se imenuje svijet na Zapadu) odakle ovim prostorima nije dolazilo ništa dobroga, uvjetovali ovakav odnos, ostaje, svakako, za analizu. Baš kao što bi detaljnije analize trebale da pokažu da su, ustvari, prisutna dva radikalna stava: jedni koji bespogovorno prihvataju sve vrijednosti koje nudi Zapad i drugi koji to odbacuju.

Postoje razmišljanja da je režim u bišoj SFRJ bio totalitarnog karaktera i "njegova je zakonitost bila upravo u tome što je u samom sebi imao ugrađenu pogrešku. Nisu ga srušili njegovi vanjski neprijatelji, nego njegova vlastita priroda." Drago Jančar ističe da pozivanje na antifašizam (od strane komunista prim. Džl.) ništa ne pomaže, jer nepobitno vrijedi pravilo: svaki demokrat je antifašist, ali svaki antifašist nije odmah i demokrat. Savremeni povjesničar Francois Nolteom napisao je o odnosu fašizma i komunizma ovo: "Činjenica što su te dvije ideologije obznanile stanje međusobnog radikalnog sukoba ne sprječava ih da se ne krijepe upravo pomoću tog neprijateljstva: Komunist napaja svoju vjeru antifašizmom, a fašist antikomunizmom. A obojica tuku istog zajedničkog neprijatelja, buržoasku demokratiju. Komunist na nju gleda kao na plodno tlo za nastanak fašizma, fašist u njoj vidi predsoblje boljševizma, a jedni i drugi se bore da je unište."... (Jančar, 2000: 20 -21)

5.1. Delegitimacija države najavljuje etničke sukobe

Etnički identiteti u njihovom akutnom borbenom obliku, najprije i prvenstveno su vidovi političke akcije, i postaju akutni i borbeni upravo kada postojeće državne strukture postanu nelegitimne zato što su nesposobne da garantiraju minimum fer-pleja. Porast etničkih sukoba je glavni idikator državne delegitimacije. Nacionalizam XIX stoljeća je bio sekularni i optimistički i podsvjesno modernistički. Takvi nacionalizmi su se pozivali na tradicije Francuske i ruske revolucije. Sadašnji nacionalisti nisu optimisti nego očajnici okrenuti prema slavnoj prošlosti koju je nomoguće obnoviti.

Ono što revolucionarni pokreti nude stanovništvu koje navodno predstavljaju i čiju moralnu i političku podršku traže, jeste remećenje društvenih očekivanja i iznenadni nadolazak nade ("Čak velike nade") koja se u potpunosti ili makar u velikom dijelu može

zaista transformirati, i to brzo, u pravcu veće jednakosti ljudi i demokratije (Wallerstein, 2000).

Immanuel Wallerstein dovodi u pitanje i sâm pojam "revolucije", jer ona nije važna za ukupni sistem, ali doprinosi, kao nasilni čin, ukonponiranju u ukupni sistem, koji je jedan te isti od XVI stoljeća (kapitalistički). Države u njemu su samo institucije sistema koji ima karakterstiku neprekidne akumulacije kapitala putem pretvaranja svega u neku vrstu roba. Režimi u tim državama se mogu nazvati ovako ili onako, ali oni su po tome kako se zovu (socijalitički, kapitalistički, republikanski itd.) važni samo njenim stanovnicima, ali su vezani za sistem robama, kreditima i zavise od tog sistema htjeli to ili ne. Sistem (kroz pravila MMF-a, Svjetske banke itd.) nameće i način života u tim zemljma i sve češće se koristi kao način direktnog uticaja na politički režim, proizvodnju, javnu potrošnju, kreditnu politiku itd.

Postojeći sistem (liberalnog kapitalizma, uvjetno nazvan) karakterizira: materijalno izobilje, udobnost, postojanje literarne i političke strukture i produženje prosječnog životnog vijeka.

Ponalaženja određenih zakonitosti koje prate društveni razvoj jeste pitanje se stalno nameće i traži preispitivanje u svakom dobu, kako u njegovom "centru" tako i na njegovim "periferijama". Veoma je malo u savremenom dobu početka XXI stoljeća područja (veoma) "dalekih" dijelova Planeta gdje zarazni val Moderne nije uspio da dođe, ili nije imao ni velike potrebe da dođe. I tamo gdje još nije stigao ta se područja posmatraju kao prirodni resursi za sirovine i savremenost je tu, samo što sa njom nisu došli sindikati, tradicionalne vjere i komunikacije, koje tu i ne trebaju, jer se od postojeće organizacije tih društava kriju njene blagodati, poput obrazovanja, da bi se sačuvale profitabilne karakteristike tih područja: jeftine sirovine i jeftina radna snaga). Takva područja predstavljaju posljednje "rezerv(at)e" pogodne da u njima postmoderni procesi dobiju svoj modernistički zamah. Šta je smetnja za BiH u ovom trenutku kada je već "otkrivena" (mada se za nju znalo mnogo ranije, ali je ona predstavljala dio šireg rezervata zvanog Jugoslavija), da bi se ona podvrgla zakonima Moderne?

Socijalizam, koliko god je bio egalitarizam sirotinje, nigdje, pa ni u gorim varijantama u SSSR-u nije uspio da pauperizaciju najvećeg dijela stanovništva dovede do nivoa i stvaranja domaće klase bogatih koji bi prihvatili ulogu buržoazije s početka zamaha Moderne. *Sramota* privatnog vlasništva je (samo) moralna prepreka, ali Moderna u svom furioznom paradigmatičkom naletu kao planetarna dimenzija se ne oslanja na moralne postulate. Ona ima svoje unutrašnje zakonitosti, koje tradicije i kulture jednostavno "usisava" u sebe sa tendencijom standardizacije svojih krvotoka: kapital, proizvodnje, prirodne znanosti, građanskog društva, nacije-države...

Globalizacija svjetske privrede zasniva se na procesima kao što su: internacionalizacija proizvodnje i finansiranja; nova međunarodna podjela rada; masivna

seoba naroda iz siromašnih zemalja u bogatije; te internacionalizacija državnih aktivnosti. Promjene ovakve vrste, još nezabilježene u historiji, prati bitna promjena u napredovanju prirode komunikacija i informacionih tehnologija tzv. "informatičke revolucije." Taj naziv u savremenom dobu sve više objedinjava pojmove informiranja i informatike. Kompjuteri novih generacija i neslućenih mogućnosti sve više postaju i sredstvo informatike, ali i prijenosa informacija koje povezuju ljude koji žive na ogromnim prostornim udaljenostima.

Druga posljedica je, možda, još revolucionarnija. Osjećaj povezanosti i zajedništva među svim ljudima iako su (po mjestu stanovanja) razbacani širom planete Zemlje, potkopava onu staru, uobičajenu pretpostavku da je ljudima stalo samo do onih koji se nalaze prostorno blizu njih. Postoji jedan sa-daljinom-sve-slabiji model morala, koji se sastoji u tome da se ponašamo sve manje časno i pošteno prema ljudima kako se povećava njihova prostorna udaljenost od nas.

"Prostorna bliskost znači odgovornost, a odgovornost je bliskost", je karakteristika (savremene) moralnost. Milosrđe osjećamo, prije svega, prema svojim ukućanima, manje smo u obavezi prema onima izvan naše kuće, i sve manje i manje ukoliko su to *udaljeniji* neznanci. Socijalna je konstrukcija da mi "vidimo" one koji su blizu, a samo *"čujemo o"* ili *"gledamo o"* onima koji su daleko. U savremenom svijetu, nema razloga da se vjeruje da se moralne granice podudaraju sa prostornim granicama unutar kojih se krećemo svaki dan; utoliko prije što i te granice, unutar kojih se krećemo, nisu zatvorene, nego su propusne za komunikaciju sa dalekim znancima i neznancima. Možda je u tom smislu primjer Bosne i Hercegovine otvorio tu novu paradigmu postmodernizma. Koliko god se narodima (posebno onim ljudima koji su bili neposredno ugroženi agresijom i prijetnjom gubitka života i osjećajem potpune nesigurnosti i odbačenosti od svijeta koji se deklarira kao multilateralni svijet bez granica) ipak je i u BiH bio na djelu taj novi globalni osjećaj. Svijet je od saučesnika zbivanja postajao učesnik, makar to koliko iz BiH perspektive, bilo po principu interesnog učešća pojedinih zemalja. Suviše su velike i jake veze koje nove informacione tehnologije daju savremenom čovječanstvu da bi se tek tako preko nekog problema u svijetu moglo olahko prelaziti. To se dešava i u Palestini, ali tako je bilo i u drugim kriznim žarištima. Drugo je pitanje što se i taj novi tehnološki (i novomoralni) trend može tumačiti i kao dominacija samo jedne sile u svijetu, ali je činjenica da se svijet sve više povezuje i stvara se jedna potpuno nova situacija. Nju Imanuel Wollerstein karakterizira kao nužnost i zakonitost jednog novog procesa koji je možda već započeo i koji nagovještava stvaranje potpuno novog društva. Odnosno, to je kraj postojećih paradigmi zasnovanih mahom na "vječnom" kapitalističko-liberalnom modelu.

Za novu globalnu situaciju potrebno je da se u život uvodi jedan novi jezik, jezik internacionalizma i multilateralizma – a to znači međunarodne višestranosti i ravnopravnosti. Taj jezik će odgovarati ovom novom dobu svjetskog zbliženja (ili "radikalnoj modernosti", kako je to formulirao E. Giddens). Potreban je novi i ekonomski i politički multilateralizam. Činjenice o globalizaciji, dopunjene političkim diskursom koji insistira na stvarnoj jednakosti mogućnosti za sve učesnike (što podrazumijeva da bi svi dobili, širom cijelog svijeta, neki

minimum, barem za zadovoljenje najosnovnijih ljudskih potreba) lijepo se uklapaju sa novim misaonim prostorom koji je već dobio i naziv *realni multilateralizam.*

5.2. Povratak u budućnost: kapitalizam i BiH

Prije nego što se pozabavimo odgovorima na pitanja o BiH kao jednom od iz "završnih zalogaja" povijesne dimenzije postomodernističke modernizacije svijeta u cjelini, nužno se podsjetiti na riječi Karla Marxa posvećene povijesnoj detiminirajućoj misiji kapitala. Marx je isticao da je misija kapitala u tome da njegova proizvodnja utemeljena na kapitalu stvara "univezalnu industriju" ili sistem univerazalnog iskorištavanja prirode i ljudskih sposobnosti, a gdje se kao nosioci pojavljuju nauka i sva čovjekova "fizička i duhovna svojstva" (Marx, 1974: 150-151). Ovakav Marxov pristup proizvodi tvrdnju kako izvan znanstveno zasnovane kapitalističke društvene proizvodnje i razmjene "nema ničega što bi se pojavilo kao nešto po-sebi-više, samo-za-sebe opravdano".[38]

"Tako tek kapital **stvara građansko društvo** i opće prisvajanje prirode, kao i prisvajanje same društvene povezanosti od strane članova društva. Otuda veliki civilizirajući utjecaj kapitala, njegova proizvodnja društvenog stupnja prema kojem svi raniji izgledaju kao lokalni razvoji čovječanstva i kao idolatrija prirode. Priroda postaje tek sad puki predmet za čovjeka, puka stvar korisnosti; ona prestaje da bude priznavana kao moć za sebe; a sama teorijska spoznaja njenih samostalnih zakona pojavljuje se samo kao lukavstvo da bi se ona potčinila ljudskim potrebama, bilo kao predmet potrošnje, bilo kao sredstvo za proizvodnju. Po toj svojoj tendenciji kapital prelazi kako preko svih nacionalnih granica i predrasuda, tako i preko obožavanja prirode i naslijeđenog, u određene granice samodovoljno ograđenog zadovoljavanja postojećih potreba i reprodukcije starog načina života. On je prema svemu tome destruktivan, on neprestano sve revolucionalizira, **rušeći** sve **prepreke** koje ometaju razvitak proizvodnih snaga, proširivanje potreba, raznolikost proizvodnje i iskorištavanje i razmjenu prirodnih i duhovnih snaga."

Kapitalizam se pojavljuje, po prvi put u historiji, koju poznaje ljudski rod, kao globalizirajući trend, koji u svojoj bîti ima ekapanzionistički karakter. Bez takvog karaktera on ne bi bio paradigma koja na svjetskoj povijesnoj sceni postoji više od dva stoljeća. I to kao paradigma, koja, kao liberalna ekonomija i demokratsko društvo, ima sve šanse da postane (nužan) obrazac za još preostale "rezerv(at)e" gdje se misli da još nije ukorijenjen.

Da bi postao (jedini), a on po svojoj suštini ne trpi konkurenciju modela iz prostog razloga što se time otupljuje njegova efikasnost uneprestanom rastu profita, kapitalistički model (možemo ga u ovoj prilici nazvati i **modernistički**, pa i postmodernistički model, globarizirajući model, informatičko poduzetnički, liberalno ekonomski, građanski, civilno-demokratski, ali suptina ostaje kapitalistička) svoju osnovnu snagu crpi iz prevazilaženja

[38] Ovakav pristup sa detaljnim obrazloženjima na jedan vrlo originalan način zagovara dr **Stjepan Šimić** (Šimić, 2000: 118). Pogledati šire cijelo 10. poglavlje "Marxova teorija moderne: ekonomija i politologija"(90-126).

(Marxov izraz – **rušenja**) svih prepreka. Odnosno uništavanje modela, koji se kao zaostaci iz prošlosti, te nedosljednih imitacija osnovnog modela iz sadašnjosti, ili su nagovještaji modela budućnosti. Sva ova tri modela su zaista u inferiornom položaju u odnosu na vladajući model, i (koji po svim elementima: prirodna znanost, materijalno bogatstvo ostvareno kroz proizvodnju, vojna osposobljenost i sistem organizacije društva i njegove demokratizacije) bivaju prosto srušeni kao prepreka.

Jedina realna alternativa, koja se žilavo održava, jeste islamski model organizacije društva.

Mada nije dominirajući ni u jednoj državi svijeta sa svim karakteristikama koji se mogu izvući iz *izvornog islamskog modela,* čak i njegove naznake smetaju vladajućem modelu, odnosno unutrašnjim snagama koje on zakonito proizvodi.

On se proglašava za smetnju lokalnom progresu, ali u pozadini se, ustvari, nazire smetnja *univerzalnoj pobjedi* modela kapitalizma. Ova prijetnja je donedavno bio socijalistički model kao prijeteća alternativa. I da nastavimo u smislu Marxovog promišljanja sa smionom hipotezom da je **univerzalna pobjeda** kapitalističkog modela ili posttradicionalnog kapitalističkog modela (ipak *–kapitalističkog*, makar se on i nazivao drugačije) uvjet za njegovo i transplanetarno širenje.

Kapitalistički model, nakon univerzalne i bezuvjetne pobjede nad svim mogućim „supranicima" će težiti planetarnoj dimenziji, sve više u osnovnim postavkama i principima postajući *standardiziran*, ali ne i pojavno uniformiziran i istovjetan po svim elementima, preplavljajuži i posljedne zaostale "džepove". Folklorne karakteristike i razlike su poželjan elemenat koji bi udahnjivao snagu elementima duhovne kulture koji, u zacrtanom "beskrajnom progresu", kao jednoj od osnovnih karakteristika modela, gube dah i počinju ličiti na pojavne oblike modela (dizajn, apstrakcija, instalacija, oblikovanje tijela, genetika, bespolnost, smislenost besmisla, mašinska simbolika itd). Folklor, etnicitet, obnova srednjovijekovne drame i antičke tragedije jesu paravani za beskurpulozni nihilizam i prema prirodi i čovjeku upravo od strane osamostaljenog modela koji, na spektakularan način, pretvara svijet iluzije u ravan stvarnosti. Savremeno robovanje sistemu ili modelu u kojem je i političko (pa, dakle, i komunikacijsko u svim elementima), ali i kulturno i svako drugo, u neposrednoj korespodenciji sa ekonomskim i sve postaje ekonomsko.

Karl Poper će o modelu "Zapadne civilizacije" reći: "Verujem da je naša zapadna civilizacija, uprkos svemu što joj se s pravom može prebaciti, nešto najslobodnije, najpravednije, najhumanije, najbolje što smo naučili iz istorije čovečanstva. Ona je najbolja zato što je **promenama najsklonija.** Svuda na zemlji, ljudi su stvorili nove i vrlo često različite svetove kultura: svetove mita, pesništva, umetnosti, muzike; svetove sredstava za proizvodnju, oruđa, tehnike, privrede; svetove morala, prava, zaštite i pomoći deci, bolesnima, nemoćnim i ostalim nevoljnicima. Međutim, samo u našoj zapadnoj civilizaciji moralni impeerativ za ličnom slobodom prihvatan je diljem sveta i, štaviše, diljem sveta

realizovan, i sa njim, imperativ jednakosti pred zakonom, mira, mogućne pretnje od upotrebe sile.

To je razlog zbog kojeg našu zapadnu civilizaciju smatram najboljom, koja je do sada postojala; njoj su, izvesno je, neophodna poboljšanja. Ali, na koncu, ona je jedina civilizacija u kojoj svi ljudi doprinose tome da se ona poboljša, toliko dobro da mi to možemo razumeti. Tome valjda dodati da je naša civilizacija **veoma nesavršena**. Ali to je samo po sebi razumljivo. Savršeno društvo je, kako se lako može uočiti, nemocno da ostvari sve vrednosti koje društvo treba da realizuje; postoje i druge vrednosti koje sa njima stoje u koliziji. štaviše, od svih društvenih i ličnih vrednosti, najviše mora biti ograničena sloboda, pošto Hansova sloboda može odveć lako doći u koliziju sa Peterovom slobodom. Kao što je jedanput američki sudija rekao optuženom koji se pozivao na svoju slobodu da zamahne rukom: Sloboda da upotrebite vašu pesnicu ograničena je nosem vašeg suseda" (Poper, 1994).

... Šest mjeseci, šest godina, šest decenija...

Cijeli svijet liberalnog kapitalizma, ma koliko izgledao kao trajan sa svojim vrijednostima i "tradicijama", ipak je u svojoj dinamičnoj ulozi ponajviše vezan za proces tranzicije. Ti prijelazi od i feudalne svojine, načina proizvodnje, urbanizacije, tehnologije, vojske, ideologije itd. su stalni i nisu samo vezani za aktuelne tranzicije socijalitičkih zemalja.

Proces tranzicije je u zemljama bivšeg socijalizma vrlo aktuelna tema, jer čini njihovu političku stvarnost. Tranzicija je općenito određena kao interval između dva politička režima, tj. kao razdoblje ili međuvrijeme između sloma starog, nedemokratskog i učvršćenja novog, demokratskog političkog sistsema. Danas u svijetu postoji više teorija tranzicije. Njihovi sadržaji imaju manje ili veće razlike u pristupu problemu tranzicije. Tako koncept Ralpha Dahrendorfa, tretira prijelaz u demokractju kao troetapni proces, ove etape koje se dešavaju u različito vrijeme tačno određenih i kontroliranih promjena, kojima bi nastali pravna država, "normalna politika" i civilno društvo (Kasapović, 1996:4).

On smatra da se formalni proces ustavno-pravnih promjena može dovršiti za 6 mjeseci, a cjelokupni politički život neke zemlje promjeniti za najmanje 6 godina (što uključuje izgradnju demokratskih političkih institucija). Treću etapu, proces stvaranja civilnog društva, Dahrendorf smatra najsloženijom i najdugotrajnijom. Ona iziskuje najmanje 60 godina dubokih promjena zatečenih društvenih odnosa, zato što se civilno društvo smatra ključnim pojmom procesa preobrazbe uopće. U tom periodu formiraju se osnovne institucije civilnog društva: građanska prava, nezavisno sudstvo, političke stranke, slobodna i nezavisna štampa i sredstva informiranja i kapitalistička preduzeća raznih tipova. Tek u tako formiranom i djelatnom funkcionalnom civilnom društvu se može prepoznati savremena demokratija liberalnog tipa.

Francis Fukuyama ističe vrlo važan stav koji se, po njemu, imperativno nameće za sve one koji vide uzor u liberalnoj ekonomiji. A iz prethodnih izlaganja se može primjetiti da je to paradigma koja se i iz nužde, ugledanja, pa i naturanja pojavljuje kao vladajuća paradigma i XXI stoljeća. Ovaj teoretičar za liberalnu demokratiju, koja **jedina** proizvodi civilno društvo, ističe: "Liberalna demokracija je hladno kalkulisanje i umjesto jezika "dobra" i "zla" sada svoje građane uči jezicima demokratskih vrijednosti: **kooperativnost, racionalnost, sekularnost, empatija i tolerancija**. (podvukao Dž.I.)" I brojni drugi teoretičari imaju slično mišljenje.

Tako Daniel Lerner ističe da je moderno društvo - **industrijsko, pismeno, urbano i participacijsko**. Po Edwardu Shilsu moderna kultura i tradicionalna se ne mogu podvesti pod treću: građansku, ali ona sudjeluje i u njima dvjema, to je pluralistička kultura koja se temelji na komunikacijama i uvjeravanju, kulturi koncenzusa i raznovrsnosti, kulturi koja dopušta promjenu, ali je i usmjerava. Da bi to uspjelo, građani moraju zaboraviti instrumentalne svoje vrijednosti i početi **voljeti demokratiju**, ne zato što je ona nužno bolja alternativa, nego zato što je njihova. Zato tolerancija postaje osnovna vrlina. Korespodentno ovom, netolerancija se danas smatra kudikamo neprihvatljivijom od većine tradicionalnih poroka kao što su gramzivost, požuda, pohlepa itd (Fukuyama, 1994: 386- 388).

Same institucije civilnog društva nisu dovoljne, ali jesu osnovni činilac, zajedno sa legislativom potrebnom za njihovo funkcioniranje. Iako je pravno-politički okvir preduvjet, osnovni činilac civilnog društva jeste čovjek kao *građanin, odnosno čovjek kao kao politička osoba.* Takav čovjek civilnog društva jeste ona ličnost sa svojim političkim vrijednostima i stavovima, te strukturom svoje ličnosti, percipira sferu politike i u njoj djeluje.

U tranzicijskim zemljama bivšeg tzv. socijalizma postoje brojne ograničavajuće okolnosti od kojih su neke, kao što je dominantni tip podaničke ličnosti, takve da ograničavaju mogućnosti uvođenja i pod upitnik stavljaju perspektive stabilnosti institucija civilnog društva.

6. Tranzicija, privatizacija i demokratizacija BiH u etničkom diskursu

Privatizacija društvene svojine se pojavljuje kao jedan od najbitnijih procesa tzv. tranzicije (promjene) iz socijalističkih odnosa u (željene) kapitalističke ili liberalno-demokratske. Nema niti jedne zemlje iz bivšeg socijalističkog lagera u Evropi koja ne izražava programski izraženu želju da ide tim putem. Takvu programsku orijentaciju pokazuju sve relevantne političke snage i desne i lijeve orijentacije. Pri tome, "promjena" se za potrebe ovog rada definira kao razlika i granica između dva stanja ili procesa, pri čemu su potrebne serije događanja da bi se definirao proces promjena. Promjene mogu biti nasilne ili od društva redovno usmjerene kao koncezus svih značajnih segmenata društva. Ako je promjena sadržana u iskazu "nešto više nije" onda na primjeru BiH, to "nešto nije"

vezano je za: bivšu državu (SFRJ), socijalizam, unutarnje ustrojstvo BiH, državno-pravni status, društvena i državna svojina, bratstvo i jedinstvo, odnosno, donedavni model suživota različitih nacija, uloga BiH u svijetu, prisustvo međunarodnog faktora, samostalnost, suverenitet...

Reklo bi se, ništa više nije isto i promjena je kompletna. Drugo je pitanje da li su promjene povezane i sa idejama razvoja i progresa kao elemenata uklanjanja društveno-strukturalnih prepreka na putu potpunijeg zadovoljavanja svestranih ljudskih potreba. I bez velike analize dosadašnje "promjene" u BiH i na širem prostoru Jugoistočne Evrope bi se mogle okarakterizirati kao regresivne.

Tranzicija bivše zajedničke države bi se mogla nazvati tranzicijom u prošlost, jer sve zemlje jugoistoka Evrope bilježe ekonomsko nazadovanje od čega je najveće u Bosni i Hercegovini i Srbiji, a Hrvatska mada je postala članicom Evropske unije je jedna od zemalja u svijetu sa najvišom stopom zaduženosti. Još uvijek najveći broj ovih država je daleko od toga da bude sa karakteristikom modernog, a mnogo više (neizvjesnog) modernizirajućeg društva. Izgradnja institucionalnih okvira koji će omogućiti inovaciono okruženje zapliće se u reprodukciju istog oblika organizacije (socijalističkog) koji ne može dati odgovor na potrebu trasiranja drugog pravca s kojim upravljačke strukture i recidivi starog sistema i "novokomponovani" elementi "novog" apsolutno nisu kompatibilni. To dovodi do katastrofe u funkcioniranju privrede. Blokiranje izgradnje institucionalnog okvira i za to potrebne nove svijesti (novih kadrova) je posljednja faza okonačavanja potpune pljačke društvene i državne imovine. Privatizacija se u doslovnom smislu te riječi završava kao iluzija "privatizacijskih fondova", "vaučera" ili "certifikata". Uplitanje etničkog u proces privatizacije je uzrok, ali i posljedica stanja izvršene agresije i

pokušaja stroge "nacionalne podjele". Na isti način ona određuje sve značajne sfere života. Privatizaciju shvatamo kao osmišljenu djelatnost društvene (uključujući, naravno, i državnu) zajednice na transferu vlasništva iz državne i društvene svojine u privatnu svojinu.[39] Agresija je sa svim svojim modalitetima ispoljavanja, uključujući i učešće u procesu "razvlašćivanja" i "odbrambene snage", učinila puno i na direktnim oblicima privatizacije kroz pljačku, uništenje, prenošenje kapitala iz BiH u Srbiju i Hrvatsku. To je "na licu mjesta" u kratkom vremenskom periodu proizvelo novu kategoriju postsocijalističkih

---

[39] Naravno, privatizacija (povratak privatnoj svojini kao osnovnom obliku vlasništva) nije samo puko "uvođenje" ovog instituta: Nema bogate zajednice bez lične motivacije proizvođača, a sigurnosti privatne svojine bez vladavine prava, a vladavine prava bez nezavisnog sudstva i legislative, a nezavisnog sudstva i legislative bez slobodnih izbora, a slobodnih izbora bez demokratskog sistema, dakle bez demokratskog sistema nema bogate zajednice... Međutim, narod nikada i nigde nije baš preterano ubeđen u posebnosti ovih vrednosti" (Antonić. 1993: 158). Stanovništvo u zemljama Centralne i Istočne Evrope i dalje očekuje mnogo više od države, Istraživanja koja su provedena u ovim zemljama govore da raste pozitivno vrjednovanje liberalnih prava, kao što su sloboda govora ili pravo na udruživanje. "Ipak istpitanici pridaju primarni značaj ekonomskim pravima. Među ovim priroritetima naročito je značajno pravo na rad, zdravstvena zaštita, socijalna sigurnost i "život lišen egzistencijalnih briga". Karakterističan je u tom pogledu odgovor jednog anketiranog mađarskog radnika: Ja sam oslobođen od četiri decenije komunističke vladavine kao i od svog zaposlenja. Sada sam toliko slobodan da prosto ne znam šta da s tim radim" (Gredelj: 1997). O privatizaciji u BiH i (Ibraković, 2001).

bogataša koji su regrutirani iz političkih vladajućih vrhova, vojnih zapovjednika, paravojnih čelnika, te kategorije klasičnih krimanalaca. Jedna od karakteristika je bila da su oni bili povezani neposrednim materijalnim interesom i često je njihovo povezivanje nadilazilo i konkretnu nacional(ističku) grupaciju. Odnosno ulazio je, kada je to interes nalagao, i u sferu dogovora sa sličnim interesnim nacional(ističkim) grupacijama druge, ili treće nacije, ali i etničke skupine, pa i predstavnika "međunarodne zajednice". To je, ipak, samo jedna, ali bitna, strana uticaja etničnosti na procese privatizacije, odnosno tranzicije u cjelini. Nastavak tog procesa je ozvaničen u Daytonu, kada je definitivno utvrđena "linija razgraničenja" i uspostavljena podjela BiH po etničkom principu, makar to bilo tumačeno samo kao postratnom „linijom razgraničenja." Praktično, sve što je slijedilo u nastavku procesa tranzicije je bilo legalizacija prethodnog stanja, odnosno podjela "nadležnosti" nad "svojom" (ili) : teritorijom koju kontrolira (prva, druga ili treća vojna snaga koja ima nacionalno obilježje). U općoj pauperizaciji svih slojeva stanovništva koje je protjerano, opljačkano, ojađeno, sa duševnim patnjama koje su nemjerljive, pojavljuju se (opet) pripadnici sve tri nacional(ističke) grupacije koje su se obogatile u ratu (zanimljivo je da količina novčanih sredstava ne može da se vezuje samo za puke "snage agresije", odnosno "snage odbrane"). Jasno je da se radi o "odabranim", o elitama-predvodnicama. Još uvijek ne neistraženo kada će se to nazvati pravim imenom- ratnog profiterstva, ali čini se da "prvobitna akumulacija kapitala", po čisto mafijaškom pristupu, nije mimoišla ni Jugoistočnu Evropu, odnosno i BiH.

Kao što ističe Laslo Sekelj: „Ekonomska modernizacija, a to znači uvođenje tržišta robe, rada i kapitala je neminovnost. To podrazumeva vladavinu prava, autonomiju društvenih podsistema, konkurenciju, a kao prvi korak privatizaciju državne i paradržavne (društvene) svojine. Privatizacija, naravno, znači da će bogati postati još bogatiji, ali ne mora nužno da znači i da će siromašni postati još siromašniji kao što se to već desilo u Srbiji, Crnoj Gori, Hrvatskoj, Ukrajini, Rumuniji, Rusiji, itd. Uostalom, i u njima je izvršena, također, privatizacija – ali mahom mafijaška" (Sekelj, 2000).

Tome treba pridodati određeni novouspostavljeni mentalitet „pobjednika", u kojoj se „poražena" strana na bilo kojem planu tretira kao apsolutno poražena i obespravljena. Iz toga slijedi i logičan zaključak da ustvari postoji samo —privatno dobro i da se ono može i *mora* ostvariti isključivo na štetu drugih pojedinaca ili grupa. Ukoliko ni to nije moguće, onda se mora učiniti sve da se drugima što više naškodi, to jest da im se oduzme mogućnost privatnog uživanja inherentno ograničenog dobra (a dobro je ograničeno veličinom grunta i brojem onih koji na njega imaju "pravo" po raznim osnovama). U seljačkom društvu je socijalna zavist direktna posljedica percepcije o ograničenom dobru. Ova socijalna zavist je karakteristika svih nacija u BiH, a komšija je najbolji ako ima kravu koja puši (protivnom, gori mu štala). A, kada se takav princip jednom duboko ukorijeni, onda se —prirodna borba za vlast pretvara u otvoreni grabež i široko se otvaraju vrata raznim vrstama korupcije ili, pak, pretjeranoj zavisnosti nosilaca vlasti od raznih pojedinaca ili grupa koje sprovode vlastiti

privatni interes preko države. Samim tim, država se privatizira, odnosno postaje privatna država pojedinca, jedne ili više porodica . Tako privatizacija u većini zemalja na Jugoistoku Evrope nosi duboku oznaku totalno **privatne** privatizacije, a institucije su fasada procesa koji donosi "novi" sistem, politički i kvazi - etički.

Okončavanjem procesa privatizacije, koji nosi u BiH etničku oznaku, izvršit će se promjena vlasničke strukture i realizirati promjena ukupnog privrednog, ali i političkog sistema. Naime, izgleda da je i kod političara, pa i teoretičara, a i kod tzv. međunarodne zajednice u BiH jasno da je tranzicija nužnost i da se njoj pristupilo, ali nikome nije jasno dokle se tu stiglo.

Veliki broj teoretičara u svijetu smatra da demokratska tranzicija iz nedemokratskih (totalitarnih, odnosno autoritativnih režima), posebno u multinacionalnim društvima, prate brojni problemi i sami činovi demokratskih izbora i proklamacija za privatnim vlasništvom nisu dovoljni preduvjeti da se tranzicija i izvrši (Dhal, 1989: 207). Međutim, teško se oteti utisku da se konkretno na primjeru BiH to desilo na duboko moralno nepravedan način, da bi se očekivalo da dovede do stvarne "države blagostanja" ili "države pravde", kada je na nepravdi zasnovan cijeli sistem, odnosno ostvarenju "ljudskih prava i sloboda" kada je vlasnički koncept uspostavljen upravo na grubom kršenju ljudskih prava uključujući i napad na pravo na život, silovanja, pljačke, otimačine, prevare, terorizam i pojedinačni i organizirani...

6.1. BiH - bez srednje klase

Razvijene demokratske zemlje su one koje imaju dugo vremena stabilan unutarnji razvoj, nisku stopu nezaposlenosti i koje su u najvećem dijelu preboljele "dječije bolesti" raznih iracionalizama. To su zemlje, koje po vanjskom izgledu, sve više liče jedna na drugu, jer su standardi učinili svoje. To se odnosi kako na potrebu **obrazovanja, urbanizacije, razvijenog javnog mnijenja i visokog standarda** njenih stanovnika. Te zemlje su primamljive za izbjeglice, ali i ljude željne rada iz svih zemalja svijeta. Prema njima se kreću multikulturalne, multireligijske i multinacionalne mase cijelog Planeta sa željom da tu dobiju status. Idu i oni koji ih gorljivo kritikuju,

Evidentno je da srednja klasa u Zapadnom modelu demokratije predstavlja onaj neophodni zamajac promjena, odnosno otvara **potrebu** za promjenama ka demokratiji. BiH na početku XXI stoljeća jednostavno nema srednje klase (objektivno), jer je BiH društvo trenutno podijeljeno u samo dva sloja: bogati (zanemarivo mali procenat) i siromašni. Ostaci moguće srednje klase iz socijalizma u liku inteligencije, VK majstora i još nekih kategorija su realno nestali, odnosno ušli u kategoriju "siromašnih". Od malih ostataka nekadašnje srednje

klase, koja je uspjela da zadrži staj status, i „novih bogataša", kojima je rat bio blagodatno sredstvo socijalnog napredovanja i promocije, a njihove najznačajnije poluge crnoberzijanstvo i ratno profiterstvo, uspostavljena je tek nešto vidljiva „prljava" srednja klasa (Šijaković, 1999: 177).

. "Pravila igre" u suštini potpuno novog društva za BiH i dalje su nepoznata, jer BiH prije rata nije bila ni blizu ni kapitalističkoj privredi ni liberalnoj demokratiji, pa se nektitički prihvatila pomoć stranaca koji su prisutni u BiH ne kao zvanični protektori, ali nose velike ovlasti i ne odgovaraju nikome. To je formiralo i svojevrsni BiH poligon u kojem je veliki broj (odgovornih) aktera,a da niti jedan od njih nije direktno odgovoran za bilo šta. Model nepravedne privatizacije je dio cijelog tog procesa, ali taj model će sa svojim posljedicama dugo određivati i puki sistem preživljavanja onih koji su zajednička društvena dobra sticali u ranijem periodu, a najčešće u vremenu na početku XXI stoljeća nemaju ništa od toga, s tim da je najveći dio ostao bez posla i bez izgledne mirovine. BiH je u postratnoj nužnosti skoro pa idealan teren za razne "igre" (i domaće i strane „igrače") u oblasti privatizacije, posebno zato što od početka "pravila igre" nisu donesena, odnosno za pretpostaviti je da i ne žele da donesu. U protivnom bi međunarodna zajednica, kao garant Daytonskog sporazuma, i sama insistirala na takvim propisima koji su već oprobani u zemljama iz kojih njihovi predstavnici dolaze, kao preduvjetu svih uvjeta (Ibrahimagić, 1999: 17- 18).

Možemo se složiti sa Ericom Hobsbawm-om da su narodi Centralne i Istočne Evrope imali tu nesreću u tome što su uvijek bili pod pritiskom nužnosti prihvatanja već oprobanog modela koji je donosio ili osvajač, ili su u spletu historijskih okolnosti morali da uzor traže u već oprobanom modelu. I danas je, nažalost, tako. To se odnosi i kroz nacionaliziranje u procesu privatizacije. Konkretni grupno-svojinski nacional(istički)ni interesi su maskirani u zamišljenoj zajednici sazdanoj od mitova, poznati pod nazivom "nacionalni interesi".

Na kraju tog procesa (možda suviše kasno i za samu BiH kao državu) će se vidjeti stvarni interes. Tada će priča o nacionalnim bojama i grbovima imati realnu podlogu u stvorenoj novoj klasi, bilo da se ona zadržala u BiH ili je našla utočište vani. Ta priča ima svoj korijen u "nacionalnim preduzećima" po barbarskom principu "što je osvojeno to je moje" (za sada još uvijek "naše"- **moje** nacionalne grupe). Klasična ratna pljačka zajednički stvorene vrijednosti obezvrjeđuje proces privatizacije i eliminira veliki broj djelatnika i njihovih porodica koji ne mogu postati dioničari čak i u preduzeću u kojem su svojim radom stekli penziju. Ovo iz jednostavnog razloga što su odatle protjerani, pobijeni ili udaljeni na "pristojnu razdaljinu" u egzilu druge zemlje, pa i drugog kontinenta, ili im je "firma" propala, isparila ili volšebno poslije rata nestala u raznim ujdurmama. Često i u prešutnim dogovorima ("nepoznatih" moćnika) po principu nacionalno-teritorijalnog "ključa" po formuli: "Neću dirati u tvoje, a ti ne diraj u moje."

Proces konsolidacije preduzeća se namjerno otežе, jer je faktor vremena, u zaleđenom, a uz to i urušenom i besperspektivnom stanju, vrlo važan. Time se, ustvari, sprječava demografska konsolidacija od prije rata. Stvaranje novog kulturnog miljea i vrijednosne identifikacije na prostorima gdje su uništeni predratni i povijesni i kulturni, ali i

ljudski, faktori identifikacije, mijenja sliku i onih koji još imaju želju da se vrate. Ta novostvorena slika je za mnoge, koji su prisilno izbivali iz mjesta u kojima im je bio dom i posao, i nepoznata i stvorena je zacrtanom scenografijom etničkog čišćenja. Namjerna ruralizacija ("osvojenih") gradova sa "vlastitim narodom" je i nagrada za "obavljeni posao" u ratu, ali još više radikalizacija sprječavanja povratka *stabilizacione* strukture (srednje klase).

U skladu sa svojim potencijalima, preživjeli prognanici iz ove strukture koji su ostali u Federaciji će tražiti na sve moguće načine da se "pronađu" u Federaciji (a i u Federaciji BiH su potrebni, ili su postali dio vladajećeg establišmenta "s druge strane"), a oni u inozemstvu sve manje razumijevaju "igre bez granica" u sve češće imenovanoj samo "nekadašnjoj domovini". Po svojoj poduzetnosti i ulogom predvođenja, menadžerskim sposobnostima, pa i intelektualnim potencijalom, oni u inozemstvu nalaze povoljno mjesto za sebe. Ovoj strukturi neizvjesnost povratka i objektivna situiranost njih i njihove porodice, sa zaprekama koje nosi povratak, daje male šanse da se stvarno vraćaju. Prislilnim metodama, ali i vještim zakonskim manipulacijama se ustanovljavaju novu vlasničku strukturu zemljišta. To se u historiji BiH dešava u kontinuitetu zadnjih stotinjak godina i ponajviše na štetu Bošnjaka.

Time BiH mijenja strukturu "uknjiženog" zemljišta, a to u novim okolnostima ima dugoročne posljedice koje je nemoguće sagledati. Sada izraz **nacionalizacija** zemljišta, pored onog što se učilo iz osnova ekonomije, ima u BiH i bukvalno značenje. **Nacionalna majorizacija je prisutna u pismu, obrazovanju, medijima, vojsci, izbornim političkim funkcijama, u administraciji gdje je bitno smanjena mogućnost pripadnika drugih nacija da se koriste javnim službama, u pravu se favorizira na vrlo grub način rješenja i institucije koje predstavljaju nukleus jednonacionalne države. I "konačno, u areni ekonomskog društva, "državotvorna" nacija, kao pretpostavljeni "vlasnik" nacionalne države, mogla bi kod eventualne privatizacije dobiti specijalna (i, čak, isključiva) prava na ponovnu raspodjelu zemlje ili drugih dobara (putem vaučera i sl.)"** (Linz i Stepan, 1998: 56). Bili bi nepravedni kada slične tendencije ne bi primijetili i u Federaciji BiH, a naročito vidljive u dijelu tzv. Zajednice Herceg Bosne. I u tom razlogu (konačnog nacionaliziranja svojine u procesu privatizacije) treba tražiti i debele razloge uvođenja "trećeg entiteta". Mnogi bi u cijeloj BiH odahnuli – trebalo bi samo da se novi vlasnički odnosi legaliziraju konačnom feudalnom podjelom, na tri ili više feuda uvijenih u političku oblandu zaštite "nacionalnog interesa". Naravno, u tim feudima bi vladali vrlo konkretni ekonomski moćni pojedinci koji i do sada imaju dobre (ne samo) poslovne veze.

Nacionalizam ne ide zajedno sa integracijama u Evropi, ali je pitanje da li nacionalističke snage i žele u integracije. Etička propitivanja uloge i same Evrope spram ovakvog stanja u BiH su nužna radi same Evrope u 21. stoljeću. Jer, mnogo je još multinacionalnih društava i u Evropi i svijetu. I još jednom: Zašto u BiH forsirati rješenja koja ni jedna država istinske demokratije ne bi poželjela kod sebe?

Pojedinac teško može tako lagahno da se "prebaci" sa socijalizma na demokratiju. Čak postoje mišljenja koja stavljaju u sumnju da je takvo nešto uopće i moguće, te da čovjek tako ostaje "rob starog sistema" i kao "okovima" biva sputan za stvarno razumijevanje

demokratskih institucija, pravila i vrijednosti. Na taj način institucionalni okvir kojeg donosi demokratija djeluje pristojno sve dok "liči" na one oblike i strukture koje je građanin naučio. Pri tome, on se ponaša slično, bilo da se radi o građaninu koji je "obični", odnosno onaj koji je "na (društveno-političkoj) funkciji. Opisi (novih) fenomena se služe starim rječnikom koji koristi izraze - "urota", "unutarnji i vanjski neprijatelji", koristi se terminologija etnocentrizma, historiocističkih reminiscencija, izrazi se zaogrću mističnim simbolima, te nose sobom dvojaka i višeznačna tumačenja. Zato ne treba da čudi da se kod analitičara "novi" sistem, kakav je prisutan u Bosni i Hercegovini, doima kao jedna groteksna varijanta feudalno-staljinističkog modela koji želi da obuče "Bossovo" odijelo.

Opasnosti neuspostavljanja ili nefunkcioniranja civilnog društva, participativne političke kulture i pripadajuće demokratske formalne strukture mišljenja, su mnogostruke. Na osnovnom nivou, bez njih demokratija ne funkcionira kako treba, i može da se degenerira u neki totalitarni (ili u najboljem slučaju autokratski) oblik uređenja države. Dahrendorf smatra kako bi lijeve komunističke diktature mogle biti zamijenjene desnim "novofašističkim" diktaturama, s "povijesnom nostalgijom" i "povijesnim mentalitetom" umjesto ideologije, autokracijom i sl. (ništa čudno, s obzirom na tezu o nepromjenjivosti formalne strukture mišljenja – totalitarna forma mišljenja ostaje, a mijenja se samo sadržaj, odnosno mijenja se boja – crveno u crno). To se odnosi i na promjenu vlasničke strukture, kao jednom nezaustavljivom procesu, ali koji je povezan sa mnogim formalnim i neformalnim stečenim mišljenjima. Zemlje tranzicije prolaze kroz krupne probleme miješanja etničkih kriterija iz donedavnog političkog sistema, generičkog morala i pravila ponašanja novog sistema.

U socijalizmu se polazilo od toga da "kapitalizam" ulazi (ili se strateški postavlja tako da "želi" da uđe sa svojim kapitalom) u tzv. "socijalističke zemlje" iz *ideoloških razloga*. To u procesu tranzicije predstavlja kočnicu koja proizvodi više efekata. Jedan od tih efekata je zadržana svijest o kapitalu kao "neprijatelju", a suprotnost toga je da je "kapital politički prijatelj". One zemlje tranzicije koje su shvatile da kapital nije (isključivo) moralno-politički elemenat, čini se da lakše prolaze brojne krize tranzicijskog perioda. Tek puko transparentno iznošenje želje za tranzicijom, kao i činjenica da je komunistička ideja u Evropi "pala", a da to nije ni ovisilo ni od kakvog faktora dotične konkretne države iz bivšeg socijalitičkog lagera, nisu dovoljan razlog za to da se kapital počne i "seliti" u konkretnu zemlju.

Sigurnost ulaganja i poreski podsticaji, uz jeftinu radnu snagu, predstavljaju osnovicu globalne trke koja nema svoja pravila koja su negdje javno zapisana, nego zakon profita predstavlja osnovicu svega što se danas naziva "tranzicija", ali i "privatizacija", pa se čak i osnovica cijelog ovog procesa može naći i u najčešće rabljenom izrazu "demokratizacija", odnosno čak i "globalizacija". Naravno, prepoznavanje ovih (nepisanih) zakona predstavlja i razumijevanje društva u kojem živimo kao savremenici početka trećeg milenija.

Gledajući savremenu zbilju u kojoj se tranzicijski procesi dešavaju, dolazimo (opet) do dva osnovna pristupa: jedan je (prisutan kod domaćih političara i intelektualaca) u vjernoj imitaciji zapadnog obrasca, a drugi je anti-zapadni stav. Govoreći jezikom F. Fukuyame vidimo da se na ovim prostorima dešavaju **"etnokulturalni konflikti"**, odnosno "etnokulturalne različitosti" koji se tretiraju kao iskliznuće iz "neumitnog hoda" do sada najuspješnijeg modela.

Taj model je, zaista, uz sve realne kritike, po mnogim elementima najuspješniji u dosadašnjoj poznatoj historiji. I tom modelu se dobronamjerno teži, mada se ne smije zanemariti ukorijenjenost antikapitalističkog, odnosno iz njega proisteklog antizapadnog stava. Neuspješnost procesa tranzicije i ograničenost ljudskih života spram vremena tranzicije stalno pojačava ovu drugu tendenciju.

Ipak ova **"Evropa koja to još nije"** (Srednja, Istočna, a osobito Jugoistočna Evropa) se suočava sama sa sobom na dramatičan i pomalo teatralno napadan način. Koliko su realna ogledala u kojima se ogledaju narodi koji teže nacionalnoj državi (ali, i građani pojedinci bez kojih, kao što smo naprijed naglasili, civilnog društva nema, makar kakve institucije se čak i foromirale po strogom ugledu na Zapad), to je već drugo pitanje. Dugo vremena je socijalizam (ili forma vladavine nad narodima koja je bila raširena pod tim imenom) prikrivao ono od čega se bježalo čak i u disidentskoj literaturi - narodi ovih regiona (uglavnom) su mnogo vremena i prije socijalizma tretirani kao "problematični" od strane razvijenog Zapada. Sa takvim tretiranjem sve su više i sami sebe počeli da tretiraju kao "probleme" i da se u takvoj poziciji i stvorenom socio-psihološkom odbrambenom mehanizmu preživljanja i odnose spram ostatka Evrope.

Suočeni sa izmjenama identifikacijskih simbola u vrlo kratkom vremenu, narodi Jugoistočne Evrope, a posebno konglomerat "naroda, narodnosti, nacionalnih manjina i ostalih" sa područja bivše SFRJ, su sa brzim promjenama organizaciono-državnih ustrojstava morali mijenjati i tradicionalne multikulturalne elemente svoje multikulturalne komunikacije. Tradicionalne forme u kojima se stoljećima pojavljivalo, u konkretnim uvjetima suživota, izgrađeno međusobno poznavanje, tolerancija i poštovanje različitosti kao osobenosti i osobnog znaka prepoznavanja koji nije smetao, su se rušile i proglašavale "nazadnim". I dok su se rušili ti tradicionalni oblici komunikacija, nisu izgrađivane nove forme poštovanja osobenosti. Naprotiv, osobenost kulturnog sopstva je, kao takva, postala opskurna i u tradiciju je ulazilo da se treba mijenjati sa "novim društvom" i izgradnjom "novog čovjeka".

Socijalitička internacionalna solidarnost, koju je pratila ideološka asimilacija u poremećaju kolektivno-nacionalnih odnosa, jednostavno nije imala adekvatne odgovore na nova pitanja legitimiteta. Delegitimacija samog sistema jednostavno je učinila lažnim sve novoproizvedene norme i forme komunikacija. Pozivanje na tradiciju je bilo uzaludno - jednostavno, to je za kratko vrijeme pretvoreno u muzejski eksponat, tek puko sjećanje koje se nije dalo obnoviti.

Između ostalog, tu se nalazi i dio odgovora zašto je nemoguće porediti slučajeve da je i u Drugom svjetskom ratu bilo manje zločina i rušenja, mada je sukoba bilo, ali je zločin u ovom ratu koji je učinjen, posebno spram Bošnjaka u BiH, proizašao iz starih i novih stereotipa i gubitka tradicionalnih oblika komunikacija koji su se potvrdili kroz višestoljetno iskustvo zajedničkog života. "Bratstvo jedinstvo" je bilo ideološka floskula koja se topila zajedno sa nestankom ideološkog mono-partijskog monolita. Na evropskoj sceni, punoj iznenađenja, nakon rušenja Berlinskog zida 1989. godine i jednostavnog "topljenja SSSR-a" i hladnoratovskih oblika, zavladala je zatečenost (Lošonc, 2001: 15)[40] Nju je karakterizirala euforija "pobjede" NAŠEG modela, posljednji pokušaj da se SPECIFIČNI MODEL spasi, odnosno da se spasi čvrsto tlo pod nogama ogromnog broja ljudi, izgledno (planiranje (vizija) vlastite budućnosti i budućnosti vlastite porodice koja je ostala kao još jedina izgledna društvena forma. To je izazvalo ogromne talase od čije snage i destrukcije su se uplašili i oni koji su ih pokrenuli.

[40] Prisutne su i teorije "malih razlika", odnosno tretiranje "stranca" nakon svega što se prošlo zajedno. "Biti "drugi", biti "stranac" nije samo različitost, već i sličnost koja djeluje kao smetnja u pogledu osnaživanja identitetskog obrasca. Etnički sukobi na Balkanu i u Istočnoj Evropi odražavaju upravo takvu vrstu hermenutičke smetnje, sličnosti sedimentiranih kodova života između sukobljenih strana "oponenti" doživljavaju kao prepreku pred afirmacijom identiteta. Sličnost "male razlike," da se poslužimo vokabularom psihoanalize, ne odgovora ideološkoj naraciji o nepodijeljenom nacionalnom biću. Upravo zato se ubrzano promovira politika osnaženja razlike, imlementiraju se nove riječi, projektiraju se manipulacije sa medijskim-oficijelnim sredstvima da se stvori novi jezik koji otjelovljuje različitosti, to jest, u suštini – sakrivanje identičnosti.

IV Ekskluzivizam kao negacija slobode

Kroz stvaranje etičke projekcije vrijednosnih sudova u BiH prije rata i kulturalnih pretpostavki za njihove promjene u toku agresije i poslije rata, stvoreni su neprirodni uslovi za najmanje tri "istine" o osnovnim elementima tzv "generičkog morala". Obnova **generičkog morala** (Rus, 1987: 13-42)[41] i njegovo iskreno usvajanje od strane većine stanovnika je preduslov za mentalno ozdravljivanje BiH društva. Ekskluzivizam je u praksi na BiH prostorima donio strahovite zločine bez čijih razrješavanja u smislu suđenja ratnim zločincima, ali i kroz poništavanje efekata "kulturne intervencije", neće moći biti prevaziđen koncept ekskluziviteta. Pod ovim terminom (kulturna intervencija) se u psihoanalizi, ali i u geopolitici i planiranju ratova, podrazumijeva da velikoj destruktivnosti u ratu prethode "kulturna" obrazloženja koja ističu na "drugoj strani" sve nedostatke od pokvarenosti potencijalnog protivnika, potrebu pedagoške svrsishodnosi vlastite intervencije, odbrane časti, proglašavanje intervencije za narodni ustanak itd. Nalaze se kulturološka, atropološka, filozofska, vjerska, historijska i druga " naučna" objašnjenja pred vlastitim narodom u njegovom pozivu za destrukciju. Ta sredstva "kulturne intervencije" kao mirnodopski arsenal stoje na raspolaganju i kada topovi utihnu. To je svojevrsni nacionalni mesijanizam s kojim koketiraju i ideologija i politika i religija, ali i je novi "opijum za mase" (šire: Zgodić, 1999).

Ekskluzivitet "svoje" nacije se, nakon sukoba, impelmentira kroz "nauku", sredstva informiranja, usmjerena propagandistički, kulturu i njene tvorevine i što je posebno značajno kroz izmjenu sistema obrazovanja i prilagođavanja njegovog sadržaja forsiranje etnohomogenizacije i razvoja vlastitog ekskluziviteta na račun "drugog" (u BiH i na račun "trećeg").

Jedan od bitnih razloga raspada Jugoslavije jeste što je socijalistički koncept samoupravnog tipa bio antidržavni, a unitarizam proglašen za glavnu opasnost. Zato je demokratizacija smrtna opasnost za nacionaliste. Šta to znači na primjeru BiH?

---

[41] Izraz "generički moral", kojeg koristi Vojan Rus, jeste adekvatan za objašnjenje proizvođenja i očuvanja očovječnih (humanih odnosa) i koji su primjereni nekim univerzalnim i TRAJNIM moralnim normama i pored društvenih moralnih normi taj izraz u sebe uključuje i autentični poziv na moralne vrijednosti kroz Božije Objave ljudima.

1. I u Bosni i Hercegovini čak i međunarodna zajednica forsira jednu antidržavu, a snage koje se bore za cjelovitost države svi drugi proglašavaju unitarističkim.

2. Spriječavanje demokratizacije i odlučno suprotstavljanje stvaranju bosansko-hercegovačke nacije će biti najznačajniji zadatak za sve nacionalizme u Bosni i Hercegovini. Nacionalizam može u tom slučaju biti dopušten, ali u liberalnoj demokratskoj državi se na demorkatski način bori za eventualno otcjepljenje. Greške uočene u Jugoslaviji, kada je država postala nevažna zato što nije preduzimala ništa idući ususret političkim i demokratskim promjenama, nego je glumila carstva iz kojih je nastala (ponajviše Austro - Ugarsko, ali i Osmanlijsko na nekim dijelovima, želeći da bude samoproklamirana "savjest čovječanstva", "topla struja socijalizma" i u krajnjem slučaju ono zbog čega je optuživala SSSR- predvodnica socijalizma i "velesila"). Moralna pobjeda nad divovima kao što su Njemačka ili SSSR davala je snagu pokretu, a višeetničnost se forsirala, pa čak i podrazumijevala, jer gdje će kosmopolitska ideja biti u jednonacionalnoj državi i kakav bi ona primje bila drugima kada bi bila nacionalna država?

3. Nije se vodilo računa da u situaciji raspada prevladava stav: Zašto bismo bili manjina u velikoj državi, kad bismo mogli biti većina u maloj (Vladimir Gligorov). To pitanje ostaje otvoreno i u Bosni i Hercegovini i može očekivati i intenzivna aktivnost nacionalista u spriječavanju prijema Bosna i Hercegovina u evropske integracije, jer će EU biti značajan faktor koji bi spriječio separacije, jer je i Evropska unija svojevrsna multietnička federacija, ali federacija liberalne demokratije (Jović, 2001: 126).

1. Kako da BiH postane "normalna" država (kao i druge u Evropi)?

U svom nastojanju da uđe u članstvo i NATO saveza i EU, Bosna i Hercegovina, kao i druge zemlje tranzicije, pokušava da pokaže i dokaže da liči na ove dvije međunarodne asocijacije, da se formatira prema zahtjevima nacije-države, jer sve ono što se Bosni i Hercegovini daje kao uvjet za prijem već postoji u normalnim zahtjevima za vladajući oblik nacije-države u svijetu, a posebno na Zapadu (Varadi, 2000: 4). Odnosno, države-članice ovih asocijacija iznose zahtjeve prema svom modelu. Istovremeno, svakom analitičaru je jasno da su takvi zahtjevi ponajviše u "nadležnosti" Bošnjaka, jer značajan dio BiH- Hrvata i veći dio BiH Srba, zarad drugih namjera, ometaju ostvarenje "sličnosti" na razne načine - odudarajući namjerno od zacrtanih standarda. Kada se sistemom mrkve i batine natjeraju da to učine onda je to groteksan pokušaj da se tim asocijacijama pokaže da se liči mnogo više nego što to Bošnjaci ikada i pomisliti mogu. Njihova prilježnost u provođenju principa nacije-države je usmjerena prema drugoj državi izvan vlastite u kojoj su rođeni i u kojoj će najveći dio njih zauvijek ostati i biti sahranjen.

Za Bošnjake, kao i one Bosanske Hrvate i Bosanske Srbe, koji zajedno s njima žele BiH kao svoju domovinu, je to težak posao i napor koji je povezan sa odricanjem od

pobjedničkog mentaliteta, odstupanje od uloge žrtve koja (zbog evidentnih žrtava u agresiji koju su na njih izvršile iste komšije uz pomoć "svojih" država-nacija) bi, bez uslovljavanja, trebala biti uvažena. Bošnjaci su prinuđeni da troše energiju i svoj biološki fizički i psihički potencijal u dokazivanju da su mnogo "evropskiji" nego što to treba da radi bilo koji narod u Evropi. Odnosno, praktičnim aktivnostima treba da dokažu da ne liče, ne samo fizički, nego i duševno na "one tamo" muslimane širom svijeta, a posebno one arapskog porijekla i terorističkih namjera. Naime Bošnjaci u kršćanskoj Evropi treba da dokazuju da su tu bili i da po najstrožim kriterijumima zaslužuju da tu i ostanu. U "svojoj državi" koju treba da dijele sa drugim.

Vestfalski mir koji je uspostavljen 1648. godine, inaugurirao je neke principe među kojima i začetak teritorijalnog suvereniteta koji je po nekim autorima osnovni politički i pravni argument, pa i osnova sistema nacionalne države. Već dugo se model zapadne nacionalne države (čiji je jedan oblik prisutan i u zemljama nastalim na prostoru bivše SFRJ - u različitim varijacijama) tretira kao "nepromjenljiv", međutim jasno je da je danas jedan od osnovnih oblika te "nepromjenljivosti" - teritorijalni suverenitet već dobrano narušen. "Postnacionalna geografija" jeste danas prisutni model u svijetu i ona, mada neki primjeri govore i drugačije, ipak postaje trend. I u takvoj situaciji se pojavljuju razni lokalizmi, odnosno zavičajnosti. Taj zavičajni subjektivitet čine uži životni svjetovi, zasnovani na osnovama relativno stabilnog ljudskog postojanja, relativno poznate zajedničke historije i kolektivno proputovanih i lahko prepoznatljivih prostora i mjesta. To izaziva sukob na konceptu nacionalne države. Druga opasnost za nacionalnu državu su sve češća putovanja i usmjeravanje prema destinacijama svijetu, a posebno prema razvijenim zemljama.

Ako velikodržavni pokreti vezani za Bosnu i Hercegovinu nisu (za sada) ostvarili svoju osnovnu funkciju - podjelu Bosne i Hercegovine, onda su uspjeli da uspore i za dalju historiju odgode formiranje nacionalne države u kojoj bi Bošnjaci bili apsolutno većinska nacija.

Dodatnu snagu pored etničkog čišćenja i protjerivanja, ovim nastojanjima i nakon potpisivanja Daytonskog sporazuma daju postupci otezanja s primjenom i nemogući uvjeti življenja koji dodatno vrše preseljenje Bošnjaka. Istovremeno, etnički inženjering (i poslije Daytona) radi na "proizvođenju" posebno srpskog naroda (adaptacija Srba iz Hrvatske, pa i sa Kosova u BiH).

Prostor određene zemlje može biti a) "tlo" ili "zemljište" i b) teritorija. Kada u Bosni i Hercegovini nakon Daytona njene konstitutivne nacije govore o **"zemljištu"** možda i misle na konkretno i isto zemljište u Bosni i u konkretnom lokalnom zavičaju koji se nalazi u Bosni i Hercegovini, ali kada govore o **„teritoriji"** zemlje ili „rodnom tlu" onda imaju različite predstave o tome. Tu se pojavljuju razlike u varijacijama tema: grunt, tlo, zemljište, otadžbina, domovina, rodna gruda itd. Ovi raskoraci sve više služe kao presudni elemenat orpavdavanja državnog legitimiteta i državne vlasti, dok se ideja o naciji sve više preseljava ka drugim diskursima lojalnosti i afilacije - koji su nekada lingvistički, nekad rasni, nekad vjerski, ali vrlo rijetko teritorijalni. (Apaduraj, 2000).

Prijem (evropskih) zemalja u Evropsku uniju je kao video igra: moraš skupiti određeni broj bodova da pređeš na sljedeći nivo „prijema" (level).

1.1. Bosna i Hercegovina u etnokulturalnoj heterogenosti

U situaciji **etnokulturalne heterogenosti** nema baš izraženih obrazaca za rješenje etničkih sukoba. (Kymlicka, 2000: 2) Tek početkom devedesetih godina XX stoljeća započinju ozbiljniji teorijski pokušaji da se osvijetli etnička heterogenost i utvrde načini prevazilaženja sukoba. Talas etničkih sukoba, posebno na jugoistoku Evrope, obnovio je teorijske rasprave koje izvlače zaključke da tranzicija ne ide u očekivanom smjeru. Bio je izražen vrlo uticajan stav da će doći na pepelu komunizma do nicanja novog demokratskog poretka na volšebno "normalan" način. Kao razlog što do toga nije došlo najčešće je navođen razlog u „odleđenom" nacionalizmu. Međutim, i unutar samih zapadnih demokratija postoje mnogi momenti koji upućuju na nužnost tretiranja nacionalnog pitanja: izražena netrpeljivost većine prema imigrantima i izbjeglicama, posebno u Francuskoj, Velikoj Britaniji, Njemačkoj, pa i SAD. Često i u drugoj deceniji XXI stoljeća to ima čak i rasnu pozadinu. Političko oživljavanje i mobilizacija domorodačkih naroda, je polučilo za rezultat nacrt Deklaracije UN o pravima domorodačkih naroda, a stalno se kao prijeteća pojavljivala secesija unutar nekih od najperspektivnijih zapadnih demokratija, koje idu od Kvebeka do Škotske, pa do Flandrije i Katalonije. Iskustvo komunističkih zemalja i prisutni problemi etnokulturalne heterogenosti na Zapadu natjerali su veliki broj teoretičara da se ozbiljnije bave ovim pitanjem. [42]

Iz liberalne tradicije proističe određeni mit o "etnokulturalnoj neutralnosti".

Prema ovom mitu liberalne države tretiraju kulturu na isti način na koji tretiraju religiju, odnosno kao nešto što su građani slobodni da njeguju u privatnom životu (sa jednim jedinim ograničenjem da poštuju istovjetna prava drugih), ali to nije briga samo države. Isto kao što isključuje zvaničnu religiju, liberalizam odbacuje mogućnost uspostavljanja zvaničnih kultura koje bi imale povlašten status u odnosu na druge moguće kulturne pripadnosti. Neki autori (kao Michael Walzer) tvrde kako liberalizam pretpostavlja "odsječno razdvajanje države i etniciteta". Država je "neutralna s obzirom na jezik, historiju, literaturu, programe" etničkih i nacionalnih grupa. Na osnovu toga u teorijama se pojavljuje razlikovanje liberalne **"građanske nacije"** (*civic nations*) od neliberalne **"etničke nacije"** (*ethnic nations*). Etničke nacije, u takvoj projekciji, smatraju reprodukciju određene etnonacionalne kulture i identiteta jednim od primarnih zadataka. S druge strane, "građanske" nacije su neutralne prema etnokulturalnim identitetima njihovih građana - pripadnost naciji ovdje se definira isključivo u terminima prihvatanja određenih principa demokratije i pravde.

---

[42] W. Kymlicka iznosi da je tek devedesetih godina XX stoljeća došao jedan broj cjelovitih filozofskih rasprava na engleskom jeziku kao npr: Will Klymicka: Multicultural Citzemship: A Liberal Theory of Minority Rights, Oxford University Press, 1995. ; Charles Taylor: The Politics of Recognition, Princeton University 1992. Tamir Yael: Liberal Nationalism, Princeton University Press, 1993. (Kymlicka, 2000: 48-51) itd.

„Liberali priznaju značaj društvenih veza i pripadnosti zajednici, ali oni pretpostavljaju da se individue mogu distancirati od svojih društvenih uloga i pripadnosti, i da mogu „prihvatiti, odigrati i odbaciti svaku od njih po želji (iako ne sve, verovatno ni mnogo njih u isto vreme). Stoga su volja, izbor, refleksija i procenjivanje od ključne važnosti za liberalnu ideju osobe" (Tamir, 2002: 74).

Ovaj neutralistički princip često se ističe kao osnovni razlog za odbacivanje bilo kakvih manjinskih zahtjeva za posebnim pravima koja bi bila izvan građanskih i političkih prava dodijeljenih svim građanima. U praksi se to pokazuje kao mit koji nema osnova, jer ako USA nema zvaničnog jezika to ne znači da sva djeca u školi uče engelski jezik, pravna je obaveza da imigranti stariji od 50 godina moraju da nauče engleski ako žele da budu primljeni u državljanstvo, ustroj federalnih jedinica je takav da omogućava anglofonskom stanovništvu većinu u svih 50 država.

Etničko se počelo pojavljivati u sferi političkog dovodeći u pitanje funkcioniranje političkog života nacije: njegove mehanizme reprezentiranja i njegove principe legitimnosti. Preciznije rečeno, etničko se pojavljuje agresivnije ugrožavajući sferu političkog i građanskog, ali se ono nikada nije ni potpuno povuklo: "Jasno je da demokratske nacije (primjerene za društva Sjeverne Amerike i Zapadne Evrope, primjedba Dž.I.) nema ako je broj onih koji se ponašaju kao formalni građani mali, kao što je slučaj u nekim nezapadnim zemljama u kojima država ne uspeva da transcenduje etničke solidarnosti... Demokratska je nacija postala konkretna utoliko što je izvor kolektivnog identiteta, morala, strasti i postupaka: nacionalna integracija je stvorila, po rečima Norberta Elijasa, specifični socijalni habitus." (Šnaper, 1996:142- 143).

U ovom kontekstu je nužno zastati i približiti se stvarnosti BiH koja zahtijeva suprotan proces koji u njenoj historijskoj paradigmi treba da pronalazi re-demokratizaciju nacije. Šta je to zajedničko historijsko iskustvo, odbrana slobode, racionalnost, demokratsko odlučivanje - naprotiv ove sve elemente je teško pronaći jer sve nacije nose sobom "vlastito historijsko iskustvo", svoju "revoluciju" (ustanak, ujedinjenje i sl.). U agresiji čak i promijenjena demografska struktura stanovništva, uprkos katastrofalnim posljedicama, ipak daje šansu da se ostvarivanjem Daytonskog principa povratka "svih na svoje" čime se obnavlja javni prostor BiH koji je bio prije agresije. Sigurno je da ništa više neće biti isto, te da je etnički nacionalizam odnio pobjedu, jednu od mnogih u historiji ljudske destruktivnosti. Ali ta pobjeda je Pirova pobjeda za sve, a podaci koji slijede bi trebali da daju više svjetla na činjenicu da se, mada teško, povratak ipak ostvaruje i prevazilazi homogenizacija i ekskluzivizam "vlastite" nacije.

1.2. Etnički konflikti (ne)rješive enigme: jedna ili više socijetalnih kultura u BiH?

Postoji podijeljenost teoretičara u pogledu održivosti multi-nacionalnih i demokratskih društava. Pojedini autori su vrlo skeptični u tom pogledu: "etnički pluralno društvo .... ne predstavlja plodno tlo za demokratske vrijednosti i stabilnost", tvrde Alvin Rabushka i Kenneth A. Shepsle (prema Todosijević, 2001). S druge strane, izražavana su i optimističkija mišljenja. Drugi autori, vjeruju da je demokratija kompatibilna sa podijeljenim društvom, ali jedino ako država uspije da uspostavi svoju legitimnost. Oni smatraju da federalizam može biti od pomoći u postizanju legitimiteta među stanovništvom etnički podijeljenih društava. Kao, možda, značajniji argument je posuđen iz matematičke računice: ako u svijetu ima oko 2000 etnictiteta koji čine ili mogu da čine posebnost, sa čak i posebnim jezikom (njih preko 6.000), a za sada ima oko 200 država, onda se postavlja pitanje u kojem pravcu bi svijet išao da osigura graničnu podjelu za ovoliki broj etniciteta. Pošto je sistem država uspostavljen, jedino što bi se moglo očekivati za realizaciju i marksistički vladajućeg aksioma da je idealno stanje da svaka nacija dobije državu, jeste da se sadašjni broj država poveća ne za 4 nego za 40 puta. To je, naravno nemoguće, baš kao što je nemoguće na početku XXI stoljeća apriori reći da neka etnička grupa "nije nacija." .

Isto tako kao što je prisutna "*ponovna nacionalizacija*" (koja se često naziva i "etnicizacija", pri čemu se termini "nacionalno" i "etničko" u trećem milenijumu miješaju) odnosno fragmentacija društva po nacionalnim osnovama, jasno je da su prethodna društva (pretkolonijalna, odnosno prednacionalna) proizašla iz svojevrsnog sjeckanja cjelina koja nisu "bahnula s nebesa", nego su bila, po svemu sudeći, uklopljena u kontinuiranu mrežu odnosa, obrazujući na taj način "lanac društva" prije negoli nepovezani niz malih, u sebe zatvorenih grupa. Čak i u „primitivnom" svijetu, grupe vjerovatno nisu bile izolovani kulturni entiteti već su se, ispoljavajući sličnost i razlike, uklapale u jedan mozaik grupa sa određenim kontaktima.

Na prostoru bivše Jugoslavije nova komunistička vlast je negirala postojanje tih kontakata i suživota na ovom prostoru i stvarala je osnovicu za drugu vrstu suživota pod formom nacionalne ravnopravnosti ideološke floskule "bratstvo i jedinstvo". Nakon sloma tog koncepta, Zapad najčešće gubi iz vida postojanje tih interakcija i prije stvaranja Kraljevine Jugoslavije, odnosno SFRJ, pa se prethodni pluralizam zamjenjuje novim jer "stari" nije valjao (sa obrazloženjem: da je valjao ne bi došlo do ekslacije etničkih sukoba). Čak se negira, uglavnom sa ideološkim razlozima, i nesumnjiv uticaj kojeg je i koncept "bratstva i jedinstva" imao. Na primjeru BiH se to ogleda kao diskontinuitet spram nekih tradicionalnih stanja, koja, kao u nekom "sudbinskom određenju", prosto tjeraju da se situacija u BiH dovede do stanja kada se kao najbolje rješenje nudi – definitivno razgraničenje. Pri tome

takvo nešto u prethodnoj historiji nije padalo na pamet nijednoj od državnih tvorevina u kojima se Bosna i Hercegovina nalazila.

Narodi koji ispunjavaju uvjete za autonomiju ili neovisnost su oni narodi koji to zahtijevaju i koji su spremni potrošiti *nešto truda*, a često *i krvi* da ih steknu. Stvar je u svemu tome olakšana ako jedna od glavnih država razvije interes za slučaj "potencijalnog kandidata" obično više iz interesnih nego li iz principijelnih pobuda. Teško je odrediti nešto što se definira kao etnička grupa. Postoji samo jedan zdravorazumski odgovor: etnička grupa definira samu sebe. Ako grupa osjeća da ona čini nacionalnost, narod, onda je tako, i nikakav stepen racionalnog dokazivanja to ne može promijeniti (Fuller, 1997). Bez obzira na skeptičnost pojedinih autora oko toga das u mogući bilo kakvi "recepti", naučna i druga literatura obiluju različitim prijedlozima i savjetima u vezi sa strategijama za reguliranje etničkih konflikata. Od samog početka procesa dezintegracije socijalističkih multinacionalnih država nuđeni su mnogi "korisni' savjeti. Jedni su govorili da je najbolje da se konstitutivni narodi izdvoje u državice, a poslije da pristupe integracijama. Događaji koji su uslijedili nakon raspada Jugoslavije, na primjer, više daju prava mišljenju, poput Wolker Connora, da što veću autonomiju neka etnička grupa uživa to je generalno manja motivacija da se ostane u okviru zajedničke države (Bose,1995: 87-116; Connor, 1994).

Usavršavanje državnog okvira koji bi bio u stanju da "izdrži' etničku heterogenost je problem koji stoji otvoren pred multilateralnim istraživanjima, imajući u vidu da početkom XXI stoljeća praktički nema države koja ima "čist" etnički sastav. Pošto je "kulturni pluralitet trajna karakteristika savremenih društava potrebno je da se "medicina' koja je primjenjivana na etničke konflikte bolje upozna. U svemu tome vrlo je važno pitanje i sa koliko socijetalnih kultura pojedino društvo raspolaže. Odnosno, da se sagleda da li su one kompatibilne, sklone saradnji ili su suprotstavljene međusobno i kakav je njihov odnos prema okolini.

Jedna od najvažnijih determinanti sposobnosti kulture da preživi opisana je odgovorom na pitanje da li je njen jezik ujedno i jezik državne vlasti, odnosno da li se njen jezik upotrebljava u javnom obrazovanju, sudstvu, zakonodavstvu, socijalnim službama, zdravstvenom sistemu itd. Javno finansiranje obrazovanja na maternjem jeziku od suštinske je važnosti, pošto se ovim garantira prenošenje jezika i s njim povezane tradicije na sljedeće generacije. Bez obzira na demokratiju, činjenica je da vlade raspolažu sa skoro polovinom nacionalnog dohotka u konkretnoj zemlji, jezik koji se koristi u organima vlasti određuje i prednosti ili inferiornosti lingvističke grupe. Iz ove perspektive treba posmatrati i pitanje jezika u BiH oko stvarne jednakopravnosti naroda na prostoru cijele BiH.

I dok se kao "neupitnim" tretiraju srpski i hrvatski jezik, dotle se dugo vremena vode rasprave oko „utemeljenosti" bosanskog jezika. Pitanje bosanskog jezika je, ustvari, pitanje priznavanja Bošnjaka kao nacije i duboko je povezano sa svojatanjima BiH. Neprihvatanje bosanskog jezika od strane Srba i Hrvata, nosi sobom negaciju Bošnjaka iz diskursa

velikodržavnih projekata, ali je i nastavak jedne grube jezičke politike iz prethodnog perioda, kada je srpsko - hrvatski jezik bio državni jezik kojeg su morali svi narodi da uče. I tu nije problem da se taj zajednički jezik učio uz nadopunu uzajamnog poznavanja jezika svojeg susjeda. To se dešavalo uz nipodaštavanje jezika „susjeda" (Slovenaca, Albanaca, Makedonaca, Mađara, kajkavskih narečja, ikavskih itd.) i samim time je predstavljalo jednu grubu vrstu ekskluzivizma koja je bila na djelu i pored širokog transparentnog isticanja o jezičkoj politici koja je adekvatna ustrojstvu multietničke federacije. To je bio svojevrsni imperijalizam i bahatost, što je imalo za posljedicu da se jednostavno - nije razvijala "potreba" za prilagođavanjem i razumijevanjem. Kao da se željelo istaći ne samo nadmoć SH-HS jezička struktura, nego pokazati i ko je „gospodar." U kasnijoj fazi (S)rspka i (H)rvatska nacija su nastavili takvo ponašanje koje traje i na početku XXI stoljeća gdje se „kulturno jezičko čistunstvo" prenosi i na pismo (ekskluzivitet ćirilice ili latinice). U razgovoru Srba i Albanaca na Kosovu, na primjer, trebaju neutralni prevodioci! (Spahić, 2001: 107-110), a u Parlamentu BiH prevođenje svih dokumenata na tri jezika!

Državne odluke o jeziku javnog obrazovanja (i javne upotrebe jezika u cjelini) su ustvari odluke o tome koja će lingivistička grupa (dugoročno) preživjeti.

Socijetalna kultura je teritorijalno koncetrirana kultura utemeljena u zajedničkom jeziku koji se koristi u širokom spektru socijetalnih institucija, kako u javnom tako i u privatnom životu (škole, mediji, pravo, državna vlast itd.). Ova kultura pokriva cjelokupnu oblast ljudskih aktivnosti uključujući socijalni, obrazovni, religijski, ekonomski i rekreacioni život, Socijetalne kulture modernog doba su nužno pluralističke. Promocija zajedničkog života se ohrabruje kroz zajednički jezik. Zapravo, kako kaže Gerald Johnson, vlada jedna historijska ironija u činjenici "da se nijedno poliglotsko carstvo starog svijeta nije usudilo da bude tako nemilosrdno u nametanju jednog jedinog jezika cjelokupnom svom stanovništvu na način na koji je to učinila ova liberalna republika (SAD, primj. Dž.I.) posvećena maksimi da su svi ljudi stvoreni jednaki." (Kymlicka, 1999).

U razmatranju ovakvog stava mora se kalkulirati i sa činjenicom da su tvorci savremene SAD imali u vidu iskustva "poliglotskih carstava starog vijeka" koja su, uzgred rečeno, sva propala djelimično i i iz razloga što nisu izgrađivali sisteme kulturalne identifikacije koja se ostvaruje kroz zajednički jezik i njegovu upotrebu. Naravno, ta carstva su bila u vrijeme kada je pismenost bila vrlo niska, a komunikacijske veze među različitim dijelovima velikih carstava bile veoma malehne ili nikakve. Širenje jezika socijatalne kulture na cijeloj teritoriji države zove se *"Nation - building"*, odnosno ne samo i bukvalno sama izgradnja nacije nego i "izgradnja i unapređenje nacije". Pri tome se misli da je ovaj princip u funkciji izgradnje demokratije, a ne samo imperijalističkih ili etnocentričkih pobuda (standardizirano javno obrazovanje je u funkciji izgradnje ravnopravnosti - da svi imaju šanse u modernoj ekonomiji, ravnopravnog pristupa zajedničkim institucijama, te za kreiranje solidarnosti unutar demokratskih država). Izgradnja zajedničkog identiteta i pripadnosti kroz zajednički jezik se provodi radi osiguranja socijalne jednakosti i političke kohezije u modernim državama.

Tako su sve zapadne države angažirane u ovom procesu "izgradnje i unapređenja zajedničke nacije", odnosno u procesu afirmacije zajedničkog jezika, u kreiranju svijesti o zajedničkoj pripadnosti i ravnopravnom pristupu socijalnim ustanovama zasnovanim na tom jeziku.[43] Da li ovakav jedan pristup čini nepravdu manjinama (dakle, ne-neutralnost u ovom procesu, nego princip pravde). Na prostoru Bosne i Hercegovine čak se ne prikriva nepravednost ili nepravda kao vrlo važan segment potiranja manjine, njenog obespravljivanja i isticanja nepoželjnosti.

Ako jedno moderno društvo ima "službeni jezik" u najpotpunijem značenju te riječi, kao od strane države sponzorirani, promovirani izdefinirani jezik i kultura, na čijoj osnovici funkcionira i ekonomija i država, tada su ljudi koji pripadaju ovom jeziku i kulturi očigledno u neizmjernoj prednosti. Ljudi koji govore druge jezike značajno su hendikepirani.(Taylor, 1997). Manjine u takvom slučaju imaju tri izbora:

1. Da prihvate integraciju u većinsku kutluru;
2. Da se bore za svoja prava i samoupravu u cilju održavanja vlastite socijetalne kulture (da izgrađuju alternativnu naciju) i
3. Da prihvate permanentnu marginalizaciju.

Etnokulturalne grupe su u modernom poimanju: nacionalne manjine, imigranti i izolacionističke etno-religijske grupe.

1.3. Da li nacije u BiH postaju nacionalne manjine?

Pod nacionalnim manjinama podrazumijevamo grupe koje su - prije nego što su inkorporirane u veću državu - uobličile kompletna i funkcionirajuća društva na teritoriji njihove historijske domovine. Inkorporiranje je bilo uglavnom nasilno (kolonizacija, osvajanje, predaja teritorija jedne imperijalne sile drugoj itd.).

Dok u Bosni i Hercegovini traju i na pojavnoj ravni prisutne borbe za konstitutivnost i ravnopravnost svih naroda na teritoriji cijele države Bosne i Hercegovine dotle u pozadini ovih borbi ostaju potisnuta prava nacionalnih manjina, te raznih drugih etničkih grupa, i oni su prepušteni ili asimilaciji, marginalizaciji ili traženju odlaska u svoje "matične države". Nacionalne manjine rjeđe pribjegavaju secesiji, ali traže oblike političke autonomije. Liberalna demokratija je gušila u prošlosti ove pokrete i silom i raznim drugim načinima. Međutim, "pritisci" najčešće nisu dali rezultata. Napad na njih čak jača osjećaj identiteta, dok samoupravni angažmani minimiziraju vjerovatnoću nasilnog konflikta, tako da osporavanje ili poništavanje samoupravnih prava vodi eskaliranju nivoa konflikta. To se u konkretnom slučaju desilo sa albanskom nacionalnom manjinom na Kosovu gdje je konfklikt eskalirao nakon gušenja samoupravnih i autonomnih prava od strane centralne vlasti iz Beograda,

[43] **E.Gellner i B. Anderson** govore o sveprisutnosti ovog procesa

podsticane od Srba sa Kosova. U drugoj deceniji XXI stoljeća Albanci su nacija u državi Kosovo, a Srbi su od vladajuće nacije postali u toj državi nacionalna manjina!

U tom diskursu je osporavanje Bošnjaka usmjereno prema njihovom eliminiranju. Baveći se sobom, Bošnjaci u pragmatskoj borbi za opastanak (biloški u agresiji, a poslije da bi opstali psihološki i ekonomski) ne posvećuju dovoljno pažnje analizi stanja druga dva naroda u Bosni i Hercegovini. Uporno vezivanje bosanskih katolika koji se izjašnjavaju kao Hrvati za navodnu maticu u Zagrebu, odnosno bosanskih poravoslavaca za "otadžbinu" sa centrom u Beogradu, dovodi ih u poziciju da se sve češće ponašaju kao klasične nacionalne manjine u Bosni i Hercegovini. Na to asocira i koncept Daytonskog sporazuma kojeg su u ime ova dva naroda potpisali predsjednici SRJ i R Hrvatske, a njega je u ime Bosne i Hercegovine potpisao Bošnjak. Novo stanje će morati u Bosni i Hercegovini da dovede do konačnog razgraničenja (ne teritorija, kako se često prenaglašava, nego **pozicija**): ili će Srbi i Hrvati iz Bosne i Hercegovine konačno početi da se ponašaju kao konstitutivni na cijeloj teritoriji **svoje države BiH** ili će se morati postaviti njihovo pitanje kao pitanje nacionalnih manjina koje se bore sa samostalnost, autonomiju, odnosno da se bore za "naciju u nastajanju".

Kada je riječ o ravnopravnosti, na Zapadu nisu ravnopravne nacije i nacionalne manjine nego se u ravan ravnopravnosti postavljaju njihovi identiteti u moralnom pogledu: "ako je nacionalni identitet jednom uobličen - bez obzira na vrijeme i način ovog uobličenja - iznimno ga je teško, ako ne i gotovo nemoguće uništiti (izuzev ako se ne primijeni totalni genocid)." (Smith, 1993: 134; Connor, 1972: 20; Kymlicka, 1999).

Federacija ("višenacionalna federacija") se pojavljuje kao jedan od efikasnih oblika za rješavanje ovih problema. Pored demokratskog višenacionalnog federalizma, teško se i za jedan drugi oblik državnog uređenja u prošlom stoljeću može reći da je nacionalizam sveo u razumne okvire, uz istovremeno poštovanje građanskih prava i sloboda.

Često se ističe da prijetnja koja dolazi izvana obično usađuje u zavađene elite potrebu za jedinstvenom solidarnošću. Upravo preko karakterističnog primjera BiH treba dodati jednu važnu ogradu: da bi ova prijetnja djelovala ujedinjujuće, svi segmenti moraju takvu prijetnju držati zajedničkom opasnošću. Kao što ukazuje Lehmruch, osobito kad unutarnje podjele između segmenata odgovaraju sukobima na međunarodnom planu, "posljedice toga je njihovo preslikavanje na unutarnjem planu, napose kada je riječ o religijskim ili etničkim sukobima."(Lihjpart, 1992: 73). Podudaranje unutarnjih i vanjskih rascjepa bilo je značajno za Belgiju u oba svjetska rata: jezička i kulturalna srodnost Flandrije sa Njemačkom te Valonije s Francuskom raspirili su jezičko-vjerski sukob u toj zemlji. I u Švicarskoj je to uticalo na raskol jezika (francuski-njemački), no ne u tolikoj mjeri i samo u Prvom svjetskom ratu. Jedina, zaista teška, posljedica za neko malo evropsko pluralno društvo bio je pritisak Njemačke za Ansschlussom Austrije: Prvu republiku su razdirali vanjski pritisci koji su se poklopili s napuklinama u nestalnoj političkoj strukturi nove

države. Sve u svemu, prijetnje izvana su povećale solidarnost u konsocijacijskim demokratijama.

Kada je riječ o Bosni i Hercegovini, jasno je da su pored svjetskog rata, u kojeg bi bila uvučena, vanjska opasnost po BiH može doći samo od njena dva jedina susjeda: Hrvatske i Srbije, odnosno od obje njih udružene u cilju podjele BiH.

Iskustvo iz svih dosadašnjih historijskih razdoblja pokazuje da, posebno od druge polovice XIX stoljeća, vanjska opasnost nije ujedinjavala unutarnje snage. Istina, ako posmatramo samo situaciju u proteklom periodu, jasno je da je jedini pravi tip konsocijacijske demokratije bila koalicija jednonacionalnih političkih stranaka (SDA, SDS i HDZ) nakon prvih demokratskih izbora 1990. godine. Uspostavljeni koncept vlasti je nikao na samo kroz izbore izgubljene vlasti do tada jedine političke stranke SKJ, koja se transformirala u SDP, reformiste, liberale, DSS i još neke stranke, s tim što su i u nacionalnim partijama okosnicu činili bivši komunisti. Stranke su nastale u vrijeme kada je srušen Berlinski zid i kada je bilo jasno da je jugoslovenska federacija u velikoj krizi. Pobjeda na izborima i uspostavljeni koncepti vlasti su imali antikomunistički prizvuk, a nisu sobom nosili demokratski potencijal iz jednostavnog razloga što za takvo nešto nije bilo adekvatnog iskustva. Pimijenjeni oblici političkog revanšizma nisu bili praćeni novim kvalitativnim oblicima koji bi dali odgovore na pitanje kako sačuvati BiH od pogubnog rata i unutrašnjeg raskola. Pri tome je danas evidentno da je BiH bila suočena sa vanjskom opasnošću koja **nije bila podsticaj** za rješavanje od početka ispoljenih unutrašnjih konceptualnih razilaženja. Vanjska opasnost, koja se nadvila nad BiH uz obostrano nastojanje i Hrvatske i tzv. SRJ da se ratna djelovanja prenesu na teren BiH, samo je podstakla vezivanje dva dijela "koalicije" za "matice" izvan BiH. Trećem segmentu koalicije (SDA, odnosno Bošnjacima) je preostalo da potraže novi unutarnji savez sa strankama iz opozicije koje su imale nenacionalni karakter, odnosno da pokuša spasiti koaliciju i time legitimitet una unutarnjem planu sa HDZ-om. Na vanjskom planu je postalo jasno da uz nametnuti embargo na uvoz oružja svim zemljama nastalima nakon disolucije SFRJ ponajviše šteti upravo najugroženijoj strani, koja je pokušala da pronađe načina da pridobije pomoć od progresivnog čovječanstva, odnosno najkonkretniju pomoć potraži od jedinog preostalog faktora - islamskih zemalja.

U cilju golog opstanka i biološkog preživljavanja Bošnjaka, posebno u situaciji kada su otpočeli sukobi Hrvata i Bošnjaka, intenzivirane su veze sa islamskim zemljama u skladu sa islamskim pravilima. Pomoć u obrbi za opstanak muslimana Bosne (Bošnjaka) je bila materijalna i u ljudstvu. Time je ispunjen jedan od ciljeva agresora - svaki "konstitutivni segment" je dobio "svog" sponzora o pomagača i tako se relativizirao osnovni cilj agresije - ostvarivanje velikodržavnih nacionalističkih koncepata Hrvata i Srba i realitivizirana je osnovna opasnost za BiH. *Sada su druga dva "konstituenta" dobili univerzalnog protivnika - islamske zemlje i time su oživjeli stari animoziteti izraženi kao negativno historijsko sjećanje na dolazak Osmanlija.* Tako je Bosna postala svojevrsni poligon pokvarenih vremeplova i pomiješanih historijskih datuma. U skladu s tim su bili i sudionici koji kao da su pristigli sa

snimanja filmova već davno pregledanih i poznatih scenarija: marširali su ustaše i četnici, nicali koncentracioni logori, ubijalo se, proganjalo, silovalo, palilo kao u nekom najcrnjem hororu. Tu su bili i bradati ljudi sa turbanima i krivim sabljama, ali i ukrajinski i rumunski desperadosi, ruski vagabundi i probisvjeti iz Legije stranaca, pacijenti i doktori psihijatrijskih klinika...

Konsocijacijska demokratija koja se zagovarala u BiH, kao decentralizirani oblik "nove demokratije" ("Bosna i Hercegovina kao Švicarska", bila je česta parola) sastavljena od (nacionalnih/nacionalističkih) elita koje su se dogovarale sve do trenutka kada se trebalo dogovoriti o sudbini zemlje. Tog trenutka, a na osnovu vanjske opasnosti i kolaboracije članova "konsocijacije" sa nosiocima te vanjske opasnosti, započela je agresija na BiH. Daytonski sporazum je samo potvrdio isti princip koji je generirao sukobe prije 1991. godine. Insistiranje na (isključivo) etničkom- nacionalnom identitetu na račun građanskog identiteta proizvodi stanja grčevite odbrane "svojeg" *etnoprostor* koji je u BiH proizveden vještački, odnosno iz agresije proisteklog stanja zasnovanog na nepravdi, sili i uopće neprirodnom stanju, koje kao takvo teško da može biti zadržano. Odnosno, ako bude zadržano, onda inauguriše princip nepravde i barbarizma i na početku XXI stoljeća. (Pobrić, 2000).

Da li se može dogoditi da se i u BiH kao i drugdje u Evropi **rat** pojavljuje kao onaj faktor koji određuje potrebnu modernizaciju? Kroz tu fazu ("odbrambenog moderniziranja") prošla je i Francuska. Španija, Osmanlije, Japan. Mahmud II je nakon upada Napoleonove vojske i modernizacije Egipta požurio sa modernizacijom i masakrom janjičara i dramatičnim povećanjem vlasti centra praktično srušio stari feudalni poredak. Vojni poraz kod Jene – Aurstadta 1806. je natjerao Nijemce na modernizaciju, a Rusija Petra Velikog je pokušaj da se ona pretvori u modernu evropsku državu. Po Fukuyami rusko prosvjetiteljstvo se pretvorilo u socijalističku revoluciju. Održanje ratnog stanja i vojnog nadmetanja među narodima, paradoksalno, postaje njihov ujedinitelj. Čak i kada rat vodi do njihova razaranja, on prisiljava države da prihvate modernu tehnološku civilizaciju i socijalne strukture koje je podržavaju. (Fukuyama, 1994: 151-155).

Tome se pridodaje Kantova ideja da povijesne promjene dolaze zbog čovjekove, asocijalne društvenosti. Sukob, a ne saradnja, naveo je ljude da žive u društvu i da potom u potpunosti razviju potencijale tih društava. Da li je i u skladu sa takvim pristupom u BiH na početku XXI stoljeća na djelu takva faza?

Fukuyama smatra da je potrebna industrijalizacija i racionalizacija, a uznapredovala industrijalizacija proizvodi liberalnu demokratiju:

1. Samo demokratija može posredovati u tkanju kompleksne mreže međusobno sukobljenih interesa što ih stvara savremena privreda;
2. Privredi ne pogoduje degeneracija diktatora i jednopartijskih država koje se pojavljuju kao kočničari ukupnog sistema;
3. Uspješna industrijalizacija stvara društvo srednje klase, društvo koje iziskuje političku participaciju i jednakost prava. Društvo srednjih klasa nastaje kao posljedica općeg obrazovanja.

Postojanje nacionalnih podjela predstavlja problemi za demokratizaciju. Posmatrajući modeliranje u skladu sa ovim principom koji je inaugurisan kao "kraj historije" u ovom trenutku su prepreke za istinsku demokratiju u BiH: potrebe ubrzane industrijalizacije, ustoličenje srednje klase (koje nema), te stalno prebacivanje na teren iracionalnog (nacionalnog). (Fukuyama, 1994: 219-225).

BiH je još uvijek u situaciji da je suočena sa „viškom riječi" bez obzira na kojem od tri službena jezika se izražavaju emotivna i moralna stanja, te da su razrađeni sistemi optužbi, odbrana, balkanske drčnosti i bosanske tvrdoglavosti.

Za razliku od tog pomiješanog "historijskog", "ideološkog", ali i "novogovora" u čisto orwelovskom stilu, dominantnog u BiH u posljednjih, praktično, skoro pa 15 godina, Fukuyamin model je izričit: "Liberalna demokracija je hladno kalkuliranje i umjesto jezika "dobra" i "zla" sada svoje građane uči jezicima demokratskih vrijednosti: kooperativnost, racionalnost, sekularnost, empatija i tolerancija."(Fukuyama, 1994: 386). S druge strane, Fereed Zakariyya ističe da danas u svijetu postoji niz zemalja čijim vladajućim elitama niko ne može negirati pravo da su izabrane na demokratski, dakle legitiman i, dakako, legalan način. Radi se o onome o čemu on govori kao "neliberalnoj demokraatiji", jer se može u takvoj "demokratiji" u kojoj se kriju totalitarni režimi. Tako da je upitna "demokratska" (a posebno liberalna) eksplozija koja se dogodila kao oblik „tranzicije". (Softić, 1999: 54-56).

1.4. Petstotina godina i odmah poslije Daytona - u BiH je stigla - "prabaka"

Ovu zanimljivu sintagmu izrekla su dvojica autora: dr Franjo Kožul i dr Slavo Kukić. (Kožul i Kukuć, 1999: 277). Oni smatraju da je savremena BiH s slična na onu Bosnu od prije petstotina godina: i "današnja je BiH smrvljena i dezintegrirana kao i ondašnja, i to gotovo na isti način. I danas je ona, upravo kao i u vrijeme Kotromanića, Vukčića i Kosača, raščerečena između centripentalnih i centrifugalnih sila. Slika je gotovo identična i kada je u pitanju međunarodni položaj i status ove zemlje. I onda su od Bizanta i Mlečana pritisnuti bogumili bili nezaštićeni, baš kao što danas i Bošnjaci bivaju pritisnuti od strane Srba i Hrvata. " Metaforički rečeno ova dvojica autora smatraju da je u BiH nakon pet i po stoljeća u BiH stigla u posjetu "pra-prabaka" i da ona može da ustanovi da se situacija nije promijenila, a da je njena ideja ostala ista, ako bi se presvukla u moderno ruho. Otuda oni smatraju da se na tlu BiH stoljećima nije ništa korjenito događalo, pogotovo ništa revolucionarno. Po njima ovdje nije bilo ozbiljnog mišljenja ili strategije o državi, o državnom kontinuitetu,. a pogotovo ne o državnotvornosti u zoni duha. Sve je zamijenjeno trpljenjem u strahu, traženjem merhameta i milosrđa, od okupatora i od bogova. Stoljećima je blokirana i misao i praktična realizacija svega što bi moglo navoditi na pomisao o etničkoj konstituciji.

Vjere i vjerske organizacije su zamijenile sve, čak i, metamorfički kazano, nultu instituciju, etnonacije. Identifikacija je bila moguća samo s vjerom, a ideje o Bošnjacima, kao sinonimu za sve narode, nacije i etnikume na tlu BiH, koje se danas puštaju u opticaj, u

stoljetnom su zakašnjenju. Naime, dok su druge evropske nacije imale putanju znakovitog prirodnog sazrijevanja od tribalnih zajednica, odnosno krvno-srodničkih grupa, preko teritorijalnih narodnih zajednica do nacija, BiH je uporno produžavala u svom prauzoru. Bila i ostala vojna krajina i ništa više. Nastavljala je na isti način, sličan kao idanas, tek kao istoznačnica za određeni geografski pojam.

I dok se sve etno-nacije konsolidiraju i preoblikuju u države-nacije, Bosna i Hercegovina se još nalazi pred nultim pitanjem. Trodioba, nastala vjerskim raskolima, samo je ojačana trodiobom etno-nacija. Fatalnost njezina multikulturalnog, višenacionalnoga i vjerskog pluralizma odupire se svakom razumskom raspletu i onemogućava, čak i najmanji, iskorak iz njezina srednjovijekovnog prauzora.

Treba se realno zamisliti nad činjenicom da je BiH u cijelom svojem historijskom trajanju, od kada je prestao njen srednjovijekovni samostalni državni status, bila pod određenom vrstom diktature. Odnosno, šansa za razvoj demokratije u BiH je bila od recimo 1989-1991. godine. Ali, tada je već jasno bilo da je nad tim šansama bačena ogromna sjenka još neviđene i nedoživljene "domaće diktature". Možemo se složiti sa Adamom Mihnjikom (Mihnjik, 1999) da diktatura nastaje iz slabosti demokratije, iz nepostojanja konsenzusa za pravila demokratske pravne države, iz haosa. Oni koji ruše konsenzus u ime društvene pravde, historijske istine ili borbe s korupcijom, imaju obično za to prave uzroke. Tako su Osmanlije htjele da *omoguće sigurnost*, Austro Ugarska da *zaštiti BiH* od zarazne bolesti bolesnika sa Bosfora, u staroj Jugoslaviji da se *okupe južnoslavenski narodi*, komunisti su predvodili narodno oslobodilački otpor, obećavali su *pravdu i ravnopravnost* (bratstvo i jedinstvo) te radikalnu agrarnu reformu. Nacisti se pojavljuju da pobijede anarhiju, da obuzdaju enormnu inflaciju i nezaposlenost. General Kukanjac je garantirao da u BiH nikome neće faliti ni dlaka sa glave, ali za glave nije garantirao, Milošević je želio da sačuva raspadajuću komunističku državu i garantirao da nitko ne smije Srbe da bije, jedni su bili predziđe kršćanstva, a drugi spasioci hrišćanstva ...

Velika većina "običnih" ljudi prije prepoznaje razliku izmedju reda i haosa što im je važnije od razlike izmedju demokratije i diktature. "Diktatura je život u strahu i sigurnosti", ističe Mihnjik. U diktaturi je čovjek oslobođen od izbora, tu odluke donose drugi, a podilazi se čovjekovom komoditetu da se oslobodi užasa rizika i težine odgovornosti. Treba (samo) biti poslušan, to je ključ za sreću i karijeru. To je (nažalost) osnovna kadrovska matrica koja traje koliko god se mijenjali ljudi na vlastu u brojnim BiH izborima. Osvojiti vlast i imati poslušne i "svoje" - osnovna je zajednička karakteristika bez obzira na vrstu političke stranke, pa čak i njen nacionalni predznak.

To je navika i onih koji osvajaju vlast i onih nad kojima se vlada.

A prave analize nakon Daytona bi pokazale da, ustvari, i brojčano nije promijenjen veliki broj ljudi koji učestvuju u vlasti, bilo da su promijenili stranke isti ljudi, ili su iz socijalizma prenijeli da „revolucionari" i umiru radeći - i u nacionalnim strankama na čelnim pozicijama su više od dvadeset godina isti ljudi. To se odnosi na prostor Federacije i RS,

kao i na BiH u cjelini. Ne daju se ni novi (nacionalni) „prvoborci" i (nacionalni) vođe i „revolucionari"!

Naslijeđen je (stoljećima) misaoni aparat - sklonosti ka diktaturi, koji u kontinuitetu umjesto programa prosperiteta i slobode izbora nudi sigurnost kao osnovni argument vlasti. Sigurnost je povezana sa prikrivenom opasnošću, u kojoj je zvanični državni organ za nasilje (policija, javna i tajna i vojska) pokrila sve svojom mrežom. Ta „sigurnost" se najčešće nakon rata vidi u „odbrani" od agresivnih „poznatih" napadača.

"Diktatura obično garantuje sigurne ulice, ali tu garanciju prati strah od zvona na vratima... Demokratija je život u nesigurnosti, sa osjećanjem odgovornosti za vlastite odluke, ali politika se rijetko izražava nasiljem. Diktatura je svakodnevno nasilje, život u strahu, poniženju, ćutanju. Čovjek ne vjeruje drugom čovjeku, dolazi do kidanja društvenih veza, caruju licemerje, hipokrizija i cinizam. Ali ljepota diktature je u oslobođenju čovjeka od odgovornosti, za sve odgovara država. Zato, za vrijeme diktature čovek nije građanin države već njena svojina."

Ove Mihnjikove napomene, mada esejistički iznešene, predstavljaju vrlo značajno slikanje stanja mentaliteta u zemljama u tranzicjii u kojima su bili socijalistički sistemi. Nova situacija (demokratije) traži u ovim zemljama promjenu svijesti ka jednom novom društveno-političkom miljeu. Iz starog sistema, a u BiH i na prostoru Jugoistočne Evrope i naslijeđene sklonosti i "simpatijama" ka metodama diktature i totalitarizma, iznikle su razne "naivnosti" i želje za sigurnošću. To je prepoznatljivi milje bilo da se radi o okrilju "sigurne" i nesalomive socijalističke države ili, pak, provjerene nacionalističke države i "svojih" ljudi koji s nama dijele nacionalna, vjerska i druga uvjerenja.

Zato diktatura još uvijek ima pristalice, nju u skrivenim znakovima prepoznajemo u ciljevima koji su atraktivni za hiljade ljudi. Takav cilj može da bude revolucionarni zahtjev za "pravdom" u vlasničkim odnosima, borba protiv korupcije "revolucionarnim metodama", zabrana za strani kapital. Razlog postojanja diktature su njeni neprijatelji, ljudi starog sistema (u BiH, što je zanimljivo - u kratkom periodu ima više "starih sistema" zavisno od pobjednika izborâ i uvijek se kreće sa obračunima nepodobnih prethodnika), uz domaće snage tu su i agenti stranih obavještajnih službi, tipovi kojima je zaista stran nacionalni duh.

Diktature uvijek gaje isto uvjerenje: vide sebe kao spasioce naroda i stražare reda. A šta je s demokratijom? Ili je poriču u ime nekih viših ideala komunizma, nacionalnog socijalizma, vjerske države, ili tvrde da narod još nije "sazrio" za demokratiju.

2. Multikulturalizam i Bosna i Hercegovina

Multikulturalizam kao bitan elemenat ne predstavlja konkurenciju ili zamjenu za državljanstvo. On je, ustvari, druga strana državljanstva. To je dvosmjeran proces koji bi se simbolički mogao predstaviti kao očekivanje da imigrant sagradi novu kuću u novoj zemlji, tako da se i od te zemlje očekuje da se imigrant u njoj osjeća upravo kao kod svoje kuće.

Zemlje koje su na tom konceptu najviše uradile su Australija i Kanada. S obzirom da sve zemlje u tranziciji imaju deklarativnu želju da "budu Zapad" važno je naglasiti koji su to elementi koji razlikuju liberalni i neliberalni oblik izgradnje nacije:

a) Razlika u stepenu prinude koji se koristi za promociju zajedničkog nacionalnog identiteta (mada ni liberalna društva ne rade to dobrovovljno);

b) Liberalne države imaju restriktivniji koncept relevantnog "javnog prostora" u kojem treba izraziti dominantan nacionalni identitet i širi koncept "privatne sfere" u kojoj se razlike toleriraju;

c) Liberalne države vjerovatno neće zabraniti oblik govora ili političke mobilizacije koji predstavljaju izazov privilegiranju nacionalnog identiteta;

d) Liberalne države obično imaju otvoreniju definiciju nacionalne zajednice. Pripadništvo naciji nije ograničeno na one koji pripadaju posebnoj rasi, etnicitetu i religiji. U skladu sa ovim, u Bosni i Hercegovini je zatvorena definicija nacije i isključivo negativno formulirana čak i prema "svojim";

e) Kao rezultat ove inkluzivnosti, liberalne države imaju "slabiju" koncepciju nacionalnog identiteta. Izuzev Bošnjaka, u Bosni i Hercegovini je „okončana"koncepcija nacionalnog identiteta i kod Srba i kod Hrvata iz Bosne i Hercegovine. Socijetalna kultura je slabog intenziteta i koncetrirana je na zajednički jezik (škole, mediji, pravo, ekonomija, vlast itd.), ali ne traži zajednička religiozna ubjeđenja, porodične običaje ili lične stilove života. Ove kulture su pluralne (liberalne), one uključuju hrišćane kao i muslimane, ali i ateiste, žene, heteroseksualce, homoseksualce, kozervativce kao komuniste. Na suprotnoj strani, neliberalni koncept pored krutog zajedničkog jezika podrazumijeva i pravne institucije, religiju, stil života, rituale itd.;

f) Upravo zbog rastegljivost, liberalna nacija nije najviša vrijednost, dok je kod neliberala - svetinja. Kod prvih se sprječava da nacija bude *cilj po sebi* nego je *samo sredstvo*. Zato liberalna nacija teži kospolitizmu u praksi u smislu prihvatanja kulturne razmjene, bez prihvatanja kosmopolitske ideologije koja negira da ljudi imaju duboke veze sa svojom jezičkom i kulturnom zajednicom. Ta otvorenost "socijetalne kulture" je realnost liberalnih sloboda, etničke inkluzivnosti i kao takva je, recimo, u dodiru sa islamom (krajem srednjeg vijeka) išla čak i na sekularizaciju hrišćanstva čiji je proizvod protestantizam, što je omogućilo da se *naučni i racionalni* razlog inauguriše kao način života. To je strogi izvorni islamski stav (ne dogmatsko - teološki). Zaostalost i barbarizam su preostali u varijanti dogmatskog poimanja islama, na žalost, i u samozvanim islamskim zemljama. Zapad nije prihvatio islam kao vjersku (kosmopolitsku) ideologiju, ali je u svojoj praksi prihvatio islamski početni generički stav ovozemaljskog objavljivanja: "Čitaj (uči) u ime Gospodara"... (Kur'an XCVI:1) i razvio nauku tehnologiju, a učenje uveo kao obavezni stil civilizacije;

g) W. Klimycka ističe kao vrlo važnu osobinu liberalnog shvatanja nacije čija "socijetalna kultura je otvorena i pluralna, ona pozajmljuje ono što nađe za vrijedno u drugim kulturama, integrišući to u svoju praksu i prenoseći u naslijeđe budućim generacijama." (Klimycka, 2000: 32). Treba ovom mišljenju dodati da se ne rijetko "preuzeti" elemenat iz

drugih kultura počinje vrlo brzo da svojata kao "vlastiti doprinos". To se konkretno odnosi na odnos islama i Zapada. Ogoljeti od izvornog islama naučni pristup, njegov poziv i podsticaj za nauku, njegov kosmopolitski značaj, jer je poziv upućen **svim ljudima i svim svjetovima**, odbaciti autentičnost vjerske objave, autentičnost Knjige i poslanika, koji je vjerno prenio tu do sada jedinu poznati nepromijenjenu vanzemaljsku poruku, što islamu *daje svemirski i vaseljenski* karakter, sve to odbaciti (što Zapad najčešće radi), onda se i dobiva predstava islama kakve vladaju u najvećem broju liberalnih zemalja o islamu na početku XXI stoljeća;

h) Liberalne nacije su manje sklone da institiraju na obaveznoj ekskluzivnosti nacionalnog identiteta. Pojedinac može biti čak u dvostrukom identitetu. Nasuprot tome - neliberalno shvatanje nacije insistira na ekskluzivnosti vlastite nacije i jednog (i jedinog, pa i "nebeskog") identiteta;

i) Liberalne države danas priznaju da teritorijalne koncetrirane grupe, koje su bez njihovog oduševljavanja inkorporirane u državu, ne mogu i ne treba da budu prisiljene da usvoje nacionalni identitet većine. Kao "multi-nacionalna" država, Bosna i Hercegovina mora da barata sa najvišim pravima koja ne samo toleriraju različite nacionalne i kulturalne identitete nego da na cijelom terenu osigura ispoljavanje te različitosti koja treba biti priznata u javnom životu i javnim simbolima (jezik, pravo na samoupravu i priznavanje njihovih različitih pravnih tradicija). Samo kroz prihvatanje legitimiteta manjinskih nacionalizama ona omogućava da se zove "multi-nacionalna" država;

j) I poslije svega što se dogodilo u Bosni i Hercegovini - ostaje pitanje: da li BiH Srbi imaju više toga zajedničkog sa BiH Hrvatima i Bošnjacima nego li sa "svojim" maticama Srbijom i Srbijancima. Zapravo to **"zajedničko"** je, po našem mišljenju, bilo jedna od najznačajnijih meta protekle agresije pripremljena u ideologijama velikodržavnih projekata. Strani teoretičari smatraju da jedan od najtežih etničkih konflikata u zemljama Istočne i Centralne Evrope uključuje nacionalne manjine koje imaju susjedne države. Eksplozivnost agresivnosti nacionalizma u Bosni i Hercegovini je značajno umnožena sa činjenicom da je u susjedstvu Bosne i Hercegovine njihova (samoproglašena) matica, koja podstiče i stimulira njihov nacionalizam ,samo za račun vlastitog teritorijalnog proširenja i otvaranja mogućnosti da se sa „nemirnom Bosnom" rješavaju krupni unutarnji problemi u tim zemaljama, a posebno u Srbiji.

2.1. Zaštita manjina- i skorojevićka industrijalizacija

Etničke manjine i narodi bez država u evrointegracijama vide mogućnost rješavanja svojih statusa zbog mogućnosti regionalizacije u Evropi i nužne decentralizacije čvrstih centraliziranih nacija-država. To predstavlja veliku šansu za afirmaciju etničkih, odnosno nacionalnih manjina. Također, sa brisanjem granica one imaju šansu da se sve više približavaju matičnim nacijama-državama.

Zemljama u tranziciji Evropska unija je postavila mjerila i standarde koje te zemlje moraju ispuniti kao uvjet za ulazak u punopravno članstvo. Među tim standardima je i uspješna integracija manjinskog stanovništva u društvo kao bitan preduvjet demokratske stabilnosti.

Zemlje bivšeg socijalizma su počele da razvijaju skorojevićki industrijalizam kojeg karakterizira višestruko ukorijenjeno malograđanstvo koje je suviše brzo postalo veliko i bogato i trebalo je čvršći historijski oslonac. Najviše se traži oslonac u prošlosti, čime se samosvijest građana nastoji zadržati u romantičarskim kategorijama. Takva vještaćki uspostavljena pozicija, uz oslanjanje na opoziciju iz inozemstva koja nije nosila progresivne ideje razvoja, nego ravanšistički povratak u prošlost, je proizvela "novu situaciju".

S te pozicije se krenulo u svim zemljama bivšeg socijalizma, s tim što se mislilo da će biti dovoljno ponuditi poželjni model "države blagostanja", podstaći višestranačke izbore i otvoriti demokratsku utakmicu. Ostalo bi išlo "prirodnim tokom". Disidentski krugovi sa Istoka, očito je nisu bili pravi predstavnici ni Istoka ni Jugoistoka Evrope. Potreba izgradnje "civilnog društva" kakvim su ga vidjeli u bivšim socijalitičkim državama je bila više utopistička projekcija koja nije naišla na adekvatnu realizaciju. Rat(ovi) u bivšoj SFRJ samo su zakomplicirali idiličnu sliku "izgradnje civilnog društva." Pokazalo se da su, zapravo, kontituirano postojala dva paralelna svijeta proistekla iz njihove virtuelne (ideološke) borbe: jedan je "poželjan", a drugi "prevaziđen i nepoželjan". Srednjeg puta, jednostavno nema. Nakon iskustva kojeg je imala BiH jasno je da "se ekspertistička" uloga međunarodne zajednice, u kojoj su vrlo heterogeni stavovi i stavovi pojedinačnih zemalja, okreće institucijama države (državne, entitetske, vladine i formalne insitucije) kao i na instrumente "neprimjetne" diplomatije: uz formalno prisustvo (i uz to naglašeno "neutralno") kroz posredovanje, pregovore, pokušaje uticaja na izbore i djelomično korištenje nadzornih mehanizama. Ljudskoj dimenziji se vrlo malo posvećuje pažnja. Također, u cijelom procesu tranzicije se više vodi računa o legislativi, "privlačenju stranog kapitala", nego li grananje procesa izgradnje povjerenja "odozdo nagore". Projektiranje procesa koji će, ako ništa drugo, barem buduće generacije okrenuti sa pogledom usmjerenim prema drugačijim i perspektivnijim odnosima, je nužno.

Tako Harold H. Sanders kaže da "*samo vlade* - mogu pisati mirovne ugovore, ali *samo ljudska bića - građani* izvan vlade mogu transformirati konfiktne relacije među ljudima u miroljubive relacije" (prema Cones, 2001: 128). [44] Istovremeno, procesi koji su se dešavali na tlu Jugoistočne Evrope su pokazivali da višestranačje, mada jeste bitna osobina demokratije, ono, očito nije demokratija sâma. U održanom govoru na početku XXI stoljeća

---

[44] **Rory. J. Cones** citira Harolda H. Saunedrsa (A Public Peace Process: Sustained Dialogue to Transform Racial and Ethnic Conflict, New York: St. Martins Press, 1999. p. 22, koji ističe: „Okončanje takvih konflikta (to jest, duboko ukorijenjenih ljudskih konflikata) zahtijeva da se ne pouzda samo u državni aparat već i u civilno društvo u kojem građani rade na izgradnji onakvog društva koje će osigurati ono što im je potrebno." Bruce Parrot, također, ističe da je to važno zbog toga jer „se bez ključnih komponenata civilnog društva, od formalno demokratičnih vladinih struktura ne može očekivati da djeluju na način koji je sadržinski demokratičan."

u Woodrow Wilson International Centre u Washingtonu predsjedavajući Federalnih rezervi USA Alen Greenspan je, objašnjavajući šta treba uraditi da bi kapitalizam cvjetao, istakao: "Vodeći mehanizam tržne ekonomije... je deklaracija prava, primjenjenih nezavisnim sudstvom." Drugim riječima, stabilne ustavne vlade i vladavina prava su okvir u kojem je poželjan ambijent i za zaštitu ugovora, prava vlasništva i time zaštite kapital odnosa sa profitom kao krajnjim ciljem. Pri tome se kao poželjan model demokratije u glavama mnogih liberalnih demokrata širom svijeta vidi lepršavi model proistekao poslije Francuske revolucije. Taj model zagovara vjeru u dobrotu ljudskih bića, dok je Američki koncept, pesimističan u pogledu ljudske prirode nudeći ograničenja i sumnjičavosti spram ljudi kojima se kroz izbore povjerava moć. "*Kada bi ljudi bili anđeli, vlada ne bi bila nužna,*" riječi su jednog od kreatora američkog modela Madisona.

Najveći broj nezapadnih država je prihvatio francuski model (jačanjem države, političke elite - jačaju sebe) i najveći broj njih se našao u naslagam haosa, tiranije ili u oba istovremeno. Uostalom i sam uzor (Francuska) je od vremena revolucije prošla kroz dvije monarhije, dva carstva, jednu profašističku vladu i pet republika. Zna se da je i sam čin revolucije u Francuskoj završio u krvi, ali je privlačnost ideje ostala.

Nužno je naglasiti da su se oba modela (Francuski i Američki pojavili skoro istovremeno), a jasno je da je Američki model pokazao veću stabilnost, mada nije atraktivno lepršav. Američki predsjednik Woodrow Wilson je zagovarao strategiju čiji je cilj bio učiniti svijet sigurnim mjestom za demokratiju. U XXI stoljeću je jasno da se cilj pomjera: učiniti demokratiju sigurnim mjestom za čitav svijet. (Zakarija, 2001: 97).

I zaista, ma koliko se, ponekad i sa razlogom, bivalo skeptično u odnosu na model liberalne demokratije, on se poput nezaustavljivog virusa širi planetom. Činjenica je da samo takav razvijeni model sa malim "specifičnostima" ima preko dva stoljeća razvoj kakav nisu imale niti jedna prethodna civilizacija. Taj model nije zasnovan samo na pukom "izvozu demokratije", kao forme ili šlagvorta "vladavine naroda" odmah u tom trenutku kada se pojavi što je pomodarska opsjena u zemljama u "tranziciji". On je zasnovan na vladavini zakona u najširem smislu te riječi. Demokratija u takvom obliku posmatrana jeste i skupa i traži strpljenja, traži moralno čišćenje, spremnost na dijalog i kompromise, neovisnu odlučnu vlast, uticaj nevladinog sektora... Traži, drugim riječima rečeno, jedno drugačije okruženje, jedno drugačije ozračje, drugačije promišljanje, drugačiji milje - i onaj društveni i individualni.[45]

Sama promjena jezika (uz eventualno korištenje "savremenog latinskog" - engleskog jezika), usvajanje modnih stilova, frazeološki govor koji se služi novojezikom označenim u izrazima bez kojih jednostavno nije moderan svaki govor: "kompatibilnost", "globalizacija",

---

[45] Demokratija nije beskonfliktna forma države nego forma države u kojoj se konflikti otvoreno raspravljaju i u skladu sa poznatim pravilima usaglašavanja". Mnoštvo mišljenja "dovodi do izraza da se o zajedničkom dobru ne može odlučivati na znanstveni ili dogmatski način. Ne postoji mjesto iz kojeg bi bilo apsolutno shvatljivo i odredljivo ovo opće dobro (public welfare), da bismo mogli javnu diskusiju smatrati zaključenom."To naglašava P. Ricoeur (prema Šarčević, 2000: 22).

"fleksibilnost", "upravljanje", "menadžment" "tranzicija", "nulta tolerancija", "resursi", "komunitarizam", "multikulturalizam", ali i "identitet", "etnicitet" – sama ta promjena nije nikakava promjena. Ovi izrazi su iz upotrebe potisnuli pojmove kao što su klasa, kapitalizam, imperijalizam, socijalizam, eksploatacija, otuđenje, dominacija i sl. Nestale su do jučer "vječne teme" kao što su dijalektika, historijski materijalizam, utopizam, revolucije...

Na prostorima bivših zemalja socijalizma čiste se posljednji "budžaci kabineta i radnih soba", retušira dotadašnja historija. Ali stanje duha nosi sobom haotično brkanje teškog prtljaga koji se nosi i pokušaja da neki od elemenata tog prtljaga bude jednostavno izglancan ili prefarban drugom bojom i da se "proda" pod novo. Time se uklapa u novi govor prisutan u svijetu koji sve više postaje "globalno selo - grad".

3. Nacionalna revolucija ili staljinistička kontrarevolucija?

Na prostoru bivše zajedničke države uočljiva je bila jaka identifikacija sa socijalističkim samoupravljenjem (komunističkom idejom u "ljudskom liku"). To je bilo izraženo kod svih "jugoslovenskih naroda i narodnosti" u većem ili manjem obimu. Pod istom idejom "socijalizma" podrazumjevali su se drugačiji geografski, pa i političko-ideološki sadržaji, što je pokazao i raspad SFRJ. Najjači stepen stvarne identifikacije i "pravovjernosti" njenog provođenja, je bio kod Bošnjaka, bez ikakve pristrasnosti, i oni su najveće "žrtve" jugoslovenske (komunističke) ideje (Bogdanović, 1988).[46] Komunizam, zbog njegovih unutrašnjih suprotnosti, proizašlih iz stega koje nameće ideologija, ima tendenciju da koči bilo koji oblik kreativnosti, uključujući i onu kulturnu, ali i ponajviše inovatorsko-proizvodnu. Pri tome, pod izrazom "komunizam" podrazumjevamo ponajviše socijalističku ideju lenjinističko - staljinističkog tipa. Ako pretpostavimo da su nosioci dva najuticajnija nacionalna pokreta u okviru komunizma u bivšoj državi, a koji su najmnogoljudniji, bili: u Hrvatskoj navodni antikomunista, ali u suštini ideološki komunistički (staljinistički) general Franjo Tuđman, i u Srbiji, najodaniji izdanak aleksandrovićevskog tipa socijalizma (opet - neostaljinistički) Slobodan Milošević, onda su stvari u ovom nivou analize, skoro pa jednostavne.[47] Zato ne treba da čudi što su ovakva dva tipa iznjedrenog totalitarizma

---

[46] Ostaje za širu analizu ovakva konstatacija o Bošnjacima kao "žrtvama komunističke ideje", ali za ovu priliku samo nekoliko naznaka u prilog ovakvom razmišljanju: a) utopijski smisao ideje komunizma i njegove "muslimanske odlike" kao što socijalna politika, pravda, sloboda, a uz to se veže i muslimanski stav o poštovanju vlasti i poštenim odnosom spram sprovođenja dogovorenog; b) zahvalnost KPJ, a posebno Josipu Brozu Titu, s kojima je, konačno, prekinut nipodaštavajući odnos spram Muslimana, kao zahvalnost za "priznavanje" nacije što je rezultiralo lojalnošću spram "narodne vlasti" i istinske odanosti, c) Jugoslavija kao optimalni teritorijalni okvir, jer je u svakoj republici i pokrajini bilo Muslimana koji su "političkim" priznanjem štićeni od anti(turskih)muslimanskih stereotipija itd. Muslimani (Bošnjaci) su jednostavno rečeno - voljeli Jugoslaviju, titovski osmišljenu.

[47] O pripremi ili već zaživljenom staljinizmu u Srbiji, kao preteči svih zâla, pogledati briljantnu i originalnu studiju *Mrtvouzice, (Moralne zamke staljinizma)* (Bodanović, 1988). Jedan od najpoznatijih arhitekata bivše Jugoslavije, gradonačelnik Beograda Bogdan Bogdanović, i sâm je doživio egzil i živio u Beču nakon ratova. On je, bezrezervno,

(velikohrvatski i velikosrpski), koji nose oznaku komunistički (a ne i nikako "postkomunistički" ili "demokratski"), ma kako se teoretičari trudili da ga smjeste u druge vrste, mogla da funkcioniraju zajedno i da se usaglašavaju i stvaraju međusobne saveze.

Ustvari, prema našem mišljenju, na prostoru bivše Jugoslavije u njenom centralnom dijelu došlo je do staljinističke kontrarevolucije i to u koketiranju komunističke i nacionalističke ideje kojoj je, i jednoj i drugoj, osnovni "neprijatelj" građanska demokratija.

Srbija i Hrvatska su doživjele na početku devedesetih godina ovakvu kontrarevoluciju. I jedna i druga su bile praćene sa jakim antikomunizmom (jugoslovenskim), a i jedna i druga vodeća nacionalna garnitura je našla saveznika u ostacima fašističke ideologije iz "svog" naroda". Evropa je bila svjesna te kontrarevolucije i iz svog strateškog straha od rata (u Evropi sâmoj, koji kada se izmakne kontroli samo udestostručuje žrtve iz prethodnih ratova u Evropi), pokušala je da potencijalni sukob teritorijalno ograniči.

Tako se od 1992. godine sukob nije prenosio preko granica Mađarske, Rumunije, Bugarske, a u samoj Makedoniji su i prije razbuktavanja sukoba stacionirane jake međunarodne snage. Bure baruta se nije moglo zapaliti u Bosni, a raznim mjerama je sprječavano da to bure dobije dodatni eksplozivni fitilj. U tu svrhu su služile mjere embarga na uvoz oružja, čime je, objektivno, slabijem oduzeta mogućnost da se odbrani. Jer, odbrana Bosne je također, mogla biti dodatni fitilj koji bi zapalio neke stare evropske animozitete i pretenzije. Simpatije spram slabijeg što je već dokazana teza, mogle su da budu od strane humanističke inteligencije, a to je rizik koji se mogao podnijeti sve do obala Atlantika. Preko ovih obala (u USA) dugo se poštovao princip "udaljenosti", uvažavana su mišljenja "evropskih saveznika", ili najčešće je istican stav da je to "evropski problem".

Naravno, najjednostavnije bi bilo, uz uvjet da se osigura konsenzusom unutar BiH, da se otvori pitanje valjanosti i zaključaka Berlinskog i Daytonskog sporazuma. Odnosno, za BiH bi najbolje bilo, poslije svega što se kroz historiju prošlo, osigurati da sa kvalitetnom većinom i uz strpljive pregovore, zasnovane na relevantnim podacima, nađe **zajednički BiH stav o uređenju zemlje**, bez uplitanja sa strane bilo koje snage. Odnosno, da se elimininiraju utjecaji Srbije, Hrvatske, Turske, islamskih zemalja, ali i velikih sila, a posebno Evrope. Taj unutarnji koncenzus je, poslije posljednjeg tragičnog iskustva, skoro nemoguće postići, ali i u BiH se mora naći snage za takvo što, ako se želi izgrađivati prosperitetna država, kao optimalan okvir za sve stanovnike. Da li je ovakva BiH država nemoguća? Gledajući iz historijske perspektive, unaprijed se može kovertirati negativan odgovor i vjerovatno bi ga svi objeručke prihvatili.

I dok najveći dio međunarodne zajednice smatra da je Daytonskim mirovnim sporazumom spašena cjelovitost Bosne i Hercegovine i mogućnost obnove njenog

---

svjedočio o Bosni i Hercegovini kao multilateralnom društvu. Borba za tu ideju je rezultirala Bogdanovićevim decidnim stavovima osude agresije i rušenja BiH.

multilateralnog bića, postoje i druga mišljenja. Ona su posebno prisutna u Republici Srpskoj. Tako Vitomir Popović i Vladimir Lukić smatraju: "da je raspadom prethodne Jugoslavije došlo je do najkrvavijeg građanskog rata, sa izraženim vjerskim obilježjima. U 1991. godini građanski rat je započeo na prostorima bivše Hrvatske, a zatim i početkom 1992. godine i na prostorima bivše Bosne i Hercegovine. U namjeri da se prekine ovaj, nama Srbima nametnuti krvavi građanski rat, u proteklom periodu u raznim gradovima Evrope i SAD su vođeni pregovori o podjeli Bosne i Hercegovine i uspostavljanja mira. Ipak, najduži mirovni pregovori o prekidu rata i podjeli Bosne i Hercegovine i Hercegovine su vođeni od 1. do 21. novembra 1995. godine u Vazduhoplovnoj bazi Rajt Peterson u Daytonu, državi Ohajo u SAD .

Tom prilikom usaglašen je Opšti okvirni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini, a njegovo definitivno prihvatanje i potpisivanje obavljeno je 14. decembra 1995. godine u Parizu.

Ovim sporazumom i definitivno je podjeljena bivša Bosna i Hercegovina i Hercegovina na Republiku Srpsku i Federaciju Bosne i Hercegovine. Našoj Republici je pripalo (vjerovatno pod ovim "naša" se misli RS, boldiranje Dž.I.) 49 %, a Federaciji 51%. (Popović, Lukić, 1997) . Ovo mišljenje predstavlja ekstrakt oko kojeg se manje ili više "vrti" svaki stav spram Bosne i Hercegovine, kao zajedničke domovine, s kojim se zvanično barata u Republici Srpskoj.

4. Postoji li BiH patriotizam?

Kao što ističe ***Mauricio Viroli*** krajem XIX stoljeća, jezik nacionalizma je apsorbovao staru tradiciju patriotizma, transformirajući njegove sadržaje (Viroli, 1996). Pošto je učinjen skoro neprepoznatljivim, jezik patriotizma je imao mučan život na marginama savremene političke misli. Ipak, kada su narodi i grupe morali da se angažiraju u borbama za slobodu, i kada su morali da se odvaže na težak zadatak obnavljanja vlastitih nacija poslije ratnih razaranja i šteta koje su nanijeli totalitarni režimi, mogla se ispod dominantne retorike nacionalizma, otkriti tematika starog jezika patriotizma. Granice između patriotizma i nacionalizma su vrlo tanke jer su, nerijetko, i nacionalisti i iskrene i odane patriote: pozivaju se (sa različitih pozicija) na iste vrijednosti iz života i historije. Tako su fašisti veličali naciju i Italiju, a antifašisti su morali da se predstave kao branioci nacije i italijanstva, ali njihova nacija mora biti slobodna nacija otvorena prema Evropi i svijetu, a njihova Italija mora da obuhvati najbolju Italiju, Italiju Macinija, Garibaldija, Pisakanea; Italiju građanskih Italijana, seljaka i radnika i intelektualaca, koji su uspjeli da sačuvaju dostojanstvo.

S obzirom da je u BiH, po našem mišljenju, bitno ugrožen osjećaj patriotizma koji je postojao nekada i bio transmisiono opredijeljen uglavnom kao "jugoslovenski poatriotizam", patriotizam bosansko-hercegovačkih patriota mora i može ići samo do takve Bosne i Hercegovine koja u sebi sadrži vrijednosti srednjovijekovne Bosne, oslobodilačke težnje dokazane kroz historiju, učešće u antifašističkom frontu, Bosnu i Hercegovinu franjevaca, Pruščaka, Bašagića, Meše Selimovića, Miljenka Jergovića, ali i Ive Andrića, Danisa Tanovića, Jasmile Žbanić... Ne smiju se patrioti ovakve slojevite BiH uplašiti optužbi da su izdajnici. Oni moraju biti svjesni i s ponosom isticati da su svjesni izdajnici nacionalističkih predstava o domovini. Razlika je tu suštinska - vjernost BiH patriota pripada drugačijoj viziji buduće BiH, ali i drugačijoj predstavi o prošlosti ove zemlje i spoznaje pogubnosti ideja o tome kakva je sadašnjost posmatrana iz vizure ne jednog nego tri nacionalizma u različitim modifikacijama.

Simone Weil u svom eseju "Ukorjenjivanje", koji je pisan u Londonu 1943. godine, razmišljajući o moralnoj obnovi Francuske, predlaže jedan patriotizam zasnovan na slobodi i na saosjećanju, koji odgovara ljudskoj potrebi za kulturnim i duhovnim ukorjenjivanjem bez identificiranja sa slijepom privrženošću vlastitoj zemlji niti sa ohološću zbog jedinstvenosti i veličine nacije. Obaveza koju imamo prema otadžbini, piše ona, zasniva se na vitalnoj potrebi za ukorjenjivanjem. Ljubav prema domovini jeste jedan moralni pojam koji najplemenitijim idealima i najstrožijim dužnostima daje sadržaj. On čini da i ideale i dužnosti osjetimo bližim i daje nam snažne motivacije da ostvarimo prve i da dovršimo druge. Ideja domovine je u tijesnoj vezi sa idejom slobode. U takvom pogledu patriotizam bi mogao biti osnova jednog zdravog, dinamičnog i otvorenog liberalnog društva.

Jürgen Habermas primjećuje da je u evropskoj historiji država- nacija uobličavala etničku i kulturnu homogenost, koja je liberalnim i demokratskim institucijama garantirala neophodnu osnovu. Nacionalna država i demokratija su sestre rođene u sjenci nacionalizma. U Njemačkoj, nacionalizam se afirmirao protiv republikanskog duha i degenerirao u rasističke zablude koje su opravdavale holokaust. Prema njegovom mišljenju, od 1871. do 1945. godine riječ "nacija" označavala je jedinstvo i čišćenje koje treba postići protjerivanjem ili marginaliziranjem neprijatelja nacionalne zajednice (*Volksfremde*). Ovom nacionalizmu Habermas suprotstavlja jedan "konstitucionalni (ustavni) patriotizam" (*Verfassungspatriotismus*), to jest, patriotizam zasnovan na lojalnosti univerzalističkim političkim principima slobode i demokratije, inkorporiranim u konstituciju (ustav) Federalne Republike Njemačke.

Za razliku od nacionalizma, *konstitucionalni patriotizam* odvaja politički ideal nacije građana od koncepcije naroda shvaćenog kao predpolitičko jedinstvo jezika i kulture. Ovaj tip patriotizma priznaje punu legitimnost i moralno dostojanstvo različitih stilova života i

prihvata postojanje različitih kultura unutar republike. Iz ovog razloga, konstitucionalni patriotizam jeste jedini mogući patriotizam u Njemačkoj poslije Aušvica.

Jedna građanska kultura, podržana privrženošću zajedničkom dobru, postoji samo ako se ukorjenjuje u tradiciju i u nacionalni identitet. U Evropi je mahom prisutna građanska odanost i solidarnost za kojima demokratija ima potrebu da bi funkcionirala. Ta građanska odanost ne nastaje iz univerzalističkih principa građanstva, već iz identifikacije sa konkretnom političkom i kulturnom zajednicom, koja se naziva nacijom. Demokratska nacija se, dakle, zasniva na vezama građanstva stvorenim od etno-kulturnih korijena i dobrih političkih razloga da se živi zajedno. To je demos, to jest dobrovoljna pripadnost političkoj zajednici, i etnos, to jest privrženost zajedničkim historijskim i kulturnim korjenima.

Možemo se složiti sa Martinom Borovac – Pečarević koja naglašava da je uz očuvanje svoje osobnosti u zemljama kulturne raznolikosti koja podrazumijeva očuvanje kultura i pravo da svaka od njih razvijaju vlastite kulturne politike, pri čemu je nužan interkulturni dijalog koji "započinje priznavanjem kulturne raznolikosti i teži međusobnom razumijevanju različitih kultura. Odvijajući se na bezbroj načina, na različitim razinama, od privatnog života preko gradske četvrti, metropole, države, sve do globalne razine, on prodire u najrazličitija društvena polja – školu, medije, umjetnost, kulturu. Interkulturni dijalog omogućuje svakom stanovniku Europe da se „prepozna u pogledu drugoga", odnosno da se identificira u susretu s drugim." (Borovac- Pečarević, 2011)

4.1. Da bi izgrađivali "građanski BiH patriotizam" pripadnici konstitutivnih nacija u BiH moraju postati slobodni građani

Da bi građani bili privrženi idealima slobode i pravde, sloboda i pravda moraju postati na specifičan način dio njihovog života. Dakle, samo slobodan građanin može biti odan principima univerzalne slobode i pravde.

I tada su oni privrženi ne apstraktnim principima, nego načinu svog života u kojem su ovi principi sadržani kao dio njihove kulture. Pitanje je da li su principi slobode i pravde ugrađeni u način života kojim žive tri konstitutivna naroda i "ostali" u Bosni i Hercegovini. Možda je BiH u prednosti u odnosu na ostali svijet, jer tek treba da izgradi istinske principe patriotizma. Imajući u vidu prisustvo međunarodnog faktora u procesu tranzicije u BiH, možda bi se moglo desiti da se taj patriotizam izgrađuje na principima najbolje tradicije. On je vrlo heterogen: pripadnost državi BiH značajan dio stanovništva ove države smatra "nužnim zlom", a nacionalističke opservacije i izvana i iznutra su izgrađivale osjećaje koji bude različite oblike "posebne ljepote" (za jedne), animoziteta (za druge) ili rezignacije (za treće), kada se počinju evocirati posebna sjećanja i historijske uspomene.

Na početku XXI stoljeća – u drugoj deceniji nakon međunarodnog priznavanja BiH, BiH patriotizam se razvija samo kao oficijelna nenametljiva vrijednost koja nema nekih posebnih obilježja. To se odnosi na zastavu, himnu bez teksta, nepostojanje ceremonijalnih svečanosti, a jedini istinski oblik identifikacije (ali vrlo važan), po našem mišljenju, predstavlja "nacionalna valuta" - Konvertibilna marka. Ona je svojom stabilnošću povezale neke prekinute niti, ali ona nije dovoljna da izgradi pretpostavke posebno BiH kulturnog i političkog identiteta. Ako znamo da etno-kulturalna pripadnost ima i političko značenje, a politički identitet je, također, i kultura, onda nas to vraća na potrebu izgradnje posebnog identiteta "BiH naroda". Ovaj termin ("BiH narod") se u ovom radu namjerno koristi, ne da bi dodao još više zabunu u korištenju termina u BiH, nego da bi sublimirao kroz svoj sadržaj sve nacije i nacionalne manjine, etničke grupe i ostale građane BiH, na sličan način kako je to uobičajeno kod svih drugih država u svijetu - npr. "američki narod", "švicarski narod", "srbijanski narod" itd. Historijsko sjećanje "BiH naroda", koje treba predstavljati fundamentalnu komponentu njegove političke kulture, složeno je, kontroverzno, otvoreno za razne interpretacije i reinterpretacije, i ima političku usmjeravajuću orijentaciju. Govoreći o slobodnom življenju, Makijaveli je pod patriotizmom, kao ljubavi prema zajedničkoj slobodi, podrazumjevao ljubav prema slobodi tog posebnog naroda. U BiH još uvijek vladaju interpretacije historije u kojima sloboda jedne nacije (da razdvojimo ovaj pojma od "BiH naroda", kao cjeline) je bivala ugrožena od strane druge nacije unutar iste zemlje.

Zato je BiH patriotizam, dobrim dijelom, vezan za usaglašene interpretacije historije u kojima "opasnosti iz prošlosti" neće biti razlog za izgradnju odbrambenog stava ili čak (nasilnog) "preventivnog djelovanja" danas i u budućnosti. Njegovanje lojalnosti jednoj naciji (do kraja) prepreka je primjene univerzalističkih načela pravde i slobode. Istovremeno, na primjeru BiH je jasno da se mora uvažavati, uz sve pluralitete i dijelove multilateralnosti s kojima je BiH suočena, i **pluralitet lojalnosti**. Posebne lojalnosti (npr. bosanskih Srba ili bosanskih Hrvata prema Srbiji, odnosno Hrvatskoj) mogu biti povezane samo sa matricom univerzalnih prava, slobode i pravde. Idealna bi situacija bila kada bi se ove vrijednosti uključile u cijelu ljudsku zajednicu, onda bi bilo normalno shvatanje da je primarni patriotizam Zemljanina - planeta Zemlja, a pripadnost ljudskoj vrsti, obdarenoj razumom, bio jedan odgovoran odnos namjesničkog položaja na Zemlji i odgovornog odnosa spram ostalih vidljivih i nevidljivih svjetova. To bi bila idealna situacija koja bi učinila nepotrebnim ovakve rasprave u cjelini, na čije objašnjavanje se troši kreativni potencijal širom svijeta. Međutim, kako god na planetu Zemlji i u različitim grupacija ljudskih skupina ne postoji ovakav osjećaj, onda ga se ne može tražiti i u malom okruženju BiH - a ona graniči samo sa malim brojem država – a najveći dio granice je sa Republikom Srbijom i Republikom Hrvatskom. I jedna i druga država ima specifične odnose prema BiH ("specijalne").

Isto tako, i i tri konstitutivne nacije iz Bosne i Hercegovine imaju, svaka za sebe, specifičan odnos prema ovim okolnim državama. U međusobnoj komparaciji taj odnos je čak

i dijametralno suprotan u osjećanjima i lojalnostima koje izaziva. Tako bosanski Srbi i bosanski Hrvati mogu da imaju osjećaj lojalnosti srpskoj ili hrvatskoj državi (dakle, lojalnost državi kao osnovnoj vrijednosti nacije), dok u svom multikulturalnom društvu kao pripadnici "BiH naroda" mogu da imaju onaj tip patriotizma zasnovan na vrijednostima države BiH. Izuzev kulturnog, BiH društvo nema etničko i religiozno jedinstvo koje jedna nacionalna odanost zahtijeva. Ovdje je jasno da je uobičajena upotreba termina "narod" za "tri konstitutivna naroda u BiH" potpuno neadekvatna. Zbog toga se u ovom radu koristi termin "tri konstitutivne nacije BiH". Iz ovog stava je jasno zašto se troše veliki potencijali da se poništi i kulturalna osnova sa tezom da se, maltene, na malom prostoru nalaze ne samo tri – četiri kulture, nego i tri - četiri civilizacije(!?).

Poput, recimo, američkog društva[48] i u BiH bi se moglo raditi na izgradnji angažmana, koji bi mogao biti kompatibilan sa pluralizmom BiH društva, a to bi bio patriotizam političkog karaktera, podržan političkim sredstvima, odnosno posredstvom učestvovanja u političkom životu. Naravno, takva se vrsta patriotizma ne može ojačati na način da se reducira moralni, kulturni i religiozni pluralizam BiH. Bilo kakva vrsta homogenizacije, a u prvi mah čak i eventualnog stvaranja "bosanstva" ili "hercegovstva" (u smislu "novih" nacija), po našem mišljenju, bi bilo nemoguće i kontraproduktivno i nosilo bi sobom razne obnovljene probleme. Druga je stvar da se takva vrsta angažmana pojavljivala prije agresije na BiH, koja je izazvala i unutarnje sukobe, a granice snošljivosti i tolerancije, koje su bile ukorijenjene u BiH društvo, sužavala i učinila izuzetno ranjivim. Privrženost BiH bi mogla imati svoje izvorište u shvatanju zajedničkog rodnog kraja (zavičaja). Pitanje je da li sadašnji Bosanci i Hercegovci mogu voljeti Bosnu na način na koji su je voljeli Iliri koji su je nekada naseljavali ili kao dobri Bošnjani prije dolaska Osmanlija. To je isto pitanje da li mogu sadašnji stanovnici Srbije ili Hrvatske voljeti svoju zemlju na način na koji je to činilo stanovništvo koje je taj predio naseljavalo u davnim vremenima.

Grobovi i mezari predaka stanovnika BiH koji je naseljavaju danas su tu u BiH i zajedno sa slikama zavičaja sa kojima su se rađali i današnji stanovnici BiH su vezani za specifične krajolike koji su njihovi po mjestu rođenja. Bez obzira na brutalnost agresije i izvršene propagande, čak se i bosanski Srbi i bosanski Hrvati vraćaju svojim (izvornim BiH) zavičajima kao bitnom ličnom i usko kolektivnom ishodištu i izvorištu. To izvorište (taj uži teritorij) nije bilo isključivo jednonacionalno ni u daljoj ni bližoj prošlosti, ali uprkos silini

---

[48] **Michael Walzer** ističe "to je politička odanost", odnosno to je "ustavna vjera", kao poseban oblik , a "plemensko porijeklo" Amerikanaca, i prema utemeljivačima USA, iz kojeg građani USA izvode svoje osjećanje nacionalnog (patriotskog) identiteta čine Deklaracija o nezavisnosti, Ustav i Povelja o pravima, inauguralni predsjednički govori, Linkolnov Getirsberški govor i propovjed Martina Kinga "Najzad slobodni". To je mišljenje jednog broja stručnjaka (kao što je **Benjamin R. Rarber**) koji se razlikuju u stavovima od Marthe Nussbaum i Joshua Cohena koji smatraju da naša najviša privrženost pripada zajednici ljudskih bića i da kosmpolitizam treba da ima prednost nad patriotizmom. Izgradnja građanina svijeta je širi pojam od svakog patriotizma koji se može lahko pretvoriti u šovinizam. Vidjeti šire zanimljivu raspravu "*Za ljubav domovine*" (Nussbaum i Cohen, 1999: 6 – 41).

agresije i primjenjenih metoda "etničkog čišćenja" nije to ni deceniju nakon agresije na BiH. Lokal patriotizam (bosanstva i hercegovstva) je preživio agresiju.

Taj lokal patriotizam je imao i svoje vanjsko obličje: ljudi iz BiH (svih nacija i etničkih grupa) su izvan BiH uglavnom tretirani kao "Bosanci" i "Hercegovci". Imajući u vidu dugu historiju BiH gradova, često je ta identifikacija bila vezana sa šireg područja na gradsku pripadnost: Sarajlija, Sarajka, Mostarac, Mostarka, Banjalučanin, Banjalučanka, Travničanin, Travničanka... Također je bio izgrađen i identitet po regionalnoj pripadnosti, a posebno su bili izraženi identiteti: Krajišnik, Hercegovac, Istočnobosanac...

I bez velikog istraživanja jasno je da su se ovi identiteti, na kojima potencijalno može počivati i BiH patriotizam, kao pluralni, zadržali i nakon agresije na BiH. To govori o snazi njihove ukorijenjenosti ("užljebljenosti") i mada oni mogu nositi oznaku "lokalni" identiteti, čini se da se u svakodevnim teorijskim analizama zaboravlja da su oni bili zajednički svim nacionalnostima i etničkim grupama u BiH. I to su i danas.

Iskustva drugih zemalja, koje predstavljaju, također, pluralna društva, pokazuju da je model "političkog patriotizma" jedan od mogućih izlaza za multinacionalna društva. Interpretacija patriotizma u smislu "političkog patriotizma" predstavlja ponovnu elaboraciju ideja Alexis de Tocquille, koji je prvi opisao patriotizam Amerikanaca kao prakticiraanje *demokratskog građanstva*. Kod Amerikanaca, objašnjavao je Tocquille, ljubav prema domovini jeste ljubav prema republici, jednoj republici koju građani osjećaju kao svoju stvar i kao svoju tvorevinu. To je ljubav vezana za lični interes i ponos, ali je suštinski politička ljubav koja se **ne izražava** kroz želju za (etničkim, rasnim ili religijskim) čišćenjem ili homogenošću, već kroz praksu demokratskog **učestvovanja.**

4.2. "Racionalni patriotizam" znači korištenje *ratia*

Prema Tocquille-u, patriotizam koji je prisutan na tlu američke demokratije bio je jedan **racionalni patriotizam**, koji ima osnovicu i razvija se zahvaljujući zakonima i pravima. On je manje intenzivan i manje plemenit od one ljubavi prema domovini koja se rađa iz privrženosti rodnom kraju, ali je trajan i kreativan: "Čovjek shvata uticaj koji blagostanje u zemlji ima na njegovo sopstveno blagostanje; zna da mu zakon omogućava da doprinese stvaranju tog blagostanja, i interesuje se za prosperitet svoje zemlje, prvo kao prema stvari koja mu je korisna, zatim kao prema sopstvenom djelu".

Ova tradicija republikanskog patriotizma je i danas važna komponenta američke kulture i politike. Takav isti republikanski patriotizam je bio taj, pisao je Charles Taylor, koji je pothranjivao osjećanje prezira, koje je podstakao Amerikance da reagiraju

protiv Nixonovih zloupotreba. To je i "patriotizam prava", kako je pokazao slučaj Wotergeita, neophodan da bi se očuvala vladavina zakona, što je temelj liberalne demokratije.

Za Ch. Taylora, liberalno društvo slabi same svoje temelje ukoliko ne ohrabruje demokratsko učestvovanje. Političko učestvovanje pothranjuje patriotizam, jer u individuama jača veze građanske solidarnosti, čini da raste osjećanje da si dio jedne zajedničke historije i osjećanje pripadnosti istoj zajednici (Vrcan, 2006: 99- 110). U budućnosti BiH postavlja se kao imperativ da se patritotizam prema BiH mora razvijati bez (etno)nacionalizma. To je patriotizam koji drži da privrženost građana republici može i mora biti ohrabrivana političkim sredstvima, to jest dobrim upravljanjem i pravičnošću. A pod pravičnošću se podrazumijeva zaštita građanskih i političkih prava građana. Da bi građani npr. Bosne i Hercegovine voljeli svoju državu - BiH, ona ne smije da tolerira postojanje privilegija i diskriminacija i mora ohrabrivati učestvovanje u političkom životu. Građani vole republiku ako je osjećaju bliskom, ako je osjećaju kao svoju stvar, ako se osjećaju sugrađanima kao ličnosti dostojne poštovanja i saosjećanja. Političko učestvovanje nije samo najbolje sredstvo da bi se imali dobri zakoni i da bi se spriječile zloupotrebe, već je i najbolja škola za edukaciju (odgoj) dobrih građana.

Mada intenzitet ljubavi prema BiH, sa stečenih pozicija nakon odbrane od agresije i nakon Dejtonskog mirovnog sporazuma za BiH, nije isti kod svih konstitutivnih nacija i etničkih grupa, to ne smije biti prepreka za izgradnju BiH patriotizma na upravo naglašenim osnovama jednog **racionalnog patriotizma**. Možda ova riječ "racionalno" u konkretnom slučaju, kada je o BiH riječ, znači mnogo preciznije nego li što je to u nekoj drugoj državi. Ta racionalnost podrazumjeva donošenje svojevrsnog "protokola" (može i izraz "konvencija", "kodeks" i slično) koji treba da precizno regulira sve elemente. Ako je za pretpostaviti da je kod Bošnjaka eventualno procentualno najviše izražena privrženost prema BiH onda oni ne smiju da, na osnovu te privrženosti, imaju bilo koje građansko i političko pravo više u odnosu na druge, odnosno ne smiju da svoju privrženost tretiraju kao svoju *ekskluzivnost u polaganju prava na BiH*. Bilo koja ekskluzivnost "posebnih prava" ili "privilegija na osnovu interpretacije historije" predstavlja rušenje ionako krhke ravnoteže koja je izgrađena upravo kao elemenat tolerancije. Istovremeno, takvi protokoli tolerancije moraju regulirati da se ne smije tolerirati nikakvo nipodaštavanje BiH i favoriziranje ekskluzivnosti prava drugih država (susjeda BiH) da mogu raspolagati sa BiH u ime jednostranog interpretiranja historije. Primjena historije se mora svoditi na udarne elemente dokazanog suživota i borbe za pravdu i slobodu u izgradnji građanskih vrlina i tretiranja BiH kao zajedničkog dobra, uz osposobljavanje svih da se odupru neprijateljima zajedničke slobode.

Građanska vrlina podrazumjeva velike napore i od građana kao pojedinaca, ali i od kolektiviteta. U slučaju BiH to znači da se mora vršiti permanentna edukacija u fazi tranzicije društva. Ta edukacija podrazumijeva izgradnju građanskog koncepta. Taj koncept traži od građana da na prvo mjesto stave vrijednosti neophodne da se individualna sloboda održi živom. Mada je javna vrlina, građanska vrlina ima važne efekte i na privatno ponašanje.

Kada je ljubav prema slobodi zajednička, građanskoj vrlini ne prijeti da bude umjerena ili da eventualno postane puki dekor, već je tada najbolje oružje protiv moćnih i razuzdanih, koji ne prihvataju umjerenost i red, koje građanski život zahtijeva.

Patriotizam slobode nema potrebe za socijalnom, ili kulturnom, ili etničkom ili religioznom homogenošću. Sigurno je da je lakša mobilizacija građana koji upražnjavaju istu vjeru, koji su iste nacije, odnosno onih koji su slični po okupljanju u prigodnim događanjima, pa i svom kulturnom položaju. U tom smislu i za državu, kao organiziranu zajednicu, je u ostvarivanju jedne od vrlo bitnih odlika države - efikasnosti, lakši monizam od pluralizma. Ali i funkcija "efikasnosti" i mogućnost da mono grupacije stave u funkciju degeneriranih prohtijeva su velike i tu se patriotizam zamjenjuje nacionalizmom. Zato je "formula" i u slučaju BiH poprilično jednostavna - da bi se razvijao i jačao BiH patriotizam (odnosno patriotizam pluralnih društava) nema potrebe jačati homogenost i kulturno i religiozno jedinstvo, već se mora učiniti veliki napor da bi ojačala i bila odbranjena kultura i praksa demokratskog građanstva.

Zato u analizama nacionalizama koji su se pojavili na kraju XX stoljeća na prostoru bivše SFRJ, mogu da se zapaze česta korištenja izraza "patritoizam" i prema (novouspostavljenim) državama, ali i pozivanja šireg "naroda" za okupljanje na "obećanom prostoru". Pri tome je jasno uočiti da taj patriotizam nije bio usmjeren prema zajedničkoj slobodi, a umjesto milosrdne ljubavi pozivalo se na drukčiju ljubav - ljubav prema jedinstvu, homogenosti i (etničkoj, religijskoj, kulturnoj) "čistoći".

Zato ***Mauricio Viroli*** s pravom govori o dva različita puta, iako veoma bliska, koja vode ka patriotizmu, ili, bolje rečeno, prema dva tipa patriotizma: prvi je put homogenosti i drugi je put slobode: put kulture i politički put. Ne postoji potreba da imamo više građana koji učestvuju sa više žara nego što to oni čine danas na javnim ceremonijama, ili građana spremnih da daju vlastiti život radi odbrane etničkog, ili kulturnog, ili religioznog jedinstva svoje nacije. Imamo, naprotiv, potrebu za građanima kadrim da se mobiliziraju kada je samo jedan jedini građanin žrtva nepravde ili diskriminacije, ili kada su povrijeđeni osnovni ustavni principi. Taj princip "građanske zaraze" je toliko je potreban prostorima Jugoistoka Evrope, gdje još uvijek emocije mogu na trgove dovesti ostrašćene ljude koji umjesto svog vlastitog identiteta imaju identitet etničke ili religijske zajednice (koji podrazumjeva "krivovjernost" Drugog, njegovu "heretičnost", njegovu "prljavšinu"). U ime tog identiteta ovi pripadnici su spremni i ubiti kao što je to slučaj u Banja Luci prilikom polaganja kamena temeljca za džamiju Ferhadiju, odnosno spaliti sve kao što je to u Stocu... što su samo neki od postdejtonskih BiH primjera. Još uvijek u rezervi ima dosta "heroja" (nacionalne stvari), koji se regrutiraju iz velike mase onih koji su u ratu stekli bilo kakvu privilegiju, odnosno koji su ranije u ime tog istog interesa stekli neke privilegije, odnosno onih koji su edukacijom stekli usmjeravajuću negativnu selekciju.

Bosna i Hercegovina je potencijalno suočena i sa modelom kojeg Andrea Semprini (Semprini, 1999) naziva *maksimalistički multikulturalan model.* Ovaj koncept negira svaku mogućnost postojanja jedne zajedničke sfere, ma kako ona bila uređena. Njega zastupaju i/ili podržavaju one grupe kojima je stalo do odvajanja, otcjepljenja i ostvarivanja potpune, prvenstveno, političke autonomije. Sfera građanskog i sve ono sto ona implicira, dakle, i individualna prava i slobode, tu, najčešće, uopće nije važna. U ovom konceptu se na prvo mjesto stavljaju različite vrste *kolektivnih* identiteta (rasni, etnički, vjerski itd.) i zahtjevi za njihovim priznavanjem. Krajnji rezultat takvih nastojanja, to nije teško pretpostaviti, bio bi svijet sastavljen od mnoštva *monokulturalnih* entiteta. I imajući u vidu da se drugost u ovom pogledu ne tolerira, onda bi krajnji rezultat bio da bi se razlike u ostvarenju ovog koncepta ukinule. To na primjeru BiH znači da bi se tri kontitutivne nacije podijelile u tri "čista" nacionalna entiteta, što je prešutni koncenzus kojeg bi koncepcija nacije-države ostvarila uz korištenje raznih načina.

Ovdje ne treba posebno ni podsjećati da je na BiH **isproban** svaki od "efikasnih" (do sada u historiji potvrđenih, uključujući i genocid) sredstava, ali neka od teorijski postavljenih: kombinacija raznih načina i čekanje "zamora meterijala" - unutrašnjeg i vanjskog.

5. Multilateralnost, ili mogu li Zului da "stvore svog" Tolstoja?

Evropska dominacija ili dominacija bijelog čovjeka je ne samo gušila nego i podcjenjivala druge kulture: "Kada Zului stvore jednog Tolstoja, onda ćemo ga čitati", jedna je od floskula koja svojom sadržinom duboko vrijeđa. Rodžer Kimbol to kaže još surovije: "Multikulturalistima uprkos, izbor s kojim se suočavamo danas nije onaj između represivne Zapadne kulture i multikulturalnog raja, nego između kulture i varvarizma. Civilizacija nije dar, ona je postignuće – krhko postignuće kojem je potrebno neprestano podupiranje i odbrana od onih koji ga opsjedaju kako iznutra tako i izvana" (Tejlor, 2000: 43). Mora biti nečega između neautentičnog homogenizirajućeg zahtjeva za priznanjem jednake vrijednosti s jedne strane i samoobzirđavanja unutar etnocentričkih standarda s druge strane. Postoje druge kulture, i mi smo prinuđeni da živimo zajedno sve više i više, kako na globalnom planu tako i pomiješani u svakoj pojedinoj zajednici. Ono što tu stoji jeste pretpostavka jednake vrijednosti: stav koji zauzimamo prilikom započinjanja izučavanja onog drugog. Možda samo treba jednostavno upitati da li je to način kojim mi treba da pristupimo drugim. Pa da li je? Kako se ova pretpostavka može zasnovati? Da li su se narodi u bivšoj SFRJ dovoljno poznavali? Da li su poznavali one fine specifičnosti, ili iz arogancije unaprijed odbacuju Drugog i drugačijeg, poput apriornog odbijanja učenja ćirilice, ili insistiranja na religijskim razlikama. A religija može da bude izuzetno značajan temelj razumijevanja.

Jedan temelj koji je bio predložen jeste onaj religijski. Heder je, naprimjer, bio mišljenja da sve ove razlike u kulturama nisu slučajne nego su tu da božanskim proviđenjem kreiraju veću harmoniju.

Bio bi vrhunac arogancije *u samom startu analiza* odbaciti ovu mogućnost. I zaista, na pukom ljudskom nivou, moglo bi se tvrditi da je razumno pretpostaviti da kulture, koje su dug period vremena osiguravale horizont smisla za veliki broj ljudi različitih karaktera i temperamenata – koje su, drugim riječima, artikulirale njihov smisao za dobro, sveto, uzvišeno – gotovo sigurno imaju nešto što zaslužuje divljenje i poštovanje, čak i ako su praćene nekim stvarima kojih se grozimo i koje odbacujemo. Često se grozimo i odbacujemo zato što ne poznajemo suštinu vjere u Boga. Pa i različite puteve Njegovog Odsjaja kao različitih ljudskih puteva i interpretacija Istine koja spoznaje i uči da je Bog Jedan i Bog je svih ljudi i drugih svjetova (Nasr, 1996: 11-41). Ovdje je i pitanje moralne dileme. Potreban nam je samo osjećaj da je naš udio u cjelini ljudske priče ograničen kako bismo shvatili ovu pretpostavku. Samo nas arogancija, ili neki drugi moralni nedostatak, mogu spriječiti da to učinimo Ono što ova pretpostavka od nas zahtjeva nije, međutim, dogmatski i neautentičan sud o jednakoj vrijednosti, već otvorenost za komparativne studije kulture, i to takve koje će izmjestiti naše horizonte u njihovom stapanju. Ono što se, prije svega, zahtjeva jeste da dopustimo da smo vrlo daleko od horizonta svih horizonata, iz kojeg bi relativne vrijednosti različitih kultura bile evidentne. A to bi značilo i raskid sa iluzijom koja drži u fatalnom zagrljaju mnoge "multikulturaliste", isto kao i njihove najogorčenije protivnike. Slično je i sa nacijama (zaista je pitanje svih pitanja kako prevazići razmišljanje i mitove o "nebeskim narodima" ako su oni "dostigli" krajnji horizont u svojim samoobmanama). Aktueliziranje historijskih događaja u situacije savremenog doba nosi sobom njihovo retuširanje i pretvaranje u stereotipe po "mjeri" dnevne politike i često je povezano sa "ažuriranjem" i pojedinaca i događaja (Đordano, 2001: 80-95).

Multikulturna zajednica pruža uvjete za razvoj posebnih kolektivnih i individualnih identiteta ukoliko osigurava mogućnosti za slobodan razvoj svih svojih konstitutivnih dijelova. Takva zajednica ne postavlja prepreke za postojeće razlike, nego podstiče produktivne različitosti koje se razvijaju putem kontinuirane kulturne interakcije. Ali, sâmo postojanje multikulturne zajednice, kao koegzistencije različitih kultura, ne podrazumjeva nužno i produktivnu interkulturnu komunikaciju. Ovakva komunikacija postoji samo onda kada različite kulture prenose svoj međuuticaj jedne na druge, kada dolazi do difuzije kulturnih elemenata i stilova. U tom smislu, multikulturalnost predstavlja životni prostor za kulturnu interakciju, posebno u mnogonacionalnim državama. Ukoliko, pak, ne dolazi do takve interkulturne komunikacije, multikulturna zajednica ne prevazilazi stanje proste koegzistencije.

Uzimajući u obzir činjenicu da su gotovo sve moderne države multikulturne, regionalizacija socijalnog identiteta predstavlja korak unazad, kada neopravdano sužava bogatiji potencijal koji nastaje iz susreta različitih kultura i time ograničava mogućnosti za razvoj pluraliteta identiteta.

5.1. Da li se regionalna i multikulturna identifikacija isključuju?

Ispravnim se čine ona gledišta prema kojima se pravi identitet oblikuje u okviru multikulturnih uvjeta reciprociteta, gde se partikularna i opća solidarnost dopunjuju. To je moguće u posttradicionalnim društvima u kojima se razvija komplementarnost između struktura ličnosti ("posttradicionalni samo-izbor") i struktura kulture (grupni identitet), koja omogućuje nerepresivnu socijalnu i kulturnu integraciju. U takvim društvima (koje Habermas naziva "radikalnom republikom") individue se integriraju pomoću *konstitucionalnog patriotizma*, a ne homogenizujućeg ili ksenofobičnog nacionalizma.

Poseban je problem razaranje demokratije (ili postavljanje prepreka za demokratiju) što ga proizvodi etnonacionalizam, na šta upozoravaju Julie Mostov i Bogdan Denitch (Golubović, 1999). Kada se politički konflikti svedu na zahtjeve etničkih grupa, kao što piše Mostov, moć se strukturira na takav način da koči demokratski razvoj, budući da sužava političko polje, ograničava broj i vrstu političkih aktera i blokira rješenja. Kada se država interpretira kao "dom" nacionalnim grupama, nastavlja isti autor, takav nacionalni identitet je nespojiv sa demokratijom, jer demokratija zahtijeva da politička participacija bude otvorena za sve građane, bez diskriminacije, i da svim građanima budu osigurane političke slobode i jednako građanstvo, dok u politici nacionalnog identiteta individue nisu priznate kao *politički subjekti*, već samo *kao članovi etničkog kolektiviteta* .

Demokratija i multikulturalnost su povezane. Interkulturna komunikacija u okviru multikulturne zajednice pruža mnogo šire mogućnosti individuama i socijalnim grupama za uspostavljanje modernog (posttradicionalnog) identiteta, koji se oslobađa izoliranosti, zatvorenosti i monolitnosti. Ali, treba imati u vidu da još nisu riješeni problemi usaglašavanja procesa globalizacije i regionalizacije (u tom kontekstu je i pitanje kako shvatiti potrebu za samoodređenjem) i između potrebe za nad-nacionalnom integracijom i potrebe za nacionalnim identitetom. Čini se da ključ leži u komplementarnosti *procesa socijalizacije* – koji izvire iz šireg socijalnog i kulturnog konteksta – i individualizacije, koji potencira posebnost, svojevrsnost, samobitnost.

Integracija Evrope predstavlja, u tom smislu, značajan opit koji će otkriti do kojeg stepena se može ići u identifikaciji sa Evropskom unijom a da se ne izgubi individualnost naroda i pojedinaca kao političkih subjekata. Ako je izgledna perspektiva stvaranja evropskog identiteta, a zna se kako su zemlje sadašnje članice Evropske unije bile u međusobnim sukobima, onda je *realno* da je moguće izgrađivati i **BiH identitet**.

5.2. Politička korektnost u javnom diskursu

Bosna i Hercegovina, bez obzira što ima dugu tradiciju zajedničkog života, bi morala, u skladu sa svojom orijentacijom na izgradnju civilnog društva, da prihvati neke od potvrđenih elemenata koji su do sada u iskustvu multikulturalnih društava u svijetu dobili svoje značenje i potvrdili opravdanost. Jedno od njih je u SAD potvrđeni pokret „političke korektnosti" (***Politically Correct ili PC***) koji ima pejorativno značenje u smislu političke podobnosti. Međutim, ovaj pokret pokušava da učini sve da se izbjegne bilo kakva mogućnosti da senzibilitet i samopoštovanje manjina ili pojedinaca bude napadnuto ili umanjeno zbog neusklađenih stavova, držanja ili ponašanja, da ne izazova ili potkrjepljuje u određenom pojedincu vjerovanje u gubitak vrijednosti i da ne dovodi do samooptuživanja. To podrazumjeva da se zamijene obezvrjeđujuće riječi, ali i izvrši poboljšanje jezika. Tako su crnci SAD-a prihvatili izraz *African-American* koji je zamijenio stari *Black*, a ona je zamijenila ranije riječ *Negro* (Semprini, 1999: 51-60).

Činjenica je da upotreba novih riječi neće riješiti pitanja diskriminacije, ali će skrenuti pažnju sa saznajnog akcenta o boji kože u samom nazivu i ipak omogućavati prostor da se grupa, barem prema jeziku, osjeća vrjednijom. Nastao da bi razobličio ideologiju i monokulturne vrijednosti, srasle sa naizgled bezazlenim u izrazima svakodnevnog govora, pokret PC kao rješenje predlaže jezik očišćen od svakog iskazanog traga i nadahnut idejama objektivnosti i neutralnosti, a njegov obrazac pronalazi u naučnom jeziku. Ustanovljenje ovakvog ili sličnih pokreta u BiH se čini nužnim sa ciljem pomirenja. Svakako bi bilo značajno provesti istraživanje o pogrdnim izrazima koji se koriste u BiH i koji nisu samo odraz ratnih sukoba, nego i ranije prakse koja je bila nerijetko forsirana upotrebom stereotipa. Ona se, ponekad, posmatra i kao dio BiH (šatro) humorističke zbilje, kao o šali na vlastiti račun. Ipak, izrazi kao što su *"Vlah"*, (koji se koriste u različitim kontekstima za ne-muslimane), ili *"četnik" i "ustaša"*, odnosno *"balija", "turčin"* i drugi pogrdni izrazi, bi se kroz ovakve pokrete i zakonsku regulativu izbacivali iz upotrebe. Jer, po našem mišljenju, nema ništa bezazleno u zemlji u kojoj se i slušanje muzike, literatura, nauka, sport, i sve što može biti vrijednost, tretira iz uskog pogleda i okrenuto je ka eliminaciji Drugog i drugosti. Upoznavanje onog što smeta i vrijeđa onog Drugog podrazumjeva dobro međusobno poznavanje. Pitanje je nakon svega što se u BiH dogodilo *da li su se konstitutivni narodi BiH dovoljno poznavali*, odnosno da li su poznavali sve elemente međusobne tolerancije i sa individualnog i grupnog identiteta. Odnosno, da li se znalo da su postojali tako različiti identiteti koji su iznenadili kada su se ispoljili, ili promjene identiteta u relativno kratkom periodu. Spoznaja da je to moguće izvesti u relativno kratkom periodu, po nama, predstavlja pozitivnu spoznaju na kojoj se može graditi drugačiji sistematski pristup izgradnji povjerenja unutar BiH. Historijske promjene, kako god utiču na pojedince i društvene grupe i daju im drugi kontekst, također pokazuju da u malim i velikim promjenama učestvuju veoma različiti akteri; odnosno kako je to opisao Adam Mihnjik - da historiju ne stvaraju samo "sveci", već i "prostaci".

Ako se specificirano jedinstvo obilježja jedinki označava kao njihov lični ili individualni "identitet" - jasno je da on nije prosto "dat", nego nastaje, i to, prvo, od izvornih bioloških faktora, drugo, od dostignuća konkretne osobe, a ta dostignuća su pod uticajem njenih bioloških kao i historijskih društvenih uvjeta pod kojima ona živi. Kako u individualni identitet spadaju, prije svega, osnovni stavovi i vrijednosti po kojima se upravljaju ljudi, to on predstavlja važno, možda, centralno središte usmjeravanja političkog ponašanja.

"U načelu, individualni identitet je, opet, rezultat kako faktora koji deluju"svana" (pripisivanja uloga i očekivanja od njih, situacije izazova, slike vodilje, ("signifikantni drugi"), tako i naučno nerazjašnjivih odluka slobodne volje osobe. U njemu se okupljaju osobno jedinstvo saznavanja (tj. tumačenje stvarnosti) i motivacija djelovanja. Pošto on, kao dijahroni kontinuitet i kao sinhrona konzistentnost, predstavlja sjedinjenje jednog biografskog toka odnosno različitih djelatnosti ili uloga, njegov bitni element je sjećanje, tj. - ne uvijek sasvim svjesno - okupljanje minulih ili istovremenih doživljaja iskustava u jednu normativnu i psihičku "tvar", iz koje proističu stavovi i obrasci ponašanja" (Schwan, 1998). Iz ovog je vidljivo da individualni (lični) identitet nije nikakva fiksna kategorija, nego da podliježe društvenim okolnostima i uticajima.

I sâm grupni identitet nije fiksna, statična, jednom za svagda data kategorija. Može se danas sa raznih stanovišta analizirati, recimo, nacionalno izjašnjavanje Bošnjaka Muslimana, ali je činjenica da je u toku jednog prosječnog ljudskog vijeka došlo do nekoliko izjašnjavanja o identitetu. Da i ne govorimo o kategoriji Jugoslovena koju niko nije forsirao, ali je ona u posljednjem popisu u SFRJ imala blizu dva miliona onih koji su se tako izjasnili, a nakon agresije je u BiH, gdje je bila najveća koncentracija Jugoslovena, "Jugosloven" skoro nepoznata kategorija. Ne samo etničke, nego i druge grupe stalno se formiraju i rastaču u odgovoru na različite političke i institucionalne okolnosti.

6. Kada može Evropa zašto ne može BiH: osloboditi se od fikcija i fiksacija

Pitanje (forsirano) nakon izvršene agresije na BiH, a koja je izazvala i unutarnje međusobne sukobe sa velikim ljudskim žrtvama i materijalnim razaranjima, kao da se (samo logički) nameće: "Kako mogu ljudi, čiji historijski odnosi uključuju sukob, nasilje i brutalnost, živjeti kao građani u zajedničkoj političkoj zajednici?" To pitanje se, ustvari, mora drugačije postaviti: "Kako mogu Euro-Amerikanci, afrički Amerikanci i američki Indijanci živjeti zajedno kao američki građani ili kao susjedi u Los Anđelsu? Kako mogu Hutu i Tutsiji živjeti zajedno živjeti zajedno u Ruandi ili Burundiju? Kako mogu irski protestanti i katoloci živjeti zajedno u Belfastu? Kako mogu crni i bijeli Južnoafrikanci živjeti zajedno nakon aparthejda... ili kako mogu Muslimani (Bošnjaci, Dž.I.), Hrvati i Srbi živjeti zajedno u Bosni i Mostaru?" (Wimmer,

2000: 210). Ako prethodno nabrojani, i ne samo oni, nego, recimo, pokazuje se da mogu "ljuti stoljetni protivnici" Francuzi i Nijemci da budu nosioci objedinjavanja Evrope u federaciju, onda argumentacija da su se konstitutivne nacije BiH sukobile (i za evropsko i svjetsko iskustvo) ne treba predstavljati nepremostivu prepreku.

Možemo prihvatiti iz historijskog iskustva potvrđeno pravilo da etnički (i ne samo etnički) identiteti imaju kontekstualan (i primarno društveno-historijski) karakter: granice grupe pokazuju tendenciju da se mijenjaju sa promjenom političkog konteksta. Srbi, Hrvati, pa i Bošnjaci kakvi se bilježe u srednjem vijeku, nisu ni u kom slučaju nacije današnjeg njihovog poimanja. I ne samo oni, nego i oni koji se smatraju "prvorođenim" - Englezi, ali i "izumiteljima nacije" - Francuzi. I svi drugi u svijetu, bez ikakvog izuzetka.

Ta činjenica da se mijenjaju sadržaji sa historijskim kontekstima bi mogla da bude jedna od ohrabrujućih činjenica i za BiH i eventualno strpljivo građenje "bosanstva i hercegovstva" kao potencijalnih vrijednosnih određenja većine stanovnika BiH. Ako evropejstvo u kojem je toliko kontradiktornosti i svježih iskustava međusobnih tridesetogodišnjih i čak i stogodišnjih ratova ima realnu šansu u stvaranju određene vrste kulturološkog (da li samo njega?) identiteta, onda i utapljanje BiH pluralnosti može da bude možda i ohrabrujući faktor integracijama BiH u Evropu. Sličnost kod BiH je i činjenica da je moneta Evrope (Euro) bila prvi elemenat trajnijeg simbola identiteta uz sve priče o Evropi kao "kolijevki civilizacije". I BiH valuta konvertibilna marka - KM može da bude skraćenica od Kultura Multilateralnosti. U silnim (ne)mogućim situacijama kakve je BiH prošla na kraju XX i početkom XXI stoljeća, to je jedna od (ne)mogućnosti. Kad može Evropa, što ne može i BiH, najbolje je pitanje (kao odgovor) na pitanje (konstataciju): Ako se raspala SFRJ u kojoj je BiH bila "SFRJ u malom", kako se može održati BiH? Danas je, po mnogo čemu BiH "Evropa u malom" (čak joj je i zastava sa evropskim znakom), pa zašto ne bi BiH išla evropskim stopama objedinjavanja. Nakon što je iskusila na svojoj "koži" sve evropske *"izme"* vrijeme je da iskusi i pozitivne tekovine.

I da parafraziramo Nebojšu Popova (koji u ovom kontekstu piše o srpskom narodu, ali to vrijedi i za druge i narode i ljude, prije svega, koji čine te narode, odnosno u BiH konstitutivne nacije) koji kaže da borba za slobodu i demokratiju pretpostavlja i oslobađanje od raznih *fikcija* – kao što su one o slavi i veličini, naprimjer, ali i od *fiksacija* – za prostor, teritorije i državne granice, za "etničku čistotu", za *mistiku* geopolitike, starih mitova i legendi i nove oblike praznovjerja. "Neophodno je *okretanje vremenu* – kretanju i promjenama, i vlastitim promjenama i promjenama "okruženja". Kako kaže Kastorijadis, "mi nismo osuđeni na zlo, ništa više ni na dobro, jer možemo, najveći dio vremena, mijenjati sami sebe, individualno ili kolektivno, promišljati svoja djela, preispitivati, popravljati ih". Tu započinje i iskorak iz populizma ka demokratiji... Ni u njoj nas ne očekuje "med i mleko", i tu ima raznih "rašomona", ali su na raspolaganju i sredstva da se razna zla drže pod kontrolom." (Popov, 1999).

Socijalno jedinstvo u BiH zavisi od zajedničkih vrijednosti. Koliko god se u određenom pragmatičnom smislu, posmatrano iz dnevno-političkih potreba, čini da je "sistem zajedničkih vrijednosti" izuzetno narušen, odnosno da ga nema, ipak se treba vratiti i historijskom iskustvu BiH, ali i iskustvu multietničkih društava u svijetu. Tako Građanski forum Kanade razvija listu zajedničkih vrijednosti: 1) *vjerovanje u jednakost i poštenje;* 2) *vjerovanje u konsultacije i dijalog*; 3) *važnost prilagođavanja i tolerancije;* 4) *podršku različitostima;* 5) *suosjećanje i plemenitost;* 6) *privrženost prirorodnom okolišu i* 7) *odanost slobodi, miru i ne-nasilnoj promjeni.* Imajući u vidu da je osnovni identitet u državama - nacijama vezan za **zajedničku historiju, jezik i religiju,** u multinacionalnim državama ovo može biti izvor mržnje i podjela, a ne izvor zajedničkog ponosa. Zato je „model Evropa" za BiH veoma bitan, jer kao što naglašava J. Habermas Evropska unija ne može biti zasnovana na zajedničkim tradicijama, kulturama i jezicima uspješne nacije- države. Umjesto toga, evropsko građanstvo mora biti utemeljeno na "postnacionalnom" konstitucionalnom patriotizmu zasnovanom na zajedničkim principima pravde i demokracije (Kymlicka, 2001: 147-149). „Političke partije, koje još imaju poverenja u sopstvenu moć usmeravanja, moraju pokazati hrabrost za anticipiranje u još jednom smislu. One, naime, moraju unutar nacionalnog prostora – jedinog u kojem aktuelno mogu da delaju – stremiti evropskom prostoru za delanje. A ovaj, opet, one moraju programski otvarati sa dvostrukim ciljem: da stvore socijalnu Evropu koja svoje težište prebacuje na kosmopolitske terazije." (Habermas, 2002: 115)

Uz historijski potvrđenu tolerancije i suživot u BiH, koji su opstali i pokazali izuzetnu žilavost i u uvjetima agresije (1992-1995.), te uz ova ispirativna iskustva, zašto ne ponoviti: Kada može Evropa, zašto ne bi mogla Bosna i Hercegovina? I ako ne može Bosna i Hercegovina- može li **to** biti Evropa?

7. Optimistička varijanta - postnacionalna (građanska) Evropa

Kao što kaže Jadranka Čačić "vrijeme je globalizacije, Interneta, brže razmjene informacija, velikog utjecaja razgranatih, osobito elektronskih medija. Vrijeme je etničkog *revivala,* isticanja raznolikosti, regionalizma, a ne nacionalnih homogenizacija. Začinje se "postnacionalna" Europa koja osjećaj pripadnosti svojih građana ne želi graditi na nemogućem projektu zajedničke kulture ili pak na činjenici o njihovim zasebnim pripadnostima. Europljani bi sami trebali "proizvesti" osjećaj zajedništva preko novih odnosa koje će znati uspostaviti između sebe. Novo europsko državljanstvo promišlja se u kontekstu "gašenja eurocentrizma u svijetu", otvaranja "drugim kulturama, u multikulturalističkom kontekstu slabljenja, ako ne i implozije nacionalnih država...

Ono će morati omogućiti europskim građanima da se snađu u stvaranju informacijskog društva i globalizacije razmjena. Ono će morati osigurati oružje za žešću borbu protiv isključivanja i oduprijeti se slabljenju i ponekad dezintegraciji tradicionalnih

socijalizacijskih čimbenika."(Čačić, 1999:55). Nova koncepcija obrazovanja se na početku XXI stoljeća treba prilagoditi vremenu novih integracija u kojem niko ne poriče važnost oslanjanja na vlastitu tradiciju, ali koje očekuje osposobljenost za dinamičnost i sve ubrzaniji protok znanja i ljudi, koji je zahtjevniji od pokretljivosti unutar nacionalne zajednice. Zato se ni obrazovanje ne može zauzdati u nacionalne okvire. Konkurentnost na tržištu rada traži konkurentnost stvarnog znanja (ne više diploma), a to uključuje i konkurentnost obrazovnog tržišta. Savladavanje granica (vlastitih, unutarnjih i vanjskih) smatra se glavnom sposobnošću novog evropskog građanina.

Evropa, kao geografski pojam, ima puno više od 27 zemalja članica Evropske unije.[49] Raznolikost je osnovna karakteristika ovog kontinenta. Te razlike, koje su u historiji rezultirale i krvavim međusobnim sukobima, nisu bile prepreka, nego podsticaj za ujedinjenje Evrope. Evropa je predstavljala u historijskom smislu centar svijeta. Mnogi autori smatraju da je kulturno naslijeđe Evrope nastalo na jevrejsko-hrišćansko-grčko-latinskoj podlozi (Rougemont, 1996)[50] Bogatstvo jezika, običaja i ostalih kulturnih elemenata, ne bi trebalo biti prepreka budućoj jedinstvenoj Europi. Nakon Drugog svjetskog rata u Francuskoj je objavljen tzv. "Schumanov plan" o stvaranju nadnacionalnog tijela.

Ujedinjena Evropa o kojoj je riječ nije Evropa dominacije ijedne nacije (zato bilo koje carstvo iz prošlosti nije paradigma). Evropa je posljednji okršaj imala u nacionalističkoj okupaciji fašizma i prevazišla "patološku averziju među evropskim narodima" - "*di krankhafe Entfremdung",* Nitzche. Želja za bratstvom je bila najjača u "proljeće naroda" 1848. godine. Nacija je koncept koji je rano nastao u Francuskoj a zatim se proširio na Evropu i cijeli svijet, u(Domenach, 1991: 22-25) Ne treba biti veliki psiholog da bi se objasnio taj paradoksalni proces: blizina uvijek rađa reflekse izdvajanja, netrpeljivosti i neprijateljstva.

Evropska unija nastala je promjenom imena Evropske zajednice i potpisivanjem Ugovora iz Maastrichta 7. februara1992. godine, a koji je stupio na snagu 1. januara 1993. godine. Unija vuče korijene iz Europske zajednice za ugljen i čelik, koja je brojala 6 članica. Danska, Irska i Velika Britanija podnijele su molbe za priključenje Zajednici 1957. godine, no

---

[49] Berlinski zid je srušen 9. novembra 1989., a Njemačka je ujedinjena 3. oktobra 1990. godine. **Edgar Morin** u svojoj knjizi *Kako misliti Europu* spominje rušenje Berlinskog zida kao "nultu tačku" Njemačke i čitave Evrope. Ekonomisti posebno razlikuju dva, odnosno tri bloka kao rezultat procesa globalizacije: dolar (SAD), euro (Europa) i jen (Istočni blok oko Japana). Evropska unija broji 27 zemalja članica, a čitava Evropa ima ukupno 34 države. Prvi pokušaji ujedinjenja (osvajanja) javili su se za vrijeme istočnorimskih careva. Tu su i pokušaji Karla Velikog, Napoleona... Ali, i ono što se rijetko u teoriji pominje jeste da je Evropa svoj stav zajedništva izgrađivala u odnosu spram islama, bilo da se radi o udruživanju u odbrani, ali je imala i najduži period mira u vrijeme kada je na njenim granicama Istoka bio islam.

[50] **Paul Valery** navodi nabrojana četiri izvora, dok Dennis de Rougemont ističe kako su ovakvom pristupu zanemareni keltski, germanski, slavenski, istočnjački i afrički doprinosi. (**Dennis de Rougemont**: "*Opći pogled na europsku kulturu od antičke Grčke do naših dana*". Treći program hrvatskog radija, Zagreb, 1996.) U "inventaru" napravljenom za vrijeme trajanja Helsinške konferencije ističu se kulturni korijeni Evrope: grčki i rimski humanizam, judaizam i hrišćanstvo, renesansa, naučni racionalizam i liberalna misao, industrijska revolucija, romantizam i socijalistička učenja.

Francuska je dva puta koristila svoje pravo veta na pristup Velike Britanije, pa je do prvog proširenja došlo tek 1972. godine. Grčka se priključila 1981. godine, a Španija i Portugal 1986. godine. Posljednja je Hrvatska primljena u članstvo Unije 2013. godine.

Za djelovanje Evropske unije je važna 1985. godina, kada je potpisan tzv. "Schengenski sporazum" o prestanku kontrole na zajedničkim granicama i tako je omogućeno slobodno kretanje ljudi po njihovom teritoriju.

Saradnja na području pravosuđa i unutarnje politike odnosi se uglavnom na davanje azila, pravila prelaženja vanjskih granica Unije, suradnju carinskih vlasti, borbu protiv kriminala, krijumčarenja itd. Ovo je posebno došlo do izražaja u borbi protiv međunarodnog terorizma.

Najveća promjena koja vodi ka ujedinjenju i ima veliki direktan uticaj na građane Unije (odnosno njenog dijela) jeste uvođenje zajedničke valute - eura. Prva europska valutna jedinica (ECU) u kojoj su zemlje izražavale srednji tečaj nacionalne valute. Euro je cilj Ekonomske i Monetarne unije i predstavlja treću i posljednju fazu ekonomskih integracijskih procesa u Europi. Uveden je 1. januara 1999. godine, a u opticaj je pušten početkom 2002. godine, kada su nacionalne valute članica Europske monetarne unije (EMU) prestale biti zakonsko sredstvo plaćanja. Evropska središnja banka (European Central Bank) osnovana je 1. jula 1998. godine u Frankfurtu.

Objašnjavanje evropske situacije je vrlo bitno za BiH ne samo zbog toga što BiH pripada fizički Evropi, nego i zboga da bi ukazivanje na neke ključne datume u formiranju Evropske unije treba uporeĎivati sa datumima kroz koje je BiH u isto vrijeme prolazila. Bez ikakvog preuveličavanja, vidljivo je da se iza medijske pažnje, koja je bila usmjerena na stradanje BiH, odvijao proces proizvoĎenja i uvoĎenja u život evropske valute i puno organizacionih pitanja koja su razriješena u nekim ključnim momentima u kojima je pitanje BiH bilo definitivno u drugom planu. Osim toga, intervenirajući na prostoru bivše Jugoslavije (u BiH i na Kosovu) Evropa je prevazišla granicu "unutarnjeg" i "vanjskog" spram svog vlastitog jugoistoka. Ako je na početku zbivanja to bio "vanjski" problem, ipak je zarad odbrane načela evropske civilizacije ovaj put Balkan, ipak, s punim pravom, ušao u samu Evropu (kao što ističe albanski književnik Ismail Kadarê). Sa te strane, Evropska unija, ipak, ima ne samo moralnu obavezu prema BiH.

7.1. Multilateralnost kao bît BiH društva

"Bosna je, prije svega, društvo, ne idealno, ali koheziono društvo, koje će preživjeti i sadašnje traume." Dr Ivo Banac, juli 1994. (Banac, 1996: 271)

Bosna i Hercegovina (u najvećem dijelu historijskog kontinuiteta postojanja kao zasebnost) se pojavljuje kao specifičan slučaj multilateralnosti i suživota u konfesionalnom pogledu, u pogledu različitih kultura, te predstavlja u odnosu na evropsku praksu određenu "disidentsku vertikalu" koja se može historijski pratiti kao jedna zakonitost. Od najranijeg pominjanja Bosne do savremenog vremena, uprkos agresiji i njenim razornim djejstvima, na djelu se potvrđivala snaga "bošnjačkog genija" (Zgodić, 1996).

Bosna i Hercegovina se u svom historijskom trajanju, kao geopolitička zasebnost i specifičan oblik ljudske zajednice, u pravnom i kulturno-historijskom smislu, suočavala sa opasnim razdjelnicama koje su prijetile da poništе taj njen osoben položaj susretanja civilizacija i primjera suživota na evropskom prostoru. Može se s pravom reći da je BiH (raniji naziv- Bosna) prolazila kroz razne procese vladajuće multirateralnosti počevši od onih za nju prepoznatljivih, pa sve do nacionalnog suprotstavljanja, svjedočeći svojim iskustvom sve vladajuće tendencije kontinenta (Evropa) kojem pripada. Pri tome je u svojim historijskim razdjelnicama prolazila praktično sve faze i, nerijetko, bivala u samom epicentru zbivanja.

Agresija na BiH samo je potvrdila ovo pravilo vraćajući u povijesno pamćenje pojmove za koje se mislilo da su, nakon Drugog svjetskog rata, zauvijek iza Evrope. Između ostalih, u povijesnom evropskom pamćenju su oživjeli pojmovi: etničko čišćenje, genocid, nacionalizam, fašizam i teorija o nemogućnosti zajedničkog života na jednom teritoriju različitih nacija, religija i kultura. Opasnosti koje su pratile taj, za BiH, bolni "come- back" i njegovo prevazilaženje u datim društveno-historijskim okolnostima, činile su karakterističnu crtu bosansko-hercegovačke zasebnosti koja se potvrđivala kao pravilo, sa različitim modifikacijama i učesnicima, od prvog pominjanja Bosne.

Mnogi smatraju da je XX stoljeće "najubilačkije od svih stoljeća" (britanski historičar Erick Hobsbawn). Nacionalizam je propratna pojava moderniziranja kroz koju prolazi svako društvo na putu ka Moderni, misli švicarski teoretičar Urs Altermatt (Altermatt, 1997: 13).

Upravo preko svoje emocionalne opterećenosti nacionalizam predstavlja "političku religiju", ili jedinu "narodnu religiju XX stoljeća" (John Lukazc). Industrijalizacija i urbanizacija ukidaju tradicionalne veze društva: u nekoj vrsti sekularne religije nacionalna svijest i nacionaliziranje su preuzeli funkcije kompenzacije za izraženi gubitak osjećaja sigurnosti, jednog od osnovnih osjećaja pojedinaca i društvenih grupa modernog doba.

Tako U. Altermatt ističe da još jedan bauk kruži Evropom: bauk etniziranja politike i društva. I ponovno jačanje etnonacionalizma ima veze sa moderniziranjem, koje na kraju XX stoljeća karakterizira iskazana mobilnost i migracija, kakva nije zabilježena u dosadašnjoj historiji, a koja unapređuje multikulturnost društva. I mada se čini logički neprihvatljivim da se u uvjetima opće globalizacije (povezivanja kroz monetarne unije, poput Evropske unije, postojanja Interneta, te začetka stvaranja "transakcijskog društva" (Soros, 1999: 91) itd.) pojavljuje etnocentrizam, društvena situacija pokazuje da je on itekako prisutan. Etnonacionalizam nastaje kao protureakcija na moderne društvene razvoje i on se okreće protiv univerzalizma. Etnonacionalizam se temelji na ideji da narod, nacija i etnicitet predstavljaju prirodne bitnosti. Savremena argumentacija etnonacionalista, u pravilu, ne polazi više sa stanovišta rasističkih ili biologističkih pretpostavki (mada ni to nije potpuna rijetkost), nego se argumentacija nalazi u sferi kulturnog diferencijalizma iz koga izvode nejednakost i nejednaku vrijednost ljudi (Uzarewicz, 1996). Izjašnjavanje za segregaciju i razgraničavanje - predstavlja pojavni oblik sprječavanja miješanja kultura i narodnih grupa.

U praksi je izražena težnja (namjernog) miješanja pojmova, a što se posebno odnosi na nastojanje da se sukobi koji su bili u svijetu u posljednjoj deceniji XX stoljeća tretiraju kao etnički. Ta težnja proističe iz činjenice da se želi ovaj pojam "etno" izvući iz predmodernog društva. I takvim relativiziranjem bi se onda moglo, eventualno, da dođe i do plemskog nivoa. Nikome ne pada na pamet da etničkim naziva sukobe koji su se desili u Evropi i svijetu u XIX stoljeću, pa ni do druge polovice XX stoljeća, i da ispoljeno nasilje opiše kao etničko nasilje. Za razliku od toga su sukobi, poput onog u BiH, jednostavno okarakterizirani kao etnički, sugerirajući, pri tome, da etnički sukobi pripadaju barbarskom periodu i još nedovoljno civiliziranom dijelu svijeta koji nije ni moderan, pri čemu se barbari predočuju "kao živi fosili, bića koja su definitivno preživjela i koja trebaju što prije nestati". Pri tome se zaboravlja da se "moderna hvali time što je nasilje podvrgla kontroli, ali je ipak ovo stoljeće dovelo do orgija upotrebe nasilja, koje su po svojim razmjerima zacijelo povijesno jedinstvene". U istom duhu, Anthony Giddens zaključuje da je XX stoljeće kao tzv. "stoljeće modernih društava" bilo po razmjerama oružanih sukoba izrazito nasilničko i užasavajuće stoljeće. Maid Taherian ističe da je "nakon 1900. vođeno otprlike 250 novih međunarodnih i građanskih ratova, u kojima je umrlo oko 100 milijuna vojnika i možda još oko 100 milijuna civila. Računajući samo vojne žrtve, XVIII stoljeće je imalo stopu od 50 žrtava na milijun stanovnika u usporedbi sa 60 žrtava u XIX stoljeću i s 460 do sada u XX stoljeću" (prema Vrcan, 1999: 32-33).

Ideološka pristrasnost se uglavnom ispoljava onda kada se društveni sukobi prouzrokovani modernim nacionalizmom, kako ga je pregnantno definirao Ernest Gellner i svjesno odabranim nacionalističkim strategijama, predočuju kao manje-više spontani etnički sukobi. Naime, na taj način isparava odlučujuća uloga koju u tim sukobima imaju prepoznatljivi politički akteri i njihove svjesno odabrane političke strategije s njihovim manje - više lahko prepoznatljivim ključnim političkim ciljevima i sa svjesno odabranim sredstvima za

njihovu realizaciju. I to, dakako, uvijek s glavnim ciljem realiziranja formule "Jedna nacija, jedna kultura i jedna država", te iz toga izvedenoj praksi nacionalizirajuće države.

Koncepti nacije i etniciteta služe zato da unapređuju unutrašnju integraciju. Pri tome se karakteristike kao jezik, religija i etnija imuniziraju u odnosu na svako pitanje iz pozadine i politički mobiliziraju za vlastite potrebe. Moderno zapadno društvo oblikovano je s voljom da se ostvari privredno blagostanje, socijalna kohezija i liberalna demokratija. Od Vestfalskog mira 1648. godine u Evropi se uspostavlja prvi moderni sistem država, da bi od XVIII stoljeća nacionalna država važila kao osnovica i međunarodnog poretka.

7.2. Disidentske vertikale, bosanske

Kako protiče vrijeme od okončanja oružane agresije na Bosnu i Hercegovinu, tako su sve izrazitiji glasovi koji govore o (ne) mogućnostima opstanka Bosne i Hercegovine kako multilateralnog historijsko-državnog entiteta. Od idealističkih, pa i ponekad mitoloških predstava koje uporno naglašavaju podrazumjevajući i trajni karakter ("sudbinskog") samoobnavljajućeg svojstva *ONOG* "bosanskog", pa do negatorskih pristupa koje u evropskom okruženju "nacionalne države" Bosni ne daju šansi ni koliko bude trajao mandat stabilizacionih mirovnih snaga koje budu u njoj. U tom teorijskom dijapazonu se kreću i rasprave i one obilježavaju ne samo političku scenu.

Na političkoj sceni snage koje žele (intenzivno radeći na tome) podjelu Bosne i Hercegovine i polaze od principa da sve što je manje centralizirane države da je tim veća šansa da njihov feudalni posjed dobije status države.

Taj pristup predstavlja ne samo pragmatičnost tih snaga i njihovih sljedbenika, nego predstavlja i njihovu skoro pa jedinu ideološku i teorijsku potku. Na tom principu se, recimo, u bosanskohercegovačkom entitetu Republika Srpska objedinjavaju snage koje imaju socijaldemokratski, liberalni, socijalistički, ali i radikalni i ekstremni nacionalistički program. Natječaj na političkom planu, očito, nije još uvijek ni na jednom drugom principu nego da se potvrdi nacionalistički program i način realizacije cilja ("Što više države RS") i za pretpostaviti je da i u narednoj fazi buduće eventualne realizacije tog cilja postoji također prećutni kocenzus - priključenje Srbiji i formiranje svesrpskog saveza država - nove formule tzv. "tri es".

Pri tome se etička situacija, za razliku od etničke, koja se približava zacrtanom cilju snošljive "čistoće" teritorije, bitnije ne mijenja od početka "događanja naroda". Formiran je svojevrstan bezzračni prostor u kojem se rezolutno odbacuje bilo kakva krivica za teške zločine koji su počinjeni. Ako se o zločinu i raspravlja onda je to relativiziranje ("Svi su činili zločine") ili se vremenski period proširuje i postavlja u neodređenu funkciju traženja "prvog

početka zločina"(Osmanlije, "buna protiv dahija", Prvi i drugi svjetski rat) i traženju "Tko je prvi započeo" pri čemu se nerijetko upravo žrtve sa kraja XX stoljeća optužuju da su "krivci" za neka epska stradanja iz XV i kasnijih stoljeća. Sve ove aktivnosti treba da prikriju počinjeni zločin, a u ideološkom pogledu se postavlja teza o dozvoljenosti svih sredstava u "borbi za slobodu srpskog naroda", "državnosti RS", ili se, kao krajnja postavlja, teza: "ako nije mogla da opstane SFRJ, kako onda može da opstane Bosna i Hercegovina, koja je ustanovljena na istom principu (višenacionalne zajednice)" itd.

Ova posljednja, vrlo popularna, teza se ponavlja kod neupućenih dobronamjernih stranih autora, ali se i kao propagandni šlagvort često prenaglašeno ističe. I kod ljudi i u samoj Bosni i Hercegovini izaziva u najmanju ruku zbunjenost, a i kod najdobronamjernijih prijatelja Bosne otvara niz pitanja. U čemu se, ustvari, sastoji multilateralizam u Bosni i Hercegovini? Taj multilateralizam ni u kom slučaju se ne može poistovjećivati sa nekadašnjim jugoslovenskim. Njihova jedina zajednička karakteristika jeste da je Bosna i Hercegovina u jednom izuzetno kratkom historijskom periodu bila, ali bez i u jednom slučaju izražene volje svojih naroda, u sastavu jugoslovenske federacije (47 godina), odnosno Kraljevine Jugoslavije (12 godina) i državi SHS (11 godina). Sve skupa, mada se radi i o različitim formama državne organizacije, koje nisu u kontinuitetu bile i sa istim geografskim prostorom, koji ih je sačinjavao, to je 70 godina - ili jedan prosječni ljudski životni vijek. Jasno se primjećuje da je u ovom sastavu 2/3 ukupnog vremena Bosna i Hercegovina provela kao jedna od šest ravnopravnih republika- država u sastavu socijalističke federacije.

Radi poređenja, samo da kažemo da je u sastavu Osmanlijskog carstva BiH bila 415 godina, da je u sastavu Austrougarske monarhije bila punih 40 godina, da se kao posebnost i srednjovijekovna bosanska država pominje preko 550 godina. Jugoslovenska ideja je zasnovana na dogovoru (Hrvata, Srba i Slovenaca) i relativno je mladog datuma - intenzivira se tek u prvoj polovici XX stoljeća, dok se priča o Bosni i dobrim Bošnjanima u njoj razvija u milenijskom trajanju. Dakle, njena multilateralnost ima historijski i društveni kontinuitet i u smislu identifikacije njenih stanovnika sa takvom vrstom višeznačnosti, ali u smislu poimanja drugih izvan Bosne. Naravno, da bi takvo nešto bilo prepoznato, nužno je da se u Bosnu i Hercegovinu ne dolazi sa sterotipima i pretpostavlja barem osnovno razumijevanje slojevitosti Bosansko-hercegovačkog društva. Odnosno, da bi se bilo preciznije, da bi se shvatila multilateralnost u smislu koegzistencije različitih nacija, religija, pa na određen način i kultura, mora se izaći iz evropskog diskursa. Odnosno, **Bosna i Hercegovina predstavlja sve ono što Evropa nije bila u najvećem dijelu svoje poznate historije**. Svjesni smo da se nalazimo na opasnom terenu koji uvodi neke nove kategorije u razumijevanje bosanske zbilje. O čemu se radi:

- Bosna je svoju cjelovitost, u smislu poimanja prostora, prepoznatljivog zavičaja, te stanovnika koji nisu mijenjali naziv svog zavičaja, imala u dugom nizu stoljeća i to u vrijeme kada su se u evropskim državama događale revolucije da bi se te države definirale u pojmovnom smislu u kojem ih mi poznajemo danas. Reklo bi se, dok su se drugi u burama

historijskih događanja u Evropi izborili za **TO** što su danas, Bosna se jednostavno podrazumjevala.

- Dok su drugi na principu rasizma, etnocentrizma, ksenofobije, nacional-šovinizma izgrađivali ogledalo u kojem se i danas ogledaju kao "dovršeni nacionalni projekti", Bosna je njegovala multikulturalizam kao snošljivu koegzistenciju u kojoj nije bilo prevelikog miješanja, ali u kojem se specifičnost poštovala i proisticala je iz višestoljetne tradicije. To što je Bosna i Hercegovina imala u XV, ali i u XIX stoljeću, krajem XX stoljeća je postalo u svijetu poznato pod "modernim nazivima": multikulturalnost, multilateralnost, pluralizam. Iako je u agresiji upravo **to** najviše bilo napadano, i pored desetkovanog i destruiraranog stanovništva Bosne i Hercegovine, i nakon agresije još postoje vrlo jasni prepoznatljivi elementi snošljive tradicije i koegzistencije. Bosancima i Hercegovcima se danas drže predavanja o nečemu čemu oni, jednostavno, nisu znali nadjenuti ime. Ali su TO, o čemu im se drže predavanja, živjeli. A sigurno je, da ih se pitalo, oni bi vjerovatno **TOME,** čemu ih uče, dali ime smislenije ljudskom rodu, a o čemu postoji u tradiciji bosanska poslovica, koja je popularna kod svih naroda Bosne i Hercegovine: "Komšija je rod najbolji".

- Bosna je bila utočište raznim izgnanicima iz njihovih zemalja kao "disidentska vertikala". To traje čak i za vrijeme Osmanlija i to na samom početku njihove vlasti, kada se u XVI stoljeću upućuju simpatije iz Bosne spram Hamzevija i njihovog disidentskog položaja spram Porte i sultana, odnosno liberalnijeg stava spram islamske dogme. Uprkos razarajućim posljedicama agresije, u BiH je u i toku trajanja agresije i nakon nje došlo i potražilo utočište dosta izgnanika, ali i onih kojima je čak i bosanski rat bio bolja pozicija od zemlje u kojoj su oni živjeli.

- Geografski položaj i konfiguracija zemljišta BiH su omogućivali da se neki tradicionalni oblici odnosa sačuvaju u izvornom obliku. Zbog toga se zadržalo i historijsko sjećanje na bosansku dobroćudnost i gostoljubivost. Tek sa *otkrivanjem Bosne* putem raznih konzula i putopisaca, nakon Napoleonovih ratova, započinje i narušavanje te *ekologije humanizma.* Na kraju su mnogi, pa i najbliži susjedi, ali i pojedine strukture stanovništva Bosne i Hercegovine, počeli naglašavati potrebu izgrađivanja *drugačije Bosne*, pa i "potrebu" da je **nema**. Ako tu nema etničkih mržnji - onda Bosance i Hercegovce treba tome naučiti!
- Priznanjem da jedino u BiH, kada je o Evropi riječ, postoje na djelu koegzistirajuće višeslojne osobitosti i trpeljiva i sasvim snošljiva **multi, multi** (religioznost, kulturalnost, etničnost...) valjalo bi priznati još jednu činjenicu: da istinska multikultura postoji na djelu u jednoj zemlji gdje su u strukturi stanovništva (uz pridjev "evropski") muslimani u većini, kada je je o religioznom identitetu riječ.

S obzirom na činjenicu da se na početku XXI stoljeća javlja jedan mondijalizirani talas vezan za preispitivanje "civilizacije zvane islam," nužno se i u ovom radu zadržati na ovoj

činjenici *visa vi* Bosne i Hercegovine. Teoretski pristupi (Evrope i neislamskog svijeta) bi se mogli sažeti u nekoliko osnovnih varijanti:

- Prva varijanta je umjereno liberalna, proistekla iz sistema ljudskih prava i razvoja civilnog društva Zapadnog tipa. Ova varijanta polazi od činjenice da se pripadnost islamu kao identitet mora posmatrati kao neotuđivo pravo svakog pojedinca. Ova tendencija u Evropi i razvijenom Zapadu ima vjerovatno najviše pristalice, s tim što nju prati velika manjkavost, a to je, što iza takvog stava najčešće i ne stoji istinsko razumijevanje islama. Postavljanje islama samo u domen vjerskog ispoljavanja donosi nove probleme, posebno ako se zna da postoje stereotipi o islamu.
- Druga varijanta je vezana za razumijevanje islama kao "tradicionalnog" protivnika Evrope. "Musliman je simbolički neprijatelj Europe, i ja ne vjerujem da je slučajnost što je euro-srpska politika Bosance učinila Muslimanima. Bila to slučajnost ili ne, ovo zasigurno nije nedosljedno (...), i najnovija sablast, ona "islamskog fundamentalizma" uznemirava zapadne političare i intelektualce. Kada su jednom bili nazvani "Muslimanima", Bosanci koji su se odbili pridružiti ili predati, bilo srpskim ili hrvatskim etno-fundamentalističkim formacijama, postali su totalni stranci za Europu. Da su, kao Muslimani, bili isključeni iz Europe, religijski, kulturno i politički, to je bilo za očekivati. Više iznenađuje forma njihove rasne isključivosti. Zato što su Bosanci - Slaveni, najčešće korišen argument protiv pružanja efektivne pomoći bosanskoj vladi - da bi ovo moglo ražalostiti Ruse koji duboko suosjećaju sa svojim "prijateljskim Slavenima", Srbima - je zapravo nonsense. Čak izvan takvog predmeta, europska politika je "komponirana i napravljena". Slaveni su, to je točno, samo druga klasa, ili potencijalni Europljani, ali Muslimani jednostavno ne pripadaju Europi. Zato je prihvaćeno da Bosanci nisu Slaveni" (Mastnak, 1998). Ovaj stav treba posmatrati u svjetlu eksalacije političke krize u BiH koja intenzivnije traje od sredine prve decenije XXI stoljeća i stalno se usložnjava bez adekvatnih reakcija od strane i Evropske unije. Slike predsjednika Rusije na mitinzima u Banja Luci i rusko suprotstavljanje mjerama međunarodne zajednice i u Ujedinjenim nacijama samo potvrđuje da, u izokrenutoj vizuri, niti Hrvati, a Bošnjaci još manje - nisu Slaveni!

- Treća kategorija su indiferentni stanovnici Evrope koji su zarad svog komoditeta spremni da se priključe bilo kojoj strani koja će im osiguravati da se ne ugroze njihove osnovne vrijednosti (prosječno visok standard i identitet na kojeg su navikli). Ta kategorija će biti tolerantna spram Drugačijeg sve dotle dok to ne postaje porezni problem za njih ili da ugrožava njihov prosječni komoditet (o ovoj problematici šire: Esposito, 2001; Marković, 1995; Silajdžić, 2003; Karić, 1999.).

T. Mastnak čak tvrdi da su i činjeni mnogo veći napori da se objasni suština BiH. To, po njemu ne bi napravilo mnogo razlike: "Navoditi razloge protiv anti-muslimanskih osjećaja i slika, je isto toliko uzaludno kao i navoditi razloge protiv anti-semitizma. Argumenti ništa ne mogu promijeniti" (Mastnak, 1998). Također je indikativna i njegova konstatacija da je

daljnja poteškoća i u tome da je na primjeru Bosne i Hercegovine nemoguće dokazati *in concreto* da je anti-muslimanizam konstitutivan trenutak konkretne zapadne politike u Bosni. Takvu jednu sugestiju će odbaciti svaki Evropljanin u bilo kojoj od navedenih struktura da bi se mogao svrstati.

7.3. Islam i pravoslavlje u "anacionalnom kroju"

Protestantizam je izuzetno uticao (sa duhom kojeg je sobom donio) u profiliranju kapitalističkog načina proizvodnje i proizvođenja alternativne društvene zajednice mobilnosti u liku nacije i nacionalne države. Teokratsku državu je zamijenila nacionalna država! (Weber, 1989).

U socijalističkim (mahom zemljama sa pravoslavnim većinskim stanovništvom) teokratsku državu je zamijenila ateistička centralizirana država! U islamskim zemljama je prisutno stanje zbunjenosti spram formi državne organizacije, a forme zamjene teokratske države (gdje je to učinjeno) su bile kroz despotizam orijentalnog tipa ili vojnu huntu savremenog doba. To je jasno da ne proizilazi iz samog duha islama kao vjere nego je u funkciji zadržavanja na vlasti određene grupacije (porodice vladara ili kruga istomišljenika sa velikim, čak i neograničenim privilegijama). Tako Ernest Gellner ističe da islam u sebi sadrži duhovnu visoku kulturu i spremnost prolaska kroz različite preobrazbe: "Najviše protestantska od svih velikih monoteističkih religija, ta je vjera stalno podložna reformaciji (islam bi se zapravo mogao opisati kao stalna reformacija)" (Gellner, 1998: 99)[51]. U tome smislu, islam se može posmatrati kao potencijalna snaga reformi, čiji je reformski duh akumuliran u unutarnje ustrojstvo duha vjere, ali koja se sudara sa parikularizmom primjene.

Mnogo se u vrijeme tranzicije iz socijalizma u liberalni kapitalizam govori o povratku religijskog. Jasno je da se agresija na BiH se ne može podvesti pod religijski sukob *par excellence*, ali je ona u većoj ili manjoj mjeri, posredno ili neposredno, podstakla u ljudima neka dodatna razmišljanja o njihovom, ali i tuđem, tradicijskom, kulturnom, povijesnom i konfesionalnom utemeljenju. Nekoliko decenija nakon Drugog svjetskog rata se živjelo u izrazito sekularnom društvu, te da se u tim okolnostima vrlo malo moglo znati, naučiti, o religijama na tlu BiH i SFRJ. I zbog toga, ali i zbog postojećih stereotipa koji vladaju ponajviše prema islamu, te ignoriranja islama kao vjere razni oblici ispoljavanja religioznosti se kao po pravilu posmatraju kao fundamentalizam, naročito u nacionalističkim krugovima. I tu se onda javljaju mnogi paradoksi. Muslimanima se, naprimjer, često osporava nacionalna samobitnost pa se oni, prema tom konceptu, svode samo na religijsku zajednicu, na "Srbe (ili Hrvate) islamske vjeroispovijesti". Ukoliko, međutim, oni nešto otvorenije, eksplicitnije ispolje taj svoj religijski, konfesionalni identitet, to se onda, po pravilu, u tim istim krugovima, karakterizira ili osuđuje kao vjerski fundamentalizam. Ono što se tu redovno ne shvata ili, pak, svjesno previđa je da su sa islamom i Kur'anom muslimani prihvatili cijelu jednu drugu

[51] O dodirnim tačkama islama i protestantizma, posebno onog u Engleskoj, u: (Izetbegović, 1996: 327-337).

kulturu, civilizaciju, koja je duboko zahvatila i prožela cijeli njihov život. Oni su sa tom novom religijom dobili i brojna specifično njihova etnička i životna sopstva.

"Povratak" religiji se dogodio i u Bosni i Hercegovini u uvjetima izražene ekonomske, socijalne i političke krize, gde se okretanje ka tradicionalnoj religiji, pa i konzervativnoj religioznosti (eklezijastičkom nacionalizmu), javilo kao značajan faktor očuvanja etničkog, kulturnog i povijesnog identiteta tri konstitutivne nacije. Drugo, i pored svojih specifičnosti u odnosu na druga, realsocijalistička društva u Evropi, jugoslovensko društvo je, tokom skoro pola stoljeća nakon Drugog svetskog rata, prolazilo kroz iskustvo manje ili više naglašenog procesa "religizacije politike", tj. isforsirane "hiperpolitizacije" gotovo svih aspekata društvenog života, uključujući tu, naravno, i religiju. Nacija od početka koketira sa religijom, ali i preuzima njeno mjesto postajući i sama, na određen način, predmet svetosti i nadnaravnosti. Rešid Hafizović govoreći o vezi nacije i religje, pa i opće politizacije naglašava da je u BiH došlo čak do "inverzije uloge političara i uloge religijskog predstavnika ili službenog poslanika religijske poruke u nas: kod nas, naime, kao rijetko gdje u svijetu, političari govore kao religijski dostojanstvenici, a religijske glavešine govore kao političari.

Tako božanska istina ili religijska istina uopće u ustima vjerskog dostojanstvenika postaje neka vrsta političkog interesa, vrlo uzanog i krajnje egzistencijalno reduciranog do samoživosti; političari, zauzvrat, cjelodnevni politički interes, ukoliko znaju šta on jest u ime građana, a ne u ime jednog naciona ili u ime jedne vladajuće oligarhije, prenose na plan religijske istine, tako da religijska istina biva tek ono što političar misli da ona jest i, gore od toga, temeljna volja i htijenje božanskoga Nauma biva čitano parametrima političkog hira i saobrazno pragmatičnoj i često nedemokratičnoj volji političara. Nije više bitno što Bog "misli" o svijetu i čovjeku, presudno je to što ja kao političar mislim da Bog misli... S druge strane, gotovo istovjetne stvari se dešavaju našim vjerskim predstavnicima unutar sve tri velike religijske zajednice. Oni su tu da svakom prigodom vjernicima kažu šta je njihov politički interes, šta kulturna samobitnost, šta nacionalni identitet, šta temeljne društvene vrijednosti namijenjene samo za njih, a uskraćene za druge. Svo dostojanstvo, istina, pravda, sve religijske, kulturne, civilizacijske vrijednosti i sve političke i društvene tekovine pripadaju samo čovjeku svoje društvene grupe i svog religijskog identiteta. Oni teško pristaju na pomisao i eksplicitan izrijek o tome da ista prava, iste tekovine i isti darovi Duha Božijeg pripadaju svakom krunskom božanskom stvorenju, svejedno ka kojoj religijskoj formi i ka kojem kulturno-civilizacijskom krugu to krunsko stvorenje, taj čovjek Božiji pripadao." (Hafizović, http://www.ibn-sina.net/bs/component/content/article/118-labui-pijev-bosanskoj-osobenosti.html)

Jedan od najistaknutijih savremenih islamskih mislilaca Seyyed Hossein Nasr i sâm posmatra ulogu islama, ali u drugačijem kontekstu. On naglašava da je nacija (shvaćena u zapadnom smislu) velika opasnost po islam, jer se radi o različitim sadržajima koji se imenuju istim imenima. Tradicionalni "islamski nacionalizam" po njemu se može razumjeti samo u smislu poruke Poslanika islama (putem izreka koji se nazivaju hadisi i koji

su jedan od bitnih temelja ukupnog vjerovanja) koji kaže: "Ljubav prema svom narodu proizilazi iz vjere". To se znalo, dakle, i prije Francuske revolucije. "Između krajnosti utopističke ideje o jedinstvenoj islamskoj državi koja obuhvata cijeli islamski svijet i malih zaraćenih država koje i dalje slabe iznutra kao rezultat stalnog neprijateljstva i rivalstva (kao dvije krajnosti, Dž.I.) može se zamisliti osnovni nastanak jedne buduće tendencije ka jednoj vrsti islamske političke misli, koja povezuje ideal jedinstva islamskog svijeta zasnovan na kulturi, Božanskom zakonu, intelektualnom životu itd., sa odvojenim političkim jedinicama koje obuhvataju glavne narode i kulturne zone islamskog svijeta kao što su arapska, persijska, turska itd." (Nasr,1994: 292 i 317). Da islamski narodi nisu samo „antimoderni" govori i historijsko iskustvo jer dokument sačinjen između Poslanika islama i nemuslimana Medine, poznat kao *Medinska povelja*, prvi bio formalno utjelovljenje principa tolerancije. Ovaj dokument je nastao 623. godine, ali mu nije posvećena pažnja, mada ga mnogi smatraju i prvim pisanim ustavom uopće. (Bakšić - Muftić, 2002: 97-104).

Nasr ističe i da je islam na sebi najviše osjetio dominantnost zapadne post srednjovijekovne civilizacije. Islamska civilizacija je bila gotovo razorena, islamska vjera stiješnjena. "U onoj mjeri u kojoj zapadni pogled na svijet, zapadna sekularna paradigma promašuje, u toj mjeri islamu rastu šanse u modernom svijetu da iznova potvrdi svoj identitet, a posebno to vrijedi za postomodernu i postindustrijsku eru, jer intelektualni i duhovni resursi islama još su uvijek netaknuti".

Uprkos tome što postoje značajni potencijali, dosadašnja praksa pokazuje da i zemlje sa dominantom islamskom vjerom njihovog stanovništva, kao i zemlje sa dominantnom pravoslavnom vjerom (ortodoksnom) stanovništva, nisu do sada (na svoju sreću ili nesreću?) formirale tip nacije- države po uzoru na Zapad. I u onim primjerima gdje je to ostvareno (npr. Grčka ili Turska) potrebne su bile vojne hunte da održe postojeće stanje koje, očito, nije "kompatibilno" sa standardiziranim stanjem u zapadnim zemljama. Tu je i problem definirianja teritorije nacionalne države, što otvara i brojna ratna žarišta i predstavlja realnu opasnost i u prvoj polovici XXI stoljeća.

Nasuprot ranijim ideološkim konfliktima u kojima se postavljalo pitanje strane ("Na čijoj si strani?"), sada se postavlja odlučno pitanje u sukobima kultura: "Šta si ti?" Odgovor na drugo pitanje je čvrst i nepromjenjiv. Krivi odgovori na ovo pitanje na mnogim kriznim žarištima vode u prijevremenu smrt (npr. Bosna i Hercegovina, Kavkaz, Sudan). Ovdje je uloga religije podspješujuća, budući da je moguće biti napola Francuz, a pola Arap. Ali, teško je i pretpostaviti da netko može biti napola polukatolik, polumusliman. Religiozne linije fronta pojačavaju kulturološke granice, dakle produbljuju razgraničenja i tako učvršćuju zamišljeni identitet (Kellerhoff, 1998.: 216). Imajući u vidu savremeno iskustvo početka XXI stoljeća sve više se diferencira i unutarnja pripadnost pravcu, sekti, mezhebu unutar jedne od monoteističkih religija.

Savremena nacija, po uzoru na Zapad, stavlja religiju u individualnu sferu ljudskih prava čime briše granice vjerskog identiteta. "Islamske" i "ortodoksne" države se do sada nisu pokazale takvim, što ne znači da njihovi pripadnici ne mogu, zbog nekog "iščašenog"

kulturalnog kôda, da se uključe bez problema u takvu državu-naciju, ali samo i ondje gdje oni predstavljaju manjinu.

Kada bi se analizirao sastav i struktura svih značajnijih institucija u svijetu i Evropi, vidjelo bi se da su i u rukovodstvu i među najuticajnim osnivačima pripadnici iz zemalja katoličko-protestantsko-jevrejskog kruga. Takve zemlje nose i epitet "najrazvijenije". U tom krugu nema tipično pravoslavnih i islamskih zemalja. Te zemlje se nisu definirale: danas se s pravom postavlja pitanje šta su (uistinu) danas jedna Rusija, Srbija, ali i šta je Turska, Iran, Irak itd. One se nisu teritorijalno odredile i zaokružile i tu su njihove (i ne samo njihove, nego i svjetske, imajući u vidu njihovu veličinu i značaj) zamke za budućnost.

Te zamke proističu iz ekonomske nerazvijenosti, nekompatibilnosti sa savremenom tehnologijom, zaostatkom u obrazovanju i nepismenosti u latiničnom pismu i engleskom jeziku, prisustvom orijentalnog despotizma i carizma u modernijim oblicima, kao načina vladanja, koji se pomiješao sa socijalističkim autoritarizmom. I jedan i drugi način vladanja predstavljaju objektivnu prepreku razvoju liberalne demokratije kao vladajućeg standarda u organizaciji države, baš kao što je uzor i sofisticirana tehnologija u svijetu tehničko-tehnološkog razvoja.

U svim tim opasnostima, jasno je da nije u pitanju nikakav sukob religija, nego se svaka od religija koristi kao svojevrsna važna kockica izgradnje mozaika nacionalnog identiteta. Specifičnosti ispoljava određenih religija su doprinijele da nisu isti pravci u tretiranju odnosa religije prema državi, a posebno prema naciji- državi. I za proces pomirenja u Bosni i Hercegovini je važna uloga religijskih zajednica, ali i veoma je važno da se sagledaju pravi uzroci i uloga svih aktera. Nažalost, još uvijek se, i kod priznavanja činjenice da su počinjeni zločini dešava da se u uspostavljenom dijalogu pominje da je narode "neko" posvađao, da su im TO napravili "oni gore", da je "narod dobar", a da se samo treba riješiti ekstremista i na jednoj i na drugoj strani. To je po dr Vamiku D. Volkanu (Volkan, 1997) [52] sindrom bacanja krivice na ekstremiste. Međutim, on ističe da je to samo iluzija: "Vrlo brzo svijest o tome da su međusobno sličniji nego prije otvorenog sukoba izaziva tjeskobu i nelagodu, jer to dira u zasebnost identiteta."

[52] dr Volkan je na čelu centra CSMRI na Univezritetu Virginia (USA). Porijeklom sa Kipra, analizirao je etničke sukobe i njihove krvave granice, a u ovoj knjizi ima i veliko poglavlje posvećeno Bosni. On na plastičan način ističe proces koji od etničkog ponosa vodi do etničkog terorizma: prvo se razapinje nacionalni šator. Ispod njega se okupljaju sljedbenici koji vrlo brzo dobivaju konkretne zadatke u očuvanju, popravljanju i učvršćivanju šatora (pa i njegovom širenju). Tu je sve dozvoljeno pojedincima: da budu sadisti, mazohisti, da donose iracionalne odluke koje se pravdaju "višim razlozima šatora". I slava i patnja su, po mišljenju dr Volkama, moćna sredstva, ali je stara patnja mnogo moćnije sredstvo.

7.4. Multikulturalizam - put prema građanstvu

Multikulturalizam se pojavljuje kao vrlo česta tema koja na različite načine tretira pitanja različitosti koje se podrazumjevaju u samom korijenu te riječi. On se u razvijenom svijetu zapadne demokratije, a posebno u SAD, reflektira kao problem mjesta i prava manjina u odnosu na većinu, a na kraju on postavlja i pitanja identiteta i njegovog priznavanja. Potrebno je napraviti razliku između političkog i kulturološkog određenja (interperetacije) multikulturalizma. U političkom slučaju, analiza se suštinski odnosi na zahtjeve koje postavljaju manjine kako bi stekle posebna administrativna i/ili politička prava unutar nacionalne države.

Will Kymlicka (Kymlicka, 1995) [53] prihvata ovakav prilaz i utvrđuje odlučnu razliku između nacionalnih manjina i etničkih grupa. Nacionalne manjine, kao što su Indijanci u USA ili Katalonci u Španiji, proistekle su iz procesa osvajanja i pobjeda i prisajedinjenja. Za ove manjine autor preporučuje široku političko-administrativnu autonomiju, koja može ići i do samoopredjeljenja. Nasuprot tome, etničke grupe, proistekle iz procesa imigracija, sačinjavaju više ili manje homogene zajednice na osnovama geografskih, etničkih ili religijskih kriterija. Za ove grupe, može doći u obzir samo priznavanje njihovog kulturnog i religioznog identitetita, ali nikako im se ne mogu odobriti neka posebna prava (Semprini, 1999: 35- 36).

U drugoj interpretaciji multikulturalizam se tretira kao kulturološki fenomen. Najznačajniji autori ovog pravca poimanja su: Benjamin Baber, Allain Bloom i drugi. Kod njih se pažnja usmjerava na onu vrstu zahtjeva grupa koje nisu neophodno "objektivno" etnički, politički ili nacionalno zasnovane. U takve zahtjeve se mogu ubrojiti prije socijalni pokreti, struktuirani oko sistema zajedničkih vrijednosti, oko stila homogenog života, oko osjećanja identiteta ili kolektivne pripadnosti, ili oko zajedničkog iskustva marginalizacije. Često i osjećaj isključivosti vodi pojedince ka međusobnom prepoznavanju. Naime, čin nepriznavanja njihovih grupa kao nosilaca zajedničkih vrijednosti ih zbližava i oni postaju svjesni da predstavljaju jednu izdvojenu grupu. Razlika između ova dva pristupa je nezadovoljavajuća i ona, ustvari, sažima suprotnosti između politike i kulture, između građanskog i privatnog života, koje multikulturalizam nanovo preispituje. U američkom

---

[53] Insistirajući na pojmu "građanstvo" kao mnogo boljem treminu od "**bratstva**" i "**zajednice**" W. Kymlicka naglašava mišljenje Galstona koji smatra "da zdravlje i stabilnost suvremene demokracije ovisi, ne samo o pravdi njenih osnovnih institucija, nego također o kvalitetima i stavovima njenih građana: npr. o njihovom osjećaju identiteta, te kako oni posmatraju potencijalno suparničke forme nacionalnih, regionalnih, etničkih i religijskih identiteta; njihovoj sposobnosti da toleriraju i rade zajedno s drugima koji su različiti od njih samih; njihovoj želji da učestvuju u polčitičkom procesu da bi unaprijedili javno dobro i držali odgovornim političke autoritete; njihovoj spremnosti da pokažu samo-uzdržanost i ispoljavaju ličnu odgovornost u njihovim ekonomskim zahtjevima i u ličnim izborima koji utiču i na njihovo zdravlje i okoliš; njihovom osjećanju pravde i odanosti poštenoj raspodjeli dobara. Bez građanina koji posjeduju ove kvalitete 'sposobnost liberalnih društava da funkcioniraju uspješno rapidno slabi'". (Kymlicka, 2001: 133)

društvu se sa stanovišta multikulturnih konflikta oni odražavaju na: obrazovanje, seksualni identitet i međuljudske odnose, zahtjeve za priznavanjem identiteta (*Identity Politics*).

Kada je riječ o obrazovanju svaki pokušaj se može preokrenuti (pa naziva makar bio i najbolje zamišljen) u predmet novih sukoba. Tod Gotlin to imenuje kao odustvo „zdravog razuma" koje je simptomatično za mnoge multikulturalne protivrječnosti. Kada suprotstavljene strane ne uspijevaju da pronađu kroz pregovore ili kroz kompromise – pogodan teren za dogovor, i najmanji konflikt postaje nerješiv.

Ovdje smo istakli dva osnovna poimanja multikulturalnosti koja predstavlja vrlo važan segment ukupnog poimanja multilateralnosti i BiH društva. I dok je savremeni svijet (posebno Amerika i Francuska,[54] npr.) imaju "slatke brige" oko definiranja više kulturoloških fenomena vezanih za identitet manjina, dotle je BiH prošla put međusobne suprotstavljenosti unutar svog multilateralnog bića kojeg karakteriziraju brojne višeznačnosti. Tu se rješavanje konflikta pojavljuje kao nerješiv problem. Nakon agresijom izazvanih i međusobnih oružanih okršaja koji su proizveli ogromna razaranja i ukupni gubitak od preko 300.000 života građana BiH i raseljavanje preko dva miliona ljudi, pitanje kulturoloških identiteta je došlo u prvi plan inicirajući i problem građanskog kao uvjeta za obnovu multilateralnosti i u njoj multikulturalnosti BiH.

Prije teorijske analize otvorenih dilema nužno je aktuelizirati pitanje da li je nešto kao multikulturalnost i postojalo u BiH u ranijem periodu (Repovac, 1995). Obično se u raspravama, kada se pomene to pitanje, pretpostavlja da je takvo nešto postojalo i to kao zbir odvojenih kultura koje su postale suprotstavljane, nakon (javno prenaglašenog) "idiličnog" suživota u prethodnom periodu.

---

[54] U međuvremenu su se u svijetu pojavili novi fenomeni poput dugotrajnih protesta i sukoba na ulicama Pariza i drugih francuskih gradova (2006. godina) koji aktueliziraju (i tu) na drastičan način radikalnu stranu i kod, naizgled, "već riješenih" problema multikulturalnosti, čime se stvarnost podjela i animoziteta i dalje aktuelizira i, nažalost, obnavlja i na terenima koji su "daleko" od barbarstva i "plemenskih sukoba". Naravno tome se pridodaje i tzv. Arapsko proljeće pokret nastao 2011. godine i koji je zahvatio široki prostor od Egipta, preko Libije, Tunisa, Sirije... sa javno proklamovanom tendencijom demokratizacije tih društava i rušenja totalitarnih nepotističkih režima. Nažalost, kao i mnogo puta do sada u ljudskoj historiji se pokazalo da su proklamacije jedno, a stvarnost nešto sasvim drugo. Rovita stanja u navedenim i drugim zemljama, postajala su još složenija, a sukobi se nastavljaju sa mnogo većim učešćem sve brojnijih aktera i, nažalost, sa ogromnim razaranjem i žrtvama u tim zemljama.Većinu revolucija nakon Drugog svjetskog rata ruski teoretičar Sergej Georgijevič Kara- Murza smatra da su uvezene i dirigirane, te da su "plišane revolucije spektakl postmoderne". (Kara- Murza, 2014)

8. BiH: Multietničnost u raljama etnocentrizma?

Ako se evropska politička kultura opredijelila za demokratiju (suverenitet naroda - demosa) i civilni karakter društva, dakle za jednakost ljudi, zašto su se morale raspasti države koje su trebale da budu potvrde mogućnosti takvog opredjeljenja? Ne nosi li upravo Evropa, i to u svojim paradigmatskim predstavnicima, u svojoj političkoj kulturi nešto što je virtualno čini totalitarnom (fašističkom), a što samo s vremena na vrijeme poprimi manifestno totalitaran (fašistički) oblik, i na mjestu gdje se uzroci njegove pojave uopće ne moraju nalaziti? Kakva je, inače, bila uloga Francuske i Velike Britanije, paradigmatskih evropskih demokratija, u rasturanju multi-etničnosti, pa i multi-konfensionalnosti multietničkih i multikonfesionalnih država? Da li je disolucija mnogih kulturno i etnički kompozitnih država, i u kakvoj je vezi sa disolucijom kulturne i etničke kompozitnosti u Francuskoj i Velikoj Britaniji? I da li i to ima ikakve veze sa onim što se danas događa u Bosni? Po Džemalu Sokoloviću bitno je kompromitirano pitanje suvremene demokratije i postavlja se potreba redefiniranja principa jednakosti.

U prvom slučaju je jednakost ljudi unutar države bila učvršćivana potpunim odbacivanjem onih izvana, drugačijih. Ali, nerijetko, i brisanjem unutrašnjih, pa i etničkih razlika. (Sokolović, 14-15 ; Bieber, 2000 ; Gellner, 1997 : 53-55 ; Balibar, 2001 : 29-41)[55]

U drugom slučaju višeetničkih država, glavni argument kojim se objašnjavalo i opravdavalo njihovo propadanje bila je etnička raznolikost i nejednakost njihovih građana. Da li su te države propale zato što su ljudi zaista bili u nejednakom položaju, zbog svojih etničkih i drugih razlika, ili zbog toga što su upravo one priznavale etničku raznolikost i nisu, kao prve, dovoljno represivno uspostavljale kulturnu homogenizaciju? Nije li baš njegovom propašću potvrđeno da jednakost nije ni potrebna, nego je potrebna "istost", tj. ukidanje različitosti? Ili ta društva (uključujući i BiH) i nisu bila svjesna svoje multietničnosti "na djelu", pa je sada uz pomoć međunarodnih mentora moraju pronalaziti iznova učeći se (teorijski) nečemu što su i ne znajući živjeli kao "normalno" stanje?

Najčešći argument koji zagovornici nacionalnih država, dakle oni kojima je stalo do "jednakosti" ljudi, tj, kritičari multietničkih društava, upotrjebljavaju, jeste onaj da su takve države (Austro-Ugarska, pa i Kraljevina Jugoslavija su bile omiljene paradigme) bile "tamnice naroda". Kritičari multi-etničnosti obično ne kažu za jednoetničke države da li su one jednokrevetne zatvorske sobe ili samice naroda. Odnosno, da nastavimo dalje ovu

---

[55] **Džemal Sokolović:** Op. cit. strane 14 i 15 koje su izvorna argumentacija za ovaj dio obrazloženja. Pogledati i zanimljivu studiju **Florian Bieber**: *Bosna i Hercegovina i Liban: Historijske lekcije dviju multireligijskih država,* Forum Bosnae, br. 7-8, Sarajevo 2000. Dio argumenata vidjeti i u **Ernest Gellner**: *Nacije i nacionalizam,* op. cit. 53-55, kao i **Etiene Balibar**: *Granice Evrope,* Dijalog br. 3-4, Sarajevo 2001. str. 29-41

misao - ko su bili "ključari" tih tamnica, kada je o narodima riječ. Danas je jasno da su to bili najbrojniji narodi, koji su i socijalističke federacije koristili za velikodržavni koncept. I on (taj velikodržavni koncept) se "ukorijenio" u (samo)priznanju pojedinaca - članova ili "pripadnika" određene nacije.

Tranzicija iz socijalizma u liberalno demokratsko društvo je težak proces, koji se ne može jednostrano posmatrati. Da li je Bosna samo jedan od slučajeva, samo nagovještaj nečega što se u sukobljavanju etnocentrizama i univerzalizma može desiti i u drugim državama koje pripadaju (čak) i samoproglašenim "historijskim" narodima, ili je to samo deformacija "na periferiji", ostaje otvoreno pitanje na koje odgovor u ovom trenutku teško da može da bude dat.

Lomovi odbacivanja ličnosti u kriznim vremenima stvaraju plodno tlo za nacionalizam, čije su pojavne forme krajnje mnogoslojne i prostiru se od poštovanja vrijednog patriotizma do narodnosnog nacionalizma. Svaki nacionalizam proizvodi svoje vlastite teoretičare. Politička moć nacionalizma je u kontrastu sa njegovim filozofskim siromaštvom (Benedict Anderson). Ovo zbog toga što teorijska elaboracija nacionalizma nije ni blizu razorne snage koju on proizvodi.

Uprkos razradi i terorijskom modeliranju nacionalizma i uočavanju opasnosti od nacionalizma, upravo je Evropa bila kolijevka koja je odnjihala etničko čišćenje (sa ekstremnim fašizmom i komunizmom). Poslije svakog rata, odnosno mirovnog sporazuma, mijenjala se geografska i politička karta Evrope (izuzev Pirinejskog poluostrva) propagirajući etnocentrizam kao osnovni model stvaranja država. Danas se taj etnocetrizam na Zapadu pojavljuje kroz odnos prema strancima u svojim državama, a na Istoku na razvalinama komunističkih tvorevina kroz stvaranje novih država. Da je tako govori i etnocentrizam koji se pojavljuje kao ideološka matrica velikodržavnih projekata (velikosrpskog i velikohrvatskog), ali se u drugačijem obliku pojavljuje i kao ideološka matrica Mirovnog sporazuma za BiH iz Daytona. Formula o "tri konstituitivna naroda" i na toj osnovi zasnovana teritorijalna (etnička) podjela na dva entiteta, generira etnocentrizam i značajna je kočnica reintegracije BiH bića i izvor je novih potencijalnih sukoba.

Proklamirani principi koji se obično imenuju kao: multikulturalnost, multietničnost, multikonfesionalnost, (koji se u ovom projektu podvode pod zajednički pojam **multilateralnosti),** su također nešto što je poznavala i Evropa i što i dalje kroz dokumenta i proklamacije ističe kao svoju veliku vrlinu. Bošnjaci, kao autohtoni stanovnici Bosne u njenom dužem historijskom trajanju, su na svojoj koži osjetili puno djejstvo teorijskih (vladajućih) modela u oblasti konstituiranja nacionalnih država. Kao baštinici "neevropske" vjere islama koja neideološki profilira način života u skladu sa univerzalnim principima - profilirali su neevropski stav spram nacionalne države. Princip Osmanlijskog carstva je bio zasnovan na neteritorijalnom "milletu", što je u skladu sa islamskim propisima podrazumijevao različitost i multilateralnost. Za to je najbolji primjer cijeli Balkan, ali nakon sloma Osmanlijskog carstva i poprište krvavih sukoba etnocentričkih silnica. Polazeći od

stava:"**O ljudi, Mi vas od jednog čovjeka i žene stvaramo i na narode i plemena vas dijelimo da biste se upoznali**" (Kur'an, XLIX,13) Bošnjaci su dugo vremena bili u procijepu pripadnosti Ummi (zajednici muslimana svijeta) i pragmatičnog položaja okruženi jakim etnocentričkim silama koje su pretendirale na teritorij ili kroz asimilaciju ih pokušavali da vrate u konfesionalno ili nacionalno "stado". Istovremeno, mnogi autori islamske provinijencije upozoravaju da je nacionalizam za muslimane najveća opasnost i nametnuti model Moderne, koji prijeti samom biću Umme (Ahsan, 2004 : 45 i dalje ; Nasr : 1997). Bosna i Hercegovina je kao državna zasebnost u toku srednjeg vijeka bila uistinu multilaterarni entitet. U imperijalnim carstvima kakva su bila i Otomanska imperija i Austro Ugarska, ta karakteristika Bosne se nije izgubila, a do izražaja je došla, sa različitim modifikacijama, i u Kraljevini Jugoslaviji i u socijalističkoj Jugoslaviji. To je njena karaktersitika koja je uvjet njenog opstanka. U nedavnoj agresiji to je bilo do kraja dovedeno u pitanje.

Mnogi teoretičari ističu da su pripadnici određene nacije vezani "duhovnim principom" i oni teže "zajedničkom životu". Upravo duhovni princip predstavlja elemenat koji naciji daje nadnaravni karakter. Iz nadnaravnog proizilazi i elemenat "vječnosti" koji kod mnogih gura naciju u polje lažnih božanstava. To idolopoklonstvo je jedan od najprepoznatljivijih nedostataka ljudskog roda od prvih historijskih pominjanja. Ova savremena iluzija (nacija kao božanstvo) je jedna od najopasnijih iluzija XXI stoljeća. Na žalost, toj iluziji podliježu velike mase ljudi, a rezultati vođenih ratova samo umnožavaju tragične bilanse "progresa". Veliko je pitanje, s obziromda nema mogućnosti za promjenu načina ispoljavanja ljudske destruktivnosti, kao generičke suštine ljudskog roda, na koji način će se u budućnosti ispoljavati ono što savremenim riječnikom zovemo etnocentrizam. Na žalost, za forme njegovog ispoljavanja ne postoji riječ "nemoguće".

Upravo je primjer BiH, na kraju XX stoljeća, i uz to i "usred Evrope", pokazao da je potrebno tako malo povijesno - kulturalnog društvenog prostora i "opuštenosti" moralnih regulativa da se dogodi "nemoguće ikada više" - kako se govorilo u Evropi i svijetu nakon Drugog svjetskog rata.To je ona opasnost koja bdije na početku trećeg milenijuma nad lahkoćom događanja desnice širom Evrope, nad podrškom ogromnog broja Amerikanaca tezi da svi koji "nisu sa nama - oni su protiv nas". To otvara prostor za spektakularna "nova krizna žarišta" u ovom svijetu, za spekulacije o međunarodnoj uroti, dirigiranoj povijesti, pa i sukobu civilizacija, čak. Takva posmatranja izazivaju nihilizam, apatiju, uzaludnim čine sve napore nerazvijenih zemalja da izađu iz kruga nerazvijenosti, ali i izaziva šokantne vrste novih odgovora koji sa svojom nepredvidivošću plaše milijarde ljudi širom svijeta. Napetosti koje se umnožavaju na kulturalnom planu prijete da odu u sferu "već viđenog" - ksenofobije, etnocentrizama, rasizama, radikalnog fundamentalizma i ekstremizma, bilo da se radi o pojedinačnom, grupnom ili državnom, islamskom, hrišćanskom, judaističkom, budističkom itd. Ovaj svijet, u kojem živimo kao pripadnici ljudske vrste i kao takvi ista zajednica – čovječanstva, jeste planeta Zemlja – jedina domovina ljudskog roda. Takvo posmatranje bi mnoga pitanja koja su nabrojana i u ovoj knjizi, a i brojna druga koja su otvorena, uključujući

i ugrožavanje klime i nerazuman odnos čovjeka spram druge prirode u ime "neograničenog rasta" , rješavali na jedino mogući način, dogovorom, koncenzusom, poštovanja i biodiverziteta i multikulturalnosti i multilateralnosti uopće, kao bogatstva s kojima smo kao ljudski rod obdareni.

9. Zaključna promišljanja:

Napetost između kulturno profiliranih razlika i moralnog univerzalizma prisutna je i unutar Bosne i Hercegovine. S time se suočavaju sve nacionalne zajednice koje su, možda, u savremenom dobu XXI stoljeća, bliže nego ikada u svojoj poznatoj hiljadugodišnjoj historiji stvarnom samoodređenju kao "nacije". Tome je "doprinijelo" skoro pa historijski iznuđeno određenje Bošnjaka - Bošnjacima kao etnonacionalne zajednice koja je definirana svim parametrima ovog poimanja u evropskom diskursu.

Pitanje obnove multikulturalnog, multireligijskog i multinacionalnog BiH društva povezano je sa više segmenata gdje je objektivno očekivati tu obnovu. Pored već uobičajenih metoda koje se forsiraju kroz "duh i slovo" Daytonskog mirovnog sporazuma za BiH, potrebno je povesti računa o otežavajućim elementima koji su dokazani i kroz ovaj rad:

- Teritorijalna izmiješanost segmenata unutar BiH društva nije samo nepovoljan uvjet za uspostavljanje konsocijacijskog poretka, nego je i ozbiljna prepreka podjeli zemlje. Tako ovaj negativni uvjet ima u sebi izvanredno snažan pozitivan naboj. Podjela bi nužno vodila razmjeni i preseljenju stanovništva, a još uvijek velika izmiješanost stanovništva Bosne i Hercegovine te iskustvo od 1992-2014. godine, koje uključuje i nasilno preseljenje i protjerivanje stanovništva, ali i nastavak tog procesa, samo drugim metodama i nakon rata, pokazuje da će biti teško izvediv proces definitivnog razdvajanja. Ono što je negativno iskustvo u ovome jeste da je u odnosu na 1992. godinu za velikodržavne koncepte "nesnošljiva pomiješanost svih naroda" ipak na kraju 2014. godine postala "snošljivija". Ali treba sačati definitivne rezultate popisa stanovništva koji je obavljen 2013. godine. Nemogućnost dogovora elita otvara pitanje njihove stvarne legalnosti, iskrene želje za dogovorom, ali i neiskrenog pristupa u kojoj se dvije nacionalne elite (srpska i hrvatska) rukovode još uvijek forsiranjem "nemogućnosti dogovora" kao osnovom svoga pristupa koji treba da dovede do zamora međunarodne zajednice i "treće strane" (bošnjačke). Ta ideja je, po našem mišljenju, jedna od najopasnijih za opstanak Bosne i Hercegovine kao države.

- "Zamor" Bošnjaka sa idejom cjelovite Bosne i Hercegovine i njene obnove je direktno povezano sa konačnim rušenjem koncepta Bosne i Hercegovine. Radi ostvarenja ovog cilja, velikodržavni projekti su koristili raznim načinima, uključujući i još uvijek aktuelnim načinom - traženje politički značajnih elita među Bošnjacima za realizaciju ovog cilja, a u narednom periodu treba očekivati mjere ekonomskog siromašenja, stimulacije odliva najstručnijih i mladih kadrova, posebno Bošnjaka, izvan Bosna i Hercegovina, ometanja samoodrživog povratka i pokušaja radikalizacije određenih snaga unutar samih Bošnjaka.

- Neprijatelji ideje Bosne i Hercegovine posebnu pažnju posvećuju onim bosanskim Srbima i bosanskim Hrvatima koji su ustrajali u odbrani ove ideje u najtežim uvjetima agresije i nakon nje. Toj oblasti sve integrirajuće snage moraju posvetiti mnogo više pažnje, jer kako god vrijedi činjenica da bez Bošnjaka nema Bosne i Hercegovine, tako isto (u istom obimu) vrijedi i formula da Bosne i Hercegovine nema bez bosanskih Srba i bosanskih Hrvata, koji su autohtoni stanovnici BiH.

- Prijetnja izvana često može biti katalizator za unutarnje ujedinjenje. Što je ozbiljnija prijetnja (i time ozbiljniji protivnik - nosilac tih prijetnji) to su mogućnosti ujedinjenja veće. Na tom principu je Josip Broz Tito dugo vremena istrajavao i objedinjavao i održavao unutarnju koheziju bivše zajedničke države. Međutim, u slučaju Bosne i Hercegovine prijetnja bilo kojeg od susjeda ne bi izazvala potpuno ujedinjenje, nego bi proizvela "neprincipijelne koalicije" unutar Bosne i Hercegovine. Svi segmenti u Bosni i Hercegovini to ne bi shvatili kao opasnost, nego bi se produbile razlike unutar sastavnih segmenata. Trenutno u BiH ne postoji istovjetnost u definiranju potencijalne "vanjske opasnosti".

- Višestruki identiteti unutar pojedinačnih nacija u Bosni i Hercegovini su evidentni. Tako kod Bošnjaka postoje još uvijek prisutne podjele koje se mogu uvjetno generalizirati u dvije osnovne grupacije: 1. Muslimani Bošnjaci (jedan naziv), Muslimani (drugi naziv) i Bošnjaci - muslimani. 2. (Bosanski) Bošnjaci. Karakteristika prve grupacije nosi određene elemenat isključivosti, nemiješanje s Drugim, veću okrenutost ka ummetu (zajednici muslimana svijeta), nacionalni romantizam i afirmiranje tradicionalnih simbola i vjera islam kao osnovni faktor profiliranja nacionalnog bića, te ekskluzivitet prava na Bosnu i Hercegovinu. Druga grupacija je progresivno politička. Nju karakterizira: slavenofilski duh evropske orjentacije, težnja za političkim kompromisom na drugačijim osnovama izvan nacionalnog, težnja za sekularizacijom i ispoljava se uglavnom ateistički stav racionalističkog pravca.I kod jedne i druge grupacije je neupitna pripadnost Bosni i Hercegovini i očuvanje njene jedinstvenosti.

- Srbi u BiH se, uvjetno, mogu podijeliti u dvije generalne grupacije: 1. Srbi i 2. Bosanski Srbi. Karakteristika prve grupacije, koja je brojnija, jeste težnja ka **zajednici svih Srba**, sa pravoslavljem kao osnovom, prevlast etničkog kao "zajednice krvi i tla", te ekskluzivizam srpstva na zamišljenoj teritoriji - Svesrpskih zemalja. Druga grupacija je bosansko-hercegovačkog usmjerenja, južnoslavenskog je određenja, zagovara sekularizaciju i uglavnom ateistički je orjentirana, ulazi u saveze koji su izvan nacionalnog i zalaže se za građanski koncept.

- Hrvati u Bosni i Hercegovini također su u principu podijeljeni u dvije osnovne grupacije: 1. Hrvati i 2. Bosanski Hrvati. Karakteristika prve grupacije je politika svehrvatstva, katolička crkva kao osnovni dio tog identiteta, **zajednica svih Hrvata** kao sudbinska zajednica, ekskluzivitet hrvatstva na teritorijama koje se projiciraju kao teritorije proširene Hrvatske. Ova grupacija je brojnija u ukupnoj strukturi. Bosanski Hrvati se zalažu za sekularizaciju, kod njih je manje prisutan ateizam, ispoljavaju spremnost za politički kompromis sa idejama koje nisu isključivo nacionalne, zagovaraju građanski koncept uz afimiranje nacionalnog što proističe iz relativno niske stope učešća bosanskih Hrvata u ukupnom stanovništvu Bosne i Hercegovine.

- Često se sukob u Bosni i Hercegovini i agresija koja je izvršena na nju, pokušava, zajedno sa sukobima koji su bili u svijetu u zadnjoj deceniji XX stoljeća, tretiraju kao etnički. To proističe iz činjenice da se želi ovaj pojam "etno" svrstati u predmoderno društvo i sa takvim relativiziranjem da se eventualno dođe i do plemskog nivoa. Nikome ne pada na pamet da etničkim naziva sukobe koji su se desili u Evropi i svijetu u XIX stoljeću, pa ni do druge polovice XX stoljeću i da nasilje opiše kao etničko nasilje, ali zato su sukobi, poput onog u BiH, jednostavno okarakterizirani kao etnički. To bi trebalo jasno da sugerira da etnički sukobi pripadaju barbarskom periodu i još nedovoljno civiliziranom dijelu svijeta koji nije ni moderan, pri čemu se barbari predočuju "kao živi fosili, bića koja su definitivno preživjela i koja trebaju što prije nestati". Pri tome se zaboravlja da se "Moderna hvali time što je nasilje podvrgla kontroli, ali je ipak ovo stoljeće dovelo do orgija upotrebe nasilja, koje su po svojim razmjerima zacijelo povijesno jedinstvene. U istom duhu, E. Giddens zaključuje da je XX stoljeće, kao stoljeće modernih društava, bilo po razmjerama oružanih sukoba izrazito nasilničko i užasavajuće stoljeće. Ideološka se pristrasnost prvenstveno očituje onda kada se društveni i sukobi prouzrokovani modernim nacionalizmom i svjesno odabranim nacionalističkim strategijama predočuju kao manje-više spontani etnički sukobi. Na taj način isparava odlučujuća uloga koju u tim sukobima imaju prepoznatljivi politički akteri i njihove svjesno odabrane političke strategije s njihovim manje više lahko prepoznatljivim ključnim političkim ciljevima i sa svjesno odabranim sredstvima za njihovu realizaciju. I to, dakako, uvijek s glavnim ciljem uspostavljanja maksimalne saglasnosti koja je izražena u formuli "Jedna nacija, jedna kultura i jedna država" te iz toga izvedenoj praksi

nacionalizirajuće države. Davanje karakteristika savremenim sukobima u svijetu kao etničkih svjesno se ulazi u područje stvaranja privida dubokih razlika između tragičnih konzekvenci onih sukoba koji su svojstveni svijetu etničkih zajednica i onih koji su svojstveni svijetu modernog doba. Time se zamagljuje činjenica koju je istakao Fishman 1980. godine da je "sposobnost modernog čovjeka činiti užasne stvari nusproizvod moderniteta koji u osnovi nema veze sa etničkim ili sa biološkim pretpostavkama etničnosti posebno." Evidentno je da se na početku trećeg milenijuma pojavljuje svojevrsna "etnička paradigma" koja je predstavljena u smislu tipičnosti sukoba koji se javljaju u nerazvijenim zemljama. kao 'rat siromaha' u jednom društvu u kojem su svi ne toliko po tendenciji siromašni koliko su prije ugroženi mogućnošću siromaštva i isključivanja.(Vrcan, 1999: 34).

- Isticanje suštine agresije na BiH kroz formulaciju "etničkog rata u BiH", što je česta formulacija, odraz je nehajnog korištenja ovakvih formulacija u savremenom dobu, ali i pokušaj bježanja od suštine i dimenzija agresije. Nedvojbeno je da je u BiH bila na djelu agresija nacionalizirajućih susjednih država. U konceptu stvaranja novih država - Velike Srbije i Velike Hrvatske, Bosna i Hercegovina je bila sastavni dio oba projekta. Osnovni cilj agresije je bio ovladavanje teritorijom ove države. U tom cilju je cijelo vrijeme nametnut jedinstveni princip pregovora o (jedinom) najvažnijem pitanju - pregovori oko njene podjele, a agresivnost i destruktivnost je više ispoljio srpski nacionalizam. On je bio i jači, jer je uza sebe imao i do tada zajedničku vojsku (JNA), a Srbi su i po broju bili najveći narod u SFRJ. Sukobi unutar BiH (sa učešćem suprotstavljenih unutarnjih aktera) ne mogu se nazvati etničkim, niti vjerskim, niti predstavljaju građanski rat, jer su organizirani, inspirirani, nametnuti i vođeni isključivo u funkciji ostvarivanja agresivnih ciljeva velikodržavnih nacionalizirajućih projekata, prije svega Velike Srbije, ali i Velike Hrvatske.

- Agresija na BiH od 1992. do1995. godine samo je dodatno pojačala svijest o uskoj vezi između religije, kulture i nacije. Zbog toga su mnogi teoretičari požurili da istaknu da je to bio jedan vjerski, religijski rat. Iz historijskog iskustva je vidljivo da su vjerski ratovi vođeni u svijetu onda kada podsticani nekim religijskim nesuglasicama, sporovima, čak i ako religija nije tu uvijek bila pravi ili jedini uzrok rata. U slučaju BiH, pa i cijeloj bivšoj SFRJ religijska pitanja nisu, međutim, čak ni nominalno predstavljala razlog za dezintegraciju zemlje i sukob razarajućih razmjera. Taj rat, sasvim sigurno, nije vođen *zbog religije*, nego je religija tu, prije svega, služila kao jedina *differentia specifica* putem koje su etnički srodni narodi, što govore istim jezikom, mogli, eventualno, lakše da artikuliraju mnogo dublje i složenije razloge za svoju ratnu mržnju i netoleranciju. Vjerske institucije u SFRJ (uzima se ovaj prostor kao insitucionalno pogodniji, jer su sve tri osnovne vjerske zajednice: islamska, pravoslavna i katolička) i sljedstveno tome i BiH su iskazivale manje-više oblike nacionalne pristrasnosti za "svoju" naciju i manje-više su

ispoljavale u svom konkretnom djelovanju ksenofobiju. I pored takvog ponašanja, ne mogu se direktno optuživati za podsticanje rata, ali su one, nesumnjivo, mogle mnogo više učiniti za njegovo sprječavanje, kao i za ublažavanje njegovih posljedica. Gledajući na primjeru BiH, vjerske zajednice, od kojih posebno SPC, imaju svoj dio odgovornosti, pored drugih institucija, a posebno nacionalističkih radikalnih političkih stranaka koje su instrumentalizirale vjerska osjećanja, za ono što se tu događalo za vrijeme agresije, ali i u njenoj pripremi. Uloga vjerskih zajednica, s obziromna izraženu "religizaciju", je izuzetno velika u izgradnji mira i obnove suživota u BiH, nakon rata.

- Na primjeru BiH, jasno je pokazalo i ovo istraživanje, svako etnohomogeniziranje, bez obzira koji su njegovi nosioci i pod kojim uvjetima, s obziromna njenu heterogenu etničku strukturu i geografsku i ljudsku izmiješanost, predstavlja veliku opasnost po ukupan razvoj i direktno udara na elemente suživota. To u uslovima i provođenja Daytonskog sporazuma ima još uvijek pragmatičnu ravan, jer uz sve razlike među Bošnjacima, **jedino kod njih** u ovom trenutku postoji nesumnjivi **većinski koncenzus** o potrebi održavanja jedinstvene BiH države. Uz sve to, Bošnjaci trebaju biti i primjer, pa mada takva potreba izaziva ne malu zbunjenost, u BiH u raščišćavaju sa vlastitim slabostima. To je bolan proces, ali nužan ako se želi ponijeti uloga obnove protokola tolerancije, koji je, ustvari, koncept građanske BiH. Sama činjenica da i među pripadnicima drugih naroda u BiH ima relativno veliki broj onih koji žele zajedničku državu osigurava perspektivnost ideje reintegracije BiH. Ovoj projekciji se kao važan segment pridodaje i raspoloženje većeg dijela međunarodne zajednice kojima je u interesu jedinstvena država BiH.

- Za Bosnu i Hercegovinu je pogubno uporno forsiranje izgradnje samo i isključivo etničkog identiteta, kao neke vrste socio-kulturnog "gena", samodovoljne ekskluzivnosti, odnosno "jedine organske" povezanosti. Također je ništa manje poželjna izgradnja građanskog nacionalnog identiteta, kao bosansko-hercegovačkog stanja hoda prema evropskim i svjetskim integracijama, jer nju karakterizira kulturno i političko povezivanje. Takvo povezivanje ima za cilj ujedinjenje svjesnih i odogovornih građana - članova BiH političke zajednice kao cjeline. Ona kao cjelina funkcionira na osnovu zajedno prihvaćenih društvenih vrijednosti i simbola, ali i na osnovu mogućeg izbora, osiguravajući integraciju individua i klasa u jednu superiorniju zajednicu od sadašnje koja ima potrebu da joj se arbitrira i da je vodi protektor sa strane. Takva moderna BiH nacija, oslobođena od predrasuda i stereotipa, neopterećena mitologijom, nego usmjerena prema demokratiji i blagostanju, nudi zaštitu prema vanjskom svijetu i jamči socijalnu sigurnost. Na taj način ona pomaže da se i neposredno okruženje strukturira i učini preglednim. Izgrađena moderna nacija se stavlja u odnos prema širim, političkim (a ne etničkim) zajednicama, ona je sinonim "otvorenog društva" jer ne shvata razliku u smislu

isključenja, za razliku od etničke nacije koja daje sliku tradicionalno "zatvorenog društva" jer teži homogenizaciji prema unutra.

- Pokušaj homogenizacije jedne etno- nacije na određenom "ekskluzivnom prostoru" u savremenim uvjetima proizvodi eliminiranje Drugog i drugačijeg i ne može se ostvariti samo mirnim sredstvima. Upotreba sile je zato dio genocidne strategije. U BiH se pogubnim čini svaki pokušaj hegemonizacije. Svaki pokušaj vodi razbijanju multilateralnosti i povlači za sobom sukobe velikog intenziteta. Za BiH vrijedi u potpunosti stav da se teritorijalno homogena nacija prepoznaje kao program koji bi mogli da ostvare samo barbari, ili, pak, samo barvarskim sredstvima.

- Dosadašnja praksa Evrope je pokazala da se problemi etničkih razlika najlakše "rješavaju' brisanjem tih razlika (označenih kao "etničko čišćenje"), na način njihovog ili simboličnog brisanja, bukvalnog uništavanja, ili transformacijom manjine u većinu. U BiH je na djelu, već dvije decenije, izbor destruktivnih strategija političkih elita. Te elite (izabrane na demokratskim izborima) su se pokazale sklone konfrontirajućim strategijama. Transprantnu pomirljivu strategiju i želju za "kooperativnošću" političke elite na raznim nivoima (od nivoa BiH i njenih centralnih institucija, entiteta, kantona ili općina) izražavaju na različite načine. Na to imaj uticaj procijenjeni odnos snaga između većine i manjine, odnosno brojčani odnos i geografska koncentracija pripadnika vlastite etno-nacije. Povoljan odnos snaga je najčešće faktor koji doprinosi da se postavljaju maksimalistički zahtjevi, odnosno da se insistira na ekskluzivnošću nacionalnog interesa vlatite nacije.

- Na izbor strategija političkih elita u BiH (njihova politička profilacija je od 1990. godine većinsko nacionalna) imaju presudni uticaj "signali" iz međunarodnog okruženja. To se posebno odnosi na javne ili tajne stavove Beograda i Zagreba. Strana koja osigura podršku dovoljno moćnog vanjskog aktera (ili više njih) može da se odluči za maksimalističke beskompromisne zahtjeve. U BiH sve elite su prisiljene da pretpostavljaju i reakcije Visokog predstavnika EU za BiH i organa međunarodne zajednice u BiH. Imajući u vidu prisustvo vojnih snaga NATO saveza, političkim elitama u BiH je oduzeta mogućnost da argumentaciju traže u balansu vojnih snaga i osiguravanju prevlasti u tom važnom segmentu. Ali, naša istraživanja pokazuju da se etno-nacionalne snage pripremaju za slučaj zamora međunarodne zajednice i njenog odlaska iz BiH. U tom smislu treba posmatrati zahtjeve za demilitarizacijom BiH, ostavljanjem neriješenih pitanja vlasništva nad vojnm objekatima, ali i spriječavanje formiranja zajedničkih policijskih snaga.

- Iz našeg istraživanja proističe i to da trajnu konsolidaciju međuetničkih odnosa ne mogu osigurati samo puke institucionalne varijacije, kao i puke izmjene Izbornog

zakona i slično, ukoliko nema konstruktivne i iskrene saradnje "svih strana" u samoj BiH. Izgradnja povjerenja na osnovama međusobnog poštovanja podrazumijeva da je BiH prostran i širok prostor za sve, a javni prostor participacije otvoren za segmentiranje civilnog društva i demokratizaciju ukupnih odnosa. Dogradnja i unapređenje tradicionalnih, kroz historiju dokazanih, oblika tolerancije, koji karakteriše historijski kontinuitet postojanja BiH posebnosti, podrazumijeva učešće svih segmenata BiH društva bez nametanja bilo kakvog etnocentrizma od bilo kojeg od učesnika.

- Na području BiH, u historijskom rasponu od nešto više od jednog stoljeća, a u XX stoljeću izrazito, je izvršen pokušaj da se "nacionalno (etničko) pitanje" razriješi na način kombiniranih strategija koje se mogu primjeniti s ciljem reguliranja ili eliminacije etnički zasnovanih konflikata. Posebno je dat akcenat metode eliminacije razlika. Pri tome je primjenjen: a) genocid; b) prisilan masovni transfer stanovništva; c) pokušaj diobe i/ili secesija; i d) nametnuta je integracija ili asimilacija. Posljednji genocid se desio na kraju XX stoljeća i nije okončan procesom elimininiranja razlika. Zbog toga se, u cilju reguliranja i smirivanja naraslih tenzija i objektivno proširenih razlika u odnosu ne samo na stanje prije agresije nego i na stanje od prije Osmanlijskog doba, prišlo regulaciji etno nacionalnih sukoba. To je u institucionalnom smislu urađeno kroz a) arbitraciju, (intervencija međunarodne zajednice); b) smanjivanje uloge centralnih državnih organa kroz proces proizvođenja dva entiteta, kantonizaciju i federalizam; i c) pokušaj konsocijalne podjele vlasti. U provođenju se, posebno u Republici Srpskoj ostvarivala hegemonijska kontrola nad manjinama i u pravnom i svakom drugom pogledu. Proglašenjem ustavnih promjena u entitetima o jednakopravnosti sva tri konstitutivna naroda, kao i priznavanjem prava svih građana BiH na cijelom teritoriju BiH može predstavljati značajan elemenat demokratizacije BiH, i na tim osnovama ostvarivanja reintegracije BiH kao multilateralnog društva.

U smislu i ovih i drugih otvorenih pitanja, koja prate proces provođenja Sporazuma o miru za Bosnu i Hercegovinu iz Daytona (šire: Abazović i Hammer, 2010), često se kao (osnovna) alternativa nameće: da li građanska ili višenacionalna Bosna i Hercegovina sa težištem na ostvarivanju maksimalnih prava konstituitvnih naroda. Ova dilema ima jedini odgovor u spajanju: građanska – a podrazumijevaće je i višenacionalna BiH. I uz dodatak - BiH kao pravna država, BiH kao demokratska država, država liberalne ekonomije i prosperiteta **svih njenih stanovnika, a to znači i konstitutivnih, ali i onih "ostalih" – dakle: svih građana**. Država po mjeri svih njenih građana koji sa sobom nose višestruke identitete, uključujući i one da imaju profesiju, ali i posao, redovna primanja i mogućnost da planiraju svoju i budućnosti svojih potomaka. To podrazumijeva da su pripadnici i naciju, ali i da imaju i svoju državu A onda će njihova država biti sasvim "obična" i neće joj nimalo pristajati epitet primjera, posebno onog lošeg, po čemu je na kraju XX, a i na početku XXI

stoljeća više poznata. Iskustvo kroz koje su prošli građani Bosne i Hercegovine trebalo bi biti garancija da će u tradiciji dobrote i tolerancije, koja je ipak, prevlađujući povijesni diskurs, biti nađen način da događaji u BiH dobiju *obične ljudske forme* - što najveći broj "običnih" ljudi u BiH i priželjkuje.

Summary

On the frontier between ethnocentrism and multiculturalism (The Paradigm of Bosnia and Herzegovina)

Bosnia and Herzegovina was an important symbol and landmark at the end of a very turbulent twentieth century. This century was announced by the Congress of Berlin in 1878, when the Ottoman empire - one of the last big multinational empires was about to collapse. One of the key topics during the Congress was the status of Bosnia and Herzegovina, thereby marking the beginning and end of the most bloodthirsty century in the entire human history. It is the very spirit of Europe that is evident in the destiny of this country and the changes that occurred during the emergence of multiethnic empires and national European countries. These countries emerged according to the principle of one (largest) nation - one country. The Ottoman multiethnic empire was replaced by another central European one - Austro Hungarian. Despite it's short duration due to the consequences of WW1, Bosnia was not transformed into a national country and becomes another multinational creation at the beginning of the 20th century. The State of South Slavic People (Kingdom of Yugoslavia) was born. The population of Bosnia and Herzegovina was not asked about any of these fundamental changes. This geographically small country located on the south-east of Europe has found itself between the appetite of it's neighboring countries and strategic interest of large countries from both, East and West.

Everyone wants to conquer (or "help") this balkan princess that carries the name Bosnia for thousand of years. During the last quarter of the 19th century she obtained the name Bosnia and Herzegovina, which was confirmed again in 1995 in Dayton. In both, the Congress of Berlin or Dayton agreement, Bosnia was not given the character of a true state, which is a common outcome between these two important events. However, in both events and during the 117 years between them the country and it's specialty were never questioned, but many elements of it's state legal system remain undefined and the need of constant care from the most important world powers remains until today.

The population of B&H formed their identity in a reverse fashion by adopting a religion affiliated identity and identity based on experiences of the neighboring countries in the final phase of the construction of national states in Europe. This type of identity followed a territory based intensity formed during the medieval times. A question that is being posed after the aggression on B&H (1992 - 1995), which created internal conflicts with large number of fatalities and material losses was: "How can people with historical relationships filled with conflict, violence and brutality live as citizens in a common political community?" This question, although just rhetorically, was posed in a assertion from Andreas Wimmer and Nina Glick Shiller in the following form: "How can European Americans, African Americans and Native Americans live together as american citizens or neighbors in Los Angeles? How can Hutu and Tutsi people live together in Ruanda and Burundi? How can Irish Christians and roman catholics live together in Belfast? How can black and white people in South Africa live together after the apartheid...or how can Muslims (Bosniaks, Dz. I.), Croats and Serbs live together in Bosnia and Mostar?" If longtime enemies, such as the French and Germans can be the bearers of Europes unification than the fact that the constituting nations in Bosnia had clashed in the past should not pose an unsurmountable obstacle.

It could be accepted from the historical experience that ethnic (not exclusively) identities have a contextual and primarily socio - historical character: Groups show the tendency to change with the change of political context. Serbs, Croats and even Bosniaks are not the same nations today as they were in the Middle Ages. The same can be said about other nations of the World.

The fact that the contents change parallel with historical context could be an encouraging fact for Bosnia and Herzegovina and a patient construction of common values for most citizens of this country. If Europe, even after years of conflict can have a real chance in creation of (not only) cultural identity, than the plurality of Bosnia should be the encouraging factor for the integration of Bosnia into Europe.

Social unity in Bosnia depends heavily on the existence of common values. It is evident that the system of common values has been seriously damaged during the civil war. While the core identity in the surrounding countries is tied to common history, language and religion, the same factors could become a source of hatred and division and not a source of common pride. Therefore, the model of Europe is crucially important for Bosnia as it was suggested by J. Habermas that European Union cannot be founded on common traditions, cultures and languages of a successful nation - country. Instead, european citizenship must be founded on "post - national" and constitutional patriotism that is based on common principles of justice and democracy.

The contestation of legitimacy of a citizen concept for the upbuilding of Bosnia and Herzegovina was conducted literally with all possible means - from the prevention of Serbs and Croats from voting for a independent and sovereign B&H - a country of equal nations and citizens to armed intervention, genocide, ecocide and all forms of destruction. The use of all mentioned methods indicates strongly that the organizers of aggression were fully aware of the historically and traditionally existent Bosnian and Herzegovinian identity. Aggression was utilized as a mean to prevent the democratic shaping of this identity, which would serve as a foundation for future development of a true multiethnic and modern society in which all identities would develop according to all historical, traditional, but also modern criteria. This type of multilateralism in Bosnia and Herzegovina should not be invented or reinvented, since it had existed before aggression and continues to live even after.

If Europe can do it, why not Bosnia and Herzegovina? Or: If Bosnia and Herzegovina cannot do it - is it possible in Europe?

Literatura:

Knjige:

1. Abazović, Dino i Hammer, Stefan (ur.) (2010): Bosna i Hercegovina petnaest godina nakon Daytona, Sarajevo, Fakultet političkih nauka
2. Abazović, D. Mirsad (1999): Kadrovski rat za BiH, Sarajevo, Savez logoraša BiH
3. Aličić, S. Ahmed (1996): Pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine od 1931. do 1932.godine, Sarajevo, Orijentalni institut
4. Altermatt, Urs (1997): Etnonacionalizam u Evropi Svjetionik Sarajevo, Sarajevo, Printing & Publishing House
5. Anderson, Benedict (1990): Nacija: zamišljena zajednica, Zagreb, Školska knjiga
6. Apaduraj, Ardžun (2008): Strah od malih brojeva, Beograd: XX vek
7. Apaduraj, Ardžun (2011): Kultura i globalizacija, Beograd: XX vek
8. Arent, Hana (1998): Izvori totalitarizma, Beograd, Feministička izdavačka kuća
9. Asad Talal (2008): Formacije sekularnog: Hrišćanstvo, islam, modernost, Beograd. Beogradski krug
10. Asman, Alaida (2002): Rad na nacionalnom pamćenju, Beograd: XX vek
11. Bakić, Ibrahim (1994): Nacija i religija, Sarajevo, Znanstvena misao, Bosna Public
12. Balić, Smail (1973): Kultura Bošnjaka, Beč
13. Banac, Ivo (1995): Nacionalno pitanje u Jugoslaviji, Porijeklo, povijest i politika, Zagreb, Durieux
14. Banac, Ivo (1996): Cijena Bosne, Sarajevo, Bosanski kulturni centar.
15. Bandžović, Safet (2010), Bošnjaci i antifašizam, Sarajevo, vlastito izdanje autora
16. Bašagić, Safvet – beg (1931): Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovici u Turskoj carevini, Zagreb
17. Bašagić, Safvet-beg (1992): Kratka uputa u prošlost Bosne, Sarajevo (reprint izdanje bez oznake izdavača - prvo izdanje objavljeno u vlastitoj Bašagićevoj nakladi 1900.)
18. Begić, Kasim (1992-1994): Bosanski kudret sahat, Sarajevo, Bosanska knjiga
19. Bek, Urlih (2001): Rizično društvo, Beograd, Filip Višnjić
20. Bell, Daniel (1976): The Cultural Contradictions of Capitalism, New York, Basic Books

21. Berlin, Isaiah (2000): Četiri eseja o slobodi, Split, Feral Tribune
22. Berlin, Isaiah (2000): O nacionalizmu i drugi eseji, Buybook, Sarajevo
23. Bilefeld, Urlih (1998): Stranci: prijatelji ili neprijatelji, Beograd: XX vek
24. Bilig, Majkl (2009): Banalni nacionalizam, Beograd: XX vek
25. Bofa, Đuzepe (1998): Poslednja iluzija, Niš, Prosveta,
26. Bogdanović, Bogdan (1988): Mrtvouzice (Moralne zamke staljinizma), Zagreb, August Cesarec
27. Bojl, E. Frensis (2000): Bosanski narod optužuje za GENOCID, Sarajevo, Institut za istraživanjje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava
28. Breuilly, John (1982): Nationalism and State, Manchester: Manchester University Press,
29. Bringa, Tone (1997): Biti musliman na bosanski način, Dani, Sarajevo
30. Brubaker, Roger (1998): Myths and Misconencceptions in the Study of Nationalism in: John Hall (ed), The State of the Nation. Ernest Gellner and Theory of Nationalism, Cambridge, UK
31. Brubaker, Rogers (1996): Nationalism, Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe, Cambridge: Cambridge University Press
32. Burg, L Steven and Shoup, S. Paul (1999): The War in Bosnia-Herzegovina: Ethnic Conflict and International Intervention, M.E. Sharpe, Armonk, New York
33. Busuladžić, Mustafa (1997): Muslimani u Evropi, Sarajevo, Sejtarija
34. Castellas, Mauel (2002): Moć identiteta, Zagreb, Golden marketing.
35. Cigar, Norman (1996): Genocid u Bosni, politika "etničkog čišćenja", Sarajevo, BKC
36. Chandra, K. (ed.): (2012), Constructivist Theories of Ethnic Politics, Oxford University Press, New York.
37. Ćirković M. Sima (1964): Istorija srednjovijekovne bosanske države, Beograd, SKZ
38. Cohen, J. Philip (1996): Srpski tajni rat: propaganda i manipulacija historijom, Sarajevo, Ljiljan
39. Cohen, Norman J. (ed) (1990): The fundamentalist phenomenon, Grand Rapids, Michigan, William B. Eerdmans publishing company
40. Connor, Walker (1994): Ethnonationalism, The quest understending, New Jersey, Princeton University Press, Princeton
41. Corbin, Henry (1987): Historija islamske filozofije, Sarajevo, Veselin Masleša i Svjetlost
42. Corm. G. Georges (1977): Prilog proučavanju multikonfesionalnih društava, Sarajevo, Svjetlost
43. Cornell Stephen i Douglas Hartmann (1998): Ethnicity and Race: Making Identities in a Changing World, Thousand Oaks, Pine Forge Press,
44. Courtois, Stéphane, Werth, Nicolas, Panné Jean-Louis, Paczkowski, Andrzej, Bartosek, Karel i Margolin, Jean-Louis (1999): Crna knjiga komunizma (Kriminal, teror, represija), Sarajevo, Bosančica-print,
45. Čačić-Kumpes, Jadranka ur. (1999): Kultura, etničnost, identitet, Zagreb, Institut za migracije i narodnosti, Naklada Jasenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo

46. Čekić, Smail (1997): Historija genocida nad Bošnjacima, Sarajevo, Muzej genocida
47. Čelebi, Evlija (1973): Putopisi, odlomci o jugoslovenskim zemljama, Sarajevo
48. Čičak- Chad, Ružica i Kumpes, Josip (ur.) (1998): Etničnost, nacija, identitet: Hrvatska i Europa, Zagreb, Institut za migracije i narodnosti, Naklada Jasenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo
49. Čišić Husein (1991): Bosanskohercegovački Muslimani i bosanska autonomija, Sarajevo, Preporod
50. Čulinović, Ferdo (1953): Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX i XX vijeka, Zagreb, Školska knjiga
51. Ćurak, Nerzuk (2006): Obnova bosanskih utopija, Sarajevo – Zagreb, Synopsis
52. Cvitković Ivan (1999): Religije suvremenoga svijeta, Sarajevo, FPN Sarajevo, Svjetska konferencija religija za mir
53. Dautbašić, Ismet ur. (1995): ZAVNOBiH i sadašnjost, Sarajevo, Press centar ARBiH
54. Divjak, Slobodan (2002): Nacija, kultura i građanstvo, Beograd, Službeni list.
55. Domenak Žan-Mari (1991): Evropa: Kulturni izazov, Beograd, XX vek
56. Doubt, Ketih (2003): Sociologija nakon Bosne, Sarajevo, Buybook
57. Đozić, Adib (2003): Bošnjačka nacija, Sarajevo, Bosanski kulturni centar
58. Dugandžija, Nikola (1983): Religija i nacija, Zagreb, Centar za kulturnu djelatnost
59. Duraković, Nijaz (1993): Prokletstvo Muslimana, Sarajevo, Oslobođenje
60. Duraković, Nijaz (1999): Bosanski izazovi, Sarajevo, DES
61. Džait, Hišam (1989): Evropa i Islam, Sarajevo, Starješinstvo IZ
62. Džaja, M. Srećko (1992): Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine, Predemancipacijski period 1463-1804, Sarajevo, Svjetlost
63. Đordano, Kristijan (2001): Ogledi o interkulturnoj komunikaciji, Beograd, XX vek
64. Đuretić, Veselin (1981): Narodna vlast u Bosni i Hercegovini 1941-1945, Beograd, Narodna knjiga.
65. Eagleton, Terry (2002): Ideja Kulture, Zagreb, Jasenski i Turk
66. Ekmečić, Milorad (1989): Stvaranje Jugoslavije 1790-1918. I-II, Beograd, Prosveta
67. Elias Norbert (1996): O procesu civlizacije, Zagreb, Antibarbarus
68. Enloe Cynthia (1990): Policija, vojska i etnicitet, Temelji državne moći, Zagreb, Globus
69. Eriksen, Hilan Tomas (2004): Etnicitet i nacionalizam, Beograd, XX vek
70. Eriksen, Hylland Thomas (2002): Paranoja globalizacije, Sarajevo, Sejitarija
71. Filandra, Šaćir (1996): Bošnjaci i moderna-Humanistička misao Bošnjaka od polovine XIX do polovine XX stoljeća, Sarajevo, Bosanski kulturni centar
72. Filandra, Šaćir (1998): Bošnjačka politika u XX stoljeću, Sarajevo, Sejtarija
73. Filandra, Šaćir (2012): Bošnjaci nakon socijalizma (o bošnjačkom identitetu u postjugoslovenskom dobu), Sarajevo, BKZ Preporod i Zagreb, Sinopsis
74. Filipović, Muhamed (1997): Bosna i Hercegovina, Sarajevo, Poublishing House,
75. Filipović, Nedim (2005): Islamizacija u Bosni i Hercegovini, Tešanj, Centar za kulturu i obrazovanje

76. Fine, V.A. John JR (2005): Bosanska crkva: Novo tumačenje (Studija o Bosanskoj crkvi, njenom mjestu u državi i društvu od 13 do 15. stoljeća), Sarajevo, Bosanski kulturni centar
77. From Erich (1976): Anatomija ljudske destruktivnosti, Zagreb, Naprijed,
78. Fukuyama Francias (1994): Kraj povijesti i posljednji čovjek, Zagreb, Hrvatska sveučilišna naklada
79. Garaudy, Roger (1990): Živi islam, Sarajevo, Mešihat IZ BiH
80. Gellner, Ernest (1981): Muslim Society, Cambrige Universiy Press
81. Gellner, Ernest (1998): Nacije i nacionalizam, Politička kultura, Zagreb
82. Georges Gurvitch (1966): Sociologija I: (Psihologija velikih cjelina i problem bazičnih ličnosti), Zagreb, Naprijed
83. Georgijevič, Kara- Murza, Sergej (2014): Izvoz revolucija (Plišane revolucije kao spektakl postmoderne, Banja Luka, Udruženje sociologa
84. Gidens, Entoni (1998): Posledice modernosti, Filip Višnjić, Beograd
85. Golubović, Zagorka (1999): Ja, i drugi, Republika, Beograd, 1999. http:// yurope. com/ zines/republika/99/jaidrugi/ (posjeta 20.03.2002.)
86. Grupa autora (1994): Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja II svjetskog rata, Štab VK OS BiH, Sarajevo
87. Gutman, Roy (1995): Svjedok genocida, Sarajevo, Vijeće Kongresa bosansko-muslimanskih intelektualaca
88. Habermas, Jirgen (2002): Postnacionalna konstelacija (politički eseji), Beograd, Otkrovenje
89. Hadžijahić Muhamed (1990): Porijeklo bosanskih Muslimana, Sarajevo, Bosna
90. Hadžijahić, Muhamed (1974): Od tradicije do identiteta (geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana) Sarajevo, Svjetlost
91. Halilović Safet (1993): Restitucija bosanske državnosti, Zenica, KDM "Preporod" Zenica
92. Halilović Senahid (1998): Bosanski jezik, Sarajevo, Baština
93. Hamm, Bernd. and Smandych, Russell Charles (ed.) (2005): Cultural Imperialism. Rethinking Cultural Domination and Resistance. Peterborough, ON : Broadview Press
94. Handžić, Mehmed (1993): Islamizacija Bosne i Hercegovine i porijeklo bosanskih muslimana, Tešanj, reprint izdanje IC
95. Hasings, Adrian (2003): Gradnja nacionaliteta, Sarajevo, Baybook Adamić.
96. Held, David & McGrew, Anthony (2002): Globalization/Anti-Globalization, Cambridge, UK, Polity Press.
97. Heršak Emil (ur.) (1999): Etničnost i povijest, Zagreb, Institut za migracije i narodnosti, Naklada Jasenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo,
98. Hobsbaum, Erik (1996): Nacije i nacionalizam od 1780. Program, mit, stvarnost, Beograd, "Filip Višnjić"
99. Hobsbawm, J. Eric (1993): Nacije i nacionalizam, Zagreb, Novi liber
100. Hobsbom, Erik i Rejndžer, Terens (ur.) (2002): Izmišljanje tradicije, Beograd, XX vek

101. Hodge, Carole i Grbin, Mladen (ur.) (2000): Europa i nacionalizam, Nacionalni identiteti naspram nacionalnoj netrpeljivosti, Zagreb, Durieux
102. Hofmann Muradif (1996): Islam kao alternativa, Sarajevo, Bemust
103. Holbrooke Richard (1998): Završiti rat, Sarajevo, Šahinpašić
104. Horowitz, Donald (2000): Ethnic Groups in Conflict, 2nd edition, University of California Press, Los Angeles.
105. Horvat, Josip (1990): Politička povijest Hrvatske I-II, Zagreb, August Cesarec
106. Huntington, P. Samuel (1997): Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka, Zagreb, Izvor
107. Ibrahimagić, dr Omer (1999): Politički sistem Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Magistrat
108. Ibrahimagić, Omer (1995): Bosna i Bošnjaci, Sarajevo, Svjetlost
109. Ibraković, Dželal (2008): Bosna, islam- Bošnjaci, Sarajevo, Fakultet političkih nauka
110. Ičević, Dušan (1986): Kuda ide nacija, Titograd, NIO "Univerzitetska riječ"
111. Imamović Mustafa (1976): Pravni položaj i unutrašnjopolitički razvitak BiH od 1878-1914, Sarajevo, Svjetlost
112. Imamović, Enver (1995): Korijeni Bosne i bosanstva, Sarajevo, Međunarodni centar za mir,
113. Imamović, Enver (1998): Porijeklo i pripadnost stanovništva BiH, Sarajevo, Bosanski korijeni,
114. Imamović, Mustafa (1997): Historija Bošnjaka, Sarajevo, Preporod
115. Imamović, Mustafa, Hrelja Kemal i Purivatra, Atif (1993): Ekonomski genocid nad bosanskim Muslimanima, Sarajevo, MAG
116. Inaldžik, Halil (1974): Osmansko carstvo-Klasično doba, Beograd
117. Izetbegović, Alija (1995): Islam između Istoka i Zapada, Sarajevo, Svjetlost, El-kalem
118. Jahić A. Dževad (1990): Jezik, nacija, nacionalizam (ogledi o jeziku u nacionalnom i društvenom kontekstu), Sarajevo, Oslobođenje
119. Jakšić, Božidar (2000): Balkanski paradoksi, Beograd, Beogradski krug
120. Jalimam, Salih (1999): Historija bosanskih bogumila, IPP Hamidovići, Tuzla
121. Janjić, Dušan (1987): Država i nacija, Zagreb, Informator FPZ
122. Jelavich, Charles (1992): Južnoslovenski nacionalizam, Zagreb, Globus, Školska knjiga
123. Jezernik, Božidar (ur.) (2010), Imaginarni Turčin, Beograd, XX vek
124. Juzbašić Dževad (1973): Jezičko pitanje u Austro-Ugarskoj politici u Bosni i Hercegovini pred prvi svjetski rat, Sarajevo, Svjetlost
125. Kapidžić, Hamdija (1968): Bosna i Hercegovina pod Austro-Ugarskom upravom, Sarajevo, Svjetlost
126. Kaplan, D. Robert (1993). Balkan Ghosts: A Journey through History. New York: St. Martin's Press

127. Karčić, Fikret ur. (2001): Muslimani Balkana: "Istočno pitanje" u XX vijeku, Tuzla, Behram- begova medresa
128. Kardelj, Edvard (1979): Nacija i međunacionalni odnosi (Izbor iz dela IV), Beograd, Komunist
129. Karpat, Kemal (1973): An Inquire into the Social Foundations of Nationalism in the Ottoman State: From Social Etates to Classes, From Milletes to Nations – Princeton: Princeton of University
130. Kasapović, Mirjana (2005): Bosna i Hercegovina podijeljeno društvo i nestabilna država, Zagreb, Politička kultura
131. Kastorijadis, Kornelijus (1999): Uspon beznačajnosti, Čačak, Gradac
132. Katunarić, Vjeran (2003): Sporna zajednica (Novije teorije o naciji i nacionalizmu), Zagreb, Naklada Jesenski i Turk i Hrvatsko sociološko društvo
133. Kecmanović Dušan (1995): Masovna psihologija nacionalizma, Beograd, Vreme knjige
134. Kecmanović Dušan (2004): Racionalno i iracionalno u nacionalizmu, Beograd, XX vek
135. Keduri, Eli (2000): Nacionalizam, Podgorica, CID
136. Kilmlika, Vil (2004): Multikulturalizam- multikulturalno građanstvo, Podgorica, CID
137. Kimlika, Vil (2002): Multikulturalno građanstvo – Liberalna manjinska prava. Novi Sad: Centar za multikulturalnost.
138. Klaić, Nada (1994): Srednjovijekovna Bosna, Zagreb, Eminex
139. Koen, Stenli (2003): Stanje poricanja, Beograd, Samizdat B92
140. Kordić, Snježana (2010): Jezik i nacionalizam, Zagreb, Durieux
141. Kožul, Franjo i Kukić, Slavo (1999): Država i nacija (Bosna i Hercegovina – posljednji etapni prostor konsolidacije Evrope), Mostar, Ekonomski fakultet Sveučilišta Mostar
142. Kristofer, Laš (1996): Pobuna elita i izdaja demokratije, Svetovi, Novi Sad,
143. Krleža, Miroslav (1982): O religiji, Oslobođenje, Sarajevo, Mladost,
144. Kržnik, Bukić, Vera (1997): Bosanski identitet, Sarajevo, Bosanska knjiga
145. Khun, Thomas (1999): Struktura znanstvenih revolucija, Zagreb, Naklada Jasenski i Turk i Hrvatsko sociološko društvo
146. Kulić, Slavko (1996): Strategija nasilja kao strategija razvoja, Zagreb, Naprijed
147. Kur'an, prijevod značenja na bosanski jezik Besim Korkut
148. Kuzmanić, Tonči (2004): „Raspad SFR Jugoslavije i nasljedstvo: narodnjaštvo, a ne nacionalizam" u: Hadžić, Miroslav (ur.), Nasilno rasturanje Jugoslavije – uzroci, dinamika, posledice, Beograd, Centar za civilno-vojne odnose
149. Lazić, Mladen (2011): Čekajući kapitalizam – nastavak novih klasnih odnosa u Srbiji, Beograd, Službeni glasnik
150. Lenk, Hans (1991): Između teorije znanosti i društvene zznanosti, Sarajevo, Veselin Masleša

151. Lerotić, Zvonko (1977): Nacija (Teorijska istraživanja društvenog temelja i izgradnje nacije), Zagreb, Kulturni radnik
152. Lerotić, Zvonko (1984): Tri bitna aspekta u strukturi narodnih i nacionalnih zajednica, Institut za političke studije, Zagreb, Fakultet za političke nauke
153. Lijephart, Arend (1992): Demokracija u pluralnim društvima, Zagreb, Globus Nakladni zavod Školska knjiga
154. Linc, Huan, Stepan, Alfred (1998): Demokratska tranzicija i konsolidacija, Južna Evropa, Južna Amerika i postkomunistička Evropa, Beograd ,Filip Višnjić
155. Lošonc, Alpar (2003): „Multikulturalnost i etnokulturalni diverzitet", u Bašić, Goran (ur.), Demokratija i multikulturalnost u jugoistočnoj Evropi, Beograd, Centar za istaživanje etniciteta,
156. Lovrenović, Ivan i Lucić, Predrag ur. (2005): Stenogrami o podjeli Bosne, Split – Sarajevo, Kultura& Rasvjeta – Civitas
157. Mahmutćehaić, Rusmir (1997): Dobra Bosna, Zagreb, Durieux
158. Mahmutćehajić, Rusmir i Babić, Mile ur. (1999): Sloboda u jedinstvu razlika, Sarajevo, DID
159. Malacomson, Scott (1994): Borderrlands. Nation and Empire, Boston and London, Faber and Faber
160. Malcom, Noel (1995): Povijest Bosne, Zagreb-Sarajevo, Erasmus Gilda, Novi Liber, Dani,
161. Mandić, O. Dominik (1967): Etnička povijest Bosne i Hercegovine, Rim
162. Marković, dr fra Luka (1995): Polemika ili dijalog sa islamom, Livno, Svjetlo riječi
163. Marx, Karl (1974): Temelji slobode, Osnovi kritike političke ekonomije (Grundrisse) Zagreb, Naprijed
164. Marx, Karl (1983): Kapital, Kritika političke ekonomije, Zagreb, Naprijed
165. Mastnak, Tomaž (2007): Evropa: istorija političkog pojma, Beograd: Čigoja štampa
166. Matić, Milan (red.) (1993): Enciklopedija političke kulture, Beograd, Savremena administracija
167. Mendras, Henri (2004): Europa i Europljani Sociologija Zapadne Europe, Zagreb, Masmedia
168. Merton, K. Robert (1998): O teorijskoj sociologiji, Beograd, ΠΛΑΤΩ
169. Mesić, Milan (2006): Multikulturalizam (Društveni i teorijski izazovi), Zagreb, Školska knjiga
170. Milinković, Branko (ur.) (1994): Govor mržnje (grupa autora,), Beograd, Centar za antiratnu akciju
171. Milosavljević, Olivera, Radić Radmila i Savić Obrad (2000): Srpska elita, Beograd, Helsinške sveske
172. Milradović, Anđelko (2004): Pod globalnim šeširom - društva i države u tranziciji i globalizaciji, Zagreb, Centar za politološka istraživanja

173. Mimica, Aljoša i Bogdanović, Marija (2007): Sociološki rečnik, Beograd, Zavod za udžbenike
174. Minić, Miloš (1998): Dogovor u Karađorđevu o podeli Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Rabic
175. Molnar, Aleksandar (1997): Narod, nacija i rasa, Beograd, Beogradski krug i Akapit
176. Mujkić, Asim (2007): Mi, građani etnopolisa, Sarajevo, Šahinpašić
177. Nasr, Hossein Seyyed (1994): Tradicionalni islam u modernom svijetu, Sarajevo, El-kalem,
178. Nedeljković, Saša (2007): Čast, krv i suze, Beograd: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu i Srpski genealoški centar
179. Novalić, Fahrudin (2009), Imperij pohlepnog politeizma, Zagreb, Izvor
180. Nusbaum, K. Marta i Koen, Džošua (ur.) (1999): Za ljubav domovine, Beograd, XX vek
181. Ofe, Klaus (1999): Modernost i država, (Istok, Zapad), Beograd, Filip Višnjić
182. Perić, Ivan (1976): Suvremeni hrvatski nacionalizam (izvori i izrazi), Zagreb, Avgust Cesarec,
183. Perica, Vjekoslav (2006): Balkanski idoli I i II (religija i nacionalizam i jugoslovenskim državama), Beograd, XX vek
184. Perović, Latinka (1984): Od centralizma do federalizma, Zagreb, Globus
185. Petrović, Edit (2002): "Etnonacionalizam i raspad Jugoslavije," u: Halpern M., Džoel i Kajdikel A., Dejvid (priredili), Susedi u ratu. Jugoslovenski etnicitet, kultura i istorija iz ugla antropologa, Beograd, Samizdat B92
186. Petrović, Milan i Suljević, Kasim ur. (1971): Nacionalni odnosi danas, Sarajevo, Zavod za izdavanje udžbenika
187. Pieterse, Nederveen Jan (2004): Globalization and Culture (Global Mélange), Lanham, Boulder, New York, Toronto, Oxford, Rowman & Littlefield publishers, inc.
188. Pinto, Avram (1987): Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Veselin Masleša
189. Plesner, Helmut (1997): Zakašnjela nacija, Zagreb, Naprijed
190. Popov, Nebojša (ur.) (1996): Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju, Beograd: Republika, Zrenjenin: Vikom grafik
191. Povijest Bosne i Hercegovine I knjiga, Napredak, Sarajevo 1942- 1991- 1998.
192. Pozderac, Hamdija (1980): Nacionalni odnosi u socijalističkom samoupravnom društvu, Beograd, Radnička štampa,
193. Prelog, Milan (1913): Povijest Bosne od najstarijih vremena do propasti kraljevstva, Sarajevo, Naklada J. Studeničke i druga
194. Pruščak, Kjafija, Hasan (1983): Izabrani spisi, Sarajevo, Veselin Masleša
195. Purivatra, Atif, Hadžijahić, Muhamed (1990): ABC Muslimana, Sarajevo, Muslimanska biblioteka
196. Purivatra, Atif (1970): Nacionalni i politički razvoj Muslimana, Sarajevo, Svjetlost

197. Purivatra, Atif, Imamović Mustafa i Mahmutćehajić Rusmir (1991): Muslimani i Bošnjaci, Sarajevo, Muslimanska biblioteka
198. Putinja, Filip – Fenar-Stref, Žoslin (1997): Teorije o etnicitetu, Beograd, XX vek
199. Rajh Vilhelm (1973): Masovna psihologija fašizma, Beograd, Ideje
200. Redžić, Enver (1989): Nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini 1941-1945 u analizama jugoslovenske istoriografije, Sarajevo, ANU Bosne i Hercegovine
201. Redžić, Enver (1993): Istorijski pregled na vjerske i nacionalne odnose u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, ANU Bosne i Hercegovine
202. Ritzer, George (1999): McDonaldizacija društva, Zagreb, Naklada Jesenski i Turk
203. Robertson, Roland (1992): Globalization, London – New York; Sage,
204. Rougemont de, Dennis (1989): Budućnost je naša stvar, Beograd, Književne novine
205. Rousseau, J. Jean (1978): Rasprava o porijeklu i osnovama nejednakosti među ljudima, Zagreb, Školska knjiga
206. Rus, Vojan (1987): Etika i socijalizam : o teorijskim sastojcima socijalističkog morala , Zagreb, Globus
207. Sadiković, Ćazim (1998): Ljudska prava bez zaštite, Sarajevo, Bosanska knjiga i Pravni centar Fonda otvoreno društvo BiH
208. Said, W. Edward (1999): Orijentalizam, Sarajevo, Svjetlost
209. Saltaga, Fuad (1996): Da li je genocid sudbina Bošnjaka, Sarajevo, Salfu
210. Seizović, Zarije (2014a): Konstitutivni narodi i ustavne promjene, Sarajevo, Dobra knjiga
211. Seizović, Zarije (2014b): Paradigma Bosna- juče, danas, sutra, Sarajevo, Dobra knjiga
212. Semprini, Andrea (1999): Multikulturalizam, Beograd, CLIO
213. Smajlagić Nerkez (1973): Klasična kultura Islama, Zagreb
214. Smit, D. Antoni (1998): Nacionalni identitet, Beograd, XX vek
215. Smith, D. Anthony (1988): The ethnic origins of nations, Oxford: Basil Balckwell,
216. Smith, D. Anthony (2003): Nacionalizam i modernizam (Kritički pregled suvremenih teorija nacija i nacionalizma), Zagreb, Fakultet političkih znanosti
217. Sokolović, Džemal (1997): Nacija protiv naroda, Bosna je samo jedan slučaj, Oslo, Sypress Forlag
218. Soros, George (1999): Kriza globalnog kapitalizma (Otvoreno društvo u opasnosti), Sarajevo, Rabic
219. Spahić, Besim (2001): Nacionalni marketing ex-Yu i Bosna i Hercegovina naroda, Sarajevo, VKBI
220. Spahić, Mustafa (1995): Povijest islama, Sarajevo, GH Medresa i Rijaset IZ u BiH
221. Sućeska, Avdo (1995): Bošnjaci u Osmanskoj državi, Sarajevo, Arabeske
222. Šulce, Hagen (2002): Država i nacija u evropskoj istoriji, Beograd, Filip Višnjić
223. Suljević, Kasim (1981): Nacionalnost Muslimana (između teorije i politike), Rijeka, Otokar Keršovani

224. Supek, Rudi (1973): Društvene predrasude (Socijalno-psihološka razmatranja), Beograd, Radnička štampa
225. Šabanović, Hazim (1959): Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podjela, Sarajevo, Naučno društvo NR BiH
226. Šarčević, Abdulah (1988) Čovjek i moderni svijet, Sarajevo, Svjetlost
227. Šarčević, Abdulah (1990): U labirintu svijeta, Sarajevo, Svjetlost
228. Šarčević, Edin (1997): Ustav i politika (Kritika etničkih ustava i postrepubličkog ustavotvorstva u Bosni i Hercegovini), Sarajevo, Sarajevo, VKBI Kult B
229. Šijaković, Ivan (1999): Šarm srednje klase, Prometej, Beograd
230. Šimić, Stjepan (2000): Teorija političke moderne, Zenica, NIPP Naša riječ
231. Šušnjić, Đuro (1976): Ribari ljudskih duša, Beograd, Mladost
232. Šuvar, Stipe (1974): Nacionalno i nacionalističko (eseji i polemički prilozi), Split, Marksistički centar
233. Tagore, Rebindranat (1990): Nacionalizam, Beograd, Alfa Beograd, Agencija "Draganić"
234. Tamir, Jael (2002): Liberalni nacionalizam, Beograd, Filip Višnjić
235. Tanasković, Darko (2006): Islam i mi, Beograd, Partenon
236. Tanović, Arif (1973): Etika i politika, Sarajevo, Svjetlost
237. Taylor, Charles (1997): "Nationalism and Modernity", in: J. Mc Mahan and R. McKim (eds), The Morality of Nationalism, New York, Oxfoird Universsity Press
238. Taylor, Charles, (1994): "The Politics of Recognition," in: Gutmann, Amy, (ed.), Multiculturalism, Princeton University Press, Princeton
239. Tejlor, Čarls (2000): Prizivanje građanskog, Beograd, Beogradski krug
240. Thomson, Mark (1995): Kovanje rata, Zagreb, Hrvatski Helsinški odbor
241. Todorov, Cvetan (2010): Strah od varvara, Loznica: Karpos
242. Todorov, Cvetko (1994): Mi i drugi (Francuska misao o ljudskoj raznolikosti), Beograd, XX vek.
243. Todorova, Marija (1999): Imaginarni Balkan, Beograd: XX. vek
244. Todorova, Marija (2010): Dizanje prošlosti u vazduh, Beograd: XX vek
245. Tofler, Alvin (1997): Šok budućnosti, Beograd, Grmeč
246. Tomanić, Milorad (2001): Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj, Beograd, Medijska knjižara Krug
247. Turen, Alen (2011): Nova paradigma (za bolje razumevanje savremenog društva), Beograd, Službeni glasnik
248. Uskufi, Hevai, Muhamed (2012): Bosansko- turski riječnik, Tuzla-Sarajevo, Općina Tuzla i Federalno ministarstvo za kulturu
249. Valerštajn, Imanuel (2005): Posle liberalizma, Beograd, JP Službeni glasnik
250. Varady, Tibor, (2002): „O šansama za etnokulturalnu pravdu u centralnoj istočnoj Evropi –sa osvrtom na Dejtonski sporazum", u: Kymlicka, Will i Opalski, Magda (ur.), Može li se izvoziti liberalni pluralizam?, Beograd, Beogradski centar za ljudska prava

251. Veber, Maks (1976): Privreda i društvo, Prosveta, Beograd
252. Vego, Marko (1982): Postanak srednjovjekovne bosanske države, Sarajevo, Svjetlost
253. Veler, Hans- Urlih (2002): Nacionalizam (istorija – forme – posledice), Novi Sad, Svetovi
254. Velikonja, Mitja (2007): Evroza, Beograd, XX vek
255. Vidojević, Zoran (1997): Tranzicija, restauracija i neototalitarizam, Beograd, Centar za sociološka istraživanja Instituta društvenih nauka Univerziteta u Beogradu
256. Volerstin Imanuel: Utopistika, ili istorijski izbori dvadesetprvog veka, Beograd, Republika (http://www.yurope.com/zines/republika/arhiva/2000/volerstin/1.html (posjeta 20.03.2002.)
257. Volkan, D.Vamik (1997): Blood-lines from ethnic pride to ethnic terrorism, Farrar, Straus and Giroux
258. Vrcan, Srđan (2006): Nacija nacionalizam i moderna država (između etnonacionalizma, liberalnog i kulturnog nacionalizma ili građanske nacije i postnacionalnih konstelacija), Zagreb, Golden marketing – Tehnička knjiga
259. Wachtel, Baruch, Andrew (2010): Stvaranje nacije, razaranje nacije, Sarajevo, Bošnjačka asocijacija 33
260. Watson, Seton Hugh (1980): Nacija i država, Zagreb, Globus,
261. Weber, Max (1989): Protestantska etika i duh kapitalizma, Sarajevo, Veselin Masleša
262. Williams, Paul i Cigar, Norman (1998): Ratni zločini i pojedinačna odgovornost, Sarajevo, Adem
263. Zgodić Esad (1997): Studije o politici, Sarajevo, B.H.COD
264. Zgodić Esad (1999): Ideologija nacionalnog mesijanstva, Sarajevo, VKBI
265. Zgodić Esad (2005a): Politike fantazija, Sarajevo, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava
266. Zgodić Esad (2005b): Politike poricanja, Sarajevo, DES
267. Zgodić, Esad (1996): Građanska Bosna, Ritam Tuzla
268. Zgodić, Esad (1998): Država, nacija, demokratija, Kantonalni odbor SDP Sarajevo, Sarajevo
269. Žiga dr Jusuf (1995): Uvod u sociologiju kulture, Sarajevo, Bosanski kulturni centar
270. Žiga Jusuf (1998): Zemljoradnici vremena, Sarajevo, Bosanski kulturni centar
271. Zulufirkarpašić Adil (1986): Bosanski Muslimani, Cirih, Bosanski institut

Članci u časopisima :

1) Allock, B. John (1999): Huntington, „civilizacije " i Bosna i Hercegovina: jedna irelevantna paradigma, Sarajevo, Forum Bosnae br. 6 /99

2) Apaduraj Ardžun: Suverenitet bez teritorijalnosti: Beleške za post-nacionalnu geografiju, http://alexandria- press.com/arhiva/on-line/NO-1/ suverenitet. html (posjeta 11.08.2002.)
3) Arendt, Hannah (1997): Eichman u Jerusalemu – izvještaj o banalnosti zla, Sarajevo, Dijalog br. 8
4) Avdispahić Babić, Jasminka (2001): Izazovi multikulturalizma, Sarajevo, Dijalog 1-2
5) Balić Smail (1998): Džihad kao zalaganje za mir i napredak, Sarajevo, Glasnik IZ u BiH br. 5-6
6) Bandžović, Safet (2003): Ratovi i demografska deosmanizacija Balkana (1912.-1941.) Prilozi 32, Sarajevo, str. 179-229.
7) Bašić, Goran (2007): Politika multikulturalnosti, zaštita ili kontrola etničkih identiteta?, Beograd, Filozofija i društvo, br. 3, str. 167-194.
8) Belohradsky, Vâclav (2001): Globalizacija- sve to smeće u jednoj riječi, Zarez br. 57, Zagreb http://www.zarez.hr/57/2_esej.htm (posjeta 02.03.2002.)
9) Bieber, Florian (2000): Bosna i Hercegovina i Liban: Historijske lekcije dviju multireligijskih država, Sarajevo, Forum Bosnae, br. 7-8/2000
10) Bose, S. (1995) : State crises and nationalities conflict in Sri Lanka and Yugoslavia. Comparative Political Studies, vol. 28, br. 1, str. 87-116
11) Bjelohradski, Vaclav (2000): Antinomije globalizacije, prosvećeno društvo, Beograd, REČ br. 58.4, str. 157- 179
12) Borovac- Pečarević, Martina (2011): Ideja multikulturalnosti i transformacija kulturnog identiteta u Europskoj uniji http://www.udruga-hrvatskih-diplomata.hr/wp-cont/uploads/2012/03/Martina-Borovac-Pe%C4%8Darevi%C4%87-Ideja-multikulturalnosti-u-EU.pdf (posjeta 10.12.2012.)
13) Bose, S. (1995): State Crises and Nationalities Conflict in Sri Lanka and Yugoslavia", Comparative Political Studies, 28, 1, pp. 87-116.
14) Bougarel, Xavier (1998): Bosanski islam: politička i(li)vjerska revolucija (5 nastavaka), Dani, Sarajevo od juli-avgust
15) Caputo Dante (2001): Globalizacija i država-nacija, Sarajevo, Socijaldemokrat br. 6-7
16) Cifrić, Ivan (2007) : Raznolikost kultura kao vrijednost, Zagreb, Soijalna ekologija, Vol. 16, No. 2 -3, str. 185 - 214
17) Conces, J. Rory (2001) : Objedinjeni pluralizam: gajenje pomirenja i okončanje etničkog nacionalizma, Sarajevo, Dijalog br. 3-4
18) Cvitković, Ivan (2001): Religija i društveni konflikti, Sarajevo, Dijalog 1-2
19) Cvitković, Ivan (2003): „Religije i (ne)nasilje", u: Vukomanović, M. i Vučinić, M. (prir.), Religijski dijalog: drama razumevanja, Beograd, BOŠ
20) Debeljak, Aleš (2001): Islamski radikalizam i "neprijateljaki" Zapad, Zarez br. 69, Zagreb
21) Duraković, Nijaz (1982): Rješavanje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, sa posebnim osvrtom na doprinos Josipa Broza Tita, Sarajevo, MSC, Priručnik ideološko političkog vaspitanja

22) Đerić, Gordana (2007): O čemu govorimo kada ćutimo i o čemu ćutimo kada govorimo? Beograd, Filozofija i društvo vol. 18. br. 3, str. 43–57
23) Dimitrijević, Nenad (2000): Reči i smrt: nacionalistička konstrukcija stvarnosti, Beograd, REČ no. 60/5 decembar, str. 137- 159
24) Đorđević, Mirko (2000): Hrišćanske perspetive tolerancije i dijaloga s osvrtom na balkanske prilike, Sarajevo, Forum Bosnae, br. 9-10/00
25) Egnju Džon i Korbridž Stjuart: Teritorija i demokratija, http://www.alexandria-press.com/novi_broj/teritorija.htm. (posjeta 13.07.2002.)
26) Filiandra, Šaćir (2003): Nominalizam i nacionalizam u savremenoj bošnjačkoj politici, Sarajevo, Dijalog (9) 1-2 str.253- 261
27) Fischer, Shlomo (2000): Netolerancija i tolerancija u jevrejskoj tradiciji i savremenom Izraelu, Sarajevo, Forum Bosnae, br. 9-10/00
28) Fleming, E. Kathryn (2001): Orijentalizam, Balkan i balkanska istoriografija, Beograd Filozofija i društvo, br. 18, str.11–32
29) Friedman, Francine (1999): Razvoj bosanskog identiteta u komunističkom periodu, Sarajevo, Forum Bosnae br. 6/99
30) Fuller, E. Graham (1997), Prepravljanje svjetskih granica, objavljeno u : World Policy Journal, spring 1997, pp. 11-21. prijevod A. Alibašić http://www.ibn-sina.net/bs/component/content/article/83-prepravljanje-svjetskih-granica.html (posjeta 10.07. 2014)
31) Garaudy, Roger (1997): Dijalog između kultura, Mostar, Kabes broj 19,
32) Giddens, Anthony (2000): Globalizacija, Zagreb, Diskrepancija br. 2
33) Golubović, Zagorka (2001): Nova levica, socijalizam i personalizam, Beograd, Republika br. 272
34) Gredelj, Stjepan (1997): Izazovi i zamke tranzicijske paradigme, Beograd, Filozofija i društvo broj XII, str. 41- 74
35) Gredelj, Stjepan (2000): Klerikalizam, etnofiletizam i netolerancija, Beograd, Sociologija br. 2, vol. 41, br. 2, str. 143-164
36) Greif, Tatjana (2008): Izbrisani ili ljudi bez zakonskog statusa, Zagreb, Zarez broj 223 http://www.zarez.hr/223/temabroja3.html (posjeta 01.03.2009.)
37) Gross Mirjana (1967): Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1879 do 1914. Historijski zbornik XIX-XX, 1966 - 1967.
38) Grbešić, Grgo (2013): Od ilirskoga pokreta i jugoslavenske ideje do neuralgičnih točaka u hrvatsko-srpskim odnosima u 20. stoljeću, Đakovo, Diacovensia 211 str. 85-107.
39) Grbo, Ismet: Nacija i društvena kriza, Sarajevo, Znakovi vremena Ibn Sina br. 18-19 Internet izdanje: http://www.ibn-sina.net/bs/component/content/article/230-nacija-i-drutvena-kriza.html (posjeta 16.09. 2008.)
40) Grbo, Ismet: Političko Bosanstvo i etničko Bošnjaštvo, Sarajevo, Znakovi vremena Ibn Sina br. 21 Internet izdanje: http://www.ibn-sina.net/bs/component/content/article/261-politiko-bosanstvo-i-etniko-bonjatvo.html (posjeta 16.09.2008.)

41) Hafizović, Rešid (2000): Tolerancija i kultura dijaloga u perspektivi islama, Sarajevo Forum Bosnae br. 9-10
42) Hafizović, Rešid : Labuđi pijev bosanskoj osobenosti, Sarajevo, Znakovi vremena br. 7-8 Internetsko izdanje http://www.ibn-sina.net/bs/component/content/article/ 118-labui-pijev-bosanskoj-osobenosti.html (posjeta 15.03. 2005.)
43) Handžić, Adem (1969): Etničke promjene u sjeveroistočnoj Bosni i Posavini u XV i XVI vijeku. Beograd, Jugoslavenski istorijski časopis, 1969/4
44) Hastings, Adrian (1998): Južni Slaveni, Forum Bosnae br. 1-2/98, Sarajevo
45) Hatibović, Džemal (2001): Bosanci i Bošnjaci, Republika br. 255, Beograd
46) Hobsbawn, Eric (2001): Invencija tradicije, Sarajevo, Dijalog 1-2.
47) Humo, Avdo (1969): Integracioni smisao državnosti. Finese nacionalnog pitanja. Sarajevo, Odjek od 01.04.1969.
48) Huntington, P. Samuel (1998): Zapad-jedinstven, a ne univerzalan, Sarajevo, Glasnik IZ u BiH, broj 5-6.
49) Husanović, Jasmina (1999): Kritički osvrt na mogućnost reartikuliranja zajednice i građanstva u duhu globalizacije, Sarajevo, Foum Bosnae br. 5.
50) Ibraković, Dželal (2001): Et(n)ičnost privatizacije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, Socijaldemokrat br. 6-7.
51) Ibraković, Dželal (1996): Civilizacija, narod, nacija ... Mostar, Kabes br. XIII
52) Inić, Slobodan (2000): Nacija protiv društva, Srbija (Kosovo) država opakih nacionaliteta, Sarajevo, Forum Bosnae, br. 7-8/00
53) Jančar, Drago (2000): Tamna strana mjeseca, Sarajevo, Forum Bosnae br. 7-8/00
54) Jeftić, Miroljub (2005): Ideološke osnove prisustva Al Kaide na prostorima bivše Jugoslavije Beograd, Srpska politička misao broj. 3-4 str. 63-74
55) Jović, Dejan (2001): Razlozi za raspad socijalističke Jugoslavije: kritička analiza postojećih interpretacija, Beograd, REČ, broj 62/8, str. 91-159
56) Jusbašić, Dževad (2003): Nekoliko napomena o etničkom razvitku u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, Dijalog (9) 1-2 str. 202- 213.
57) Kahteran, Nevad (2003): Bosanska paradigma: bosansko iskustvo multikulturalnih odnosa, Sarajevo, Dijalog (9) 1-2 str. 289- 295
58) Karčić, Fikret (2000): Muslimani Balkana na pragu 21. vijeka, Sarajevo, Znakovi vremena br. 9-10
59) Karić, Enes (1999): Bosanstvo i evropejstvo, bošnjaštvo i muslimanstvo, Sarajevo, Forum Bosnae br. 6/99.
60) Katunarić, Vjeran (2007): Oblici mira u multietničkim sredinama, Zagreb, Migracijske i etničke teme 23 4: str. 391–408
61) Kecmanović Dušan (2000): Psihijatri u doba etnonacionalizma, Sarajevo, Dijalog 3-4.
62) Kellerhoff Reinhard (1998): Sukob kultura, Sarajevo, Dijalog br. 5/6.
63) Kimlika, Vili (1999): Etnički odnosi i zapadna politička teorija, Habitus, br. 0, Novi Sad http://cmk.org.rs/linkovi/habitus/0/kymlicka 0.pdf (posjeta 03.11. 2001)

64) Kiss Endre (1997): Tipologija koncepta nacije u XIX stoljeću, Sarajevo, Dijalog br. 4/97.
65) Kolakovski, Lešek (1997) Pohvala kosmopolitizma, Beograd, Republika br. 175-176 http://www.yurope.com/zines/republika/arhiva/97/175/175_19.HTM (posjeta 15.02.2003.)
66) Kolstø, Pål (2007): The „narcissism of minor differences" – theory: can in explain ethnic conflict? Beograd, Filozofija i društvo broj 2.
67) Koprivica, D. Časlav (2013): Balkan kao evropska unutrašnja drugost. Novi Sad, Zbornik Matice srpske za društvene nauke, (143), str. 221-234.
68) Kristović, Mirjana (2012): Promišljanje multikulturalizma kao posebnog pristupa kulturnoj raznolikost, Niše, Teme, god. XXXVI, br.3 str. 1065-1086
69) Kržišnik – Bukić, Vera (1999): Bosansko pitanje u deset slika, Sarajevo, Forum Bosnae br. 6/99,
70) Kuljić, Todor (1993): Bespomoćni fašizam, Beograd, Institut Filozofija i društvo br. 4 str.61 -73
71) Künzli, Arnold (1968).: Opijum nacionalizma, Praxis br. 4, Zagreb
72) Kymlicka, Will (2001): Multikulturalno građanstvo, Dijalog 1-2, Sarajevo
73) Lošonc, Alpar (2001): Multikulturalnost u evropskom „zajedničkom prostoru ": kao izvor mita, Novi Sad, Habitus broj 0. http://cmk.org.rs/ linkovi/habitus/0/losonc 0.pdf (posjeta 10.01.2003.)
74) Lovrenović, Dubravko (1999): Pred gorgonskim licem svehrvatstva, Sarajevo, Forum Bosnae br. 6/99.
75) Lučić, Ivo (2004): Je li Bosna i Hercegovina Jugoslavija u malom? Mostar, Status (1) broj 2 str. 99-114
76) Lukes, Steven (1997): Pet bajki o ljudskim pravima, Sarajevo, Dijalog broj 5-6/97,
77) Maalouf, Amin (2000): Kada modernitet donose drugi, Sarajevo, časopis "99" br. 27-28/2000.
78) Mahmutćehajić, Fatima (1998): Povjerenje kao preduvjet društvene postojanosti i napretka, Sarajevo, Dijalog br. 1/1998.
79) Mahmutćehajić, Rusmir (2001): Ideologija nacije, Sarajevo, Glasnik IZ br. 9-10.
80) Mahmutćehajić, Rusmir (1999): Bosansko pitanje o svijetu, Forum Bosnae br. 3-4 /99, Sarajevo
81) Mastnak, Tomaz (1998): Dnevnik kužnih godina (Bilješke o evropskom antinacionalizmu), Mostar, Most br. 102. http://w1.500.telia.com/ (posjeta 07.11.2001.)
82) McCarthy, Justin: Stanovništvo osmanlijske Evrope prije i poslije pada Carstva, Glasnik IZ br. 7-8, Sarajevo 1999.
83) Mesić, Milan (2010): Multikulturalizam u Njemačkoj, Zagreb, Migracijske i etničke teme vol. 26, br. 3, str. 243–262.
84) Milosavljević, Olivera (1999): Nacionalizam u službi politike moći, Beograd, Sociologija br. 2.
85) Milosavljević, Olivera (1999): Nacionalni streotipi, Beograd, Nova srpska politička misao, vol. 6, br. 1-2), str. 7-25.

86) Miočinović, Mirjana: Pluriformnost u južnoslovenskom identitetu: kontraverze i razaranja, Forum Bosnae br. 3-4 /99, Sarajevo 1999.
87) Mitrović, Ljubiša (2006), Geopolitika i sociološki aspekti tranzicije jednog geografskog prostora od Balkana ka Jugoistočnoj Evropi, Beograd, Srpska politička misao, god. XIII, sv. 16, br. 1-2, str. 119- 128
88) Mitrović, Nenad (1996): Preispitivanje nacionalizma, Beograd, Republika br. 148.
89) Mladenović, Radoš: Nacionalizam i rat, http://www.suc.org/culture/ library/ Zvijer/narod/narod1.html (posjeta 10.02.2014.)
90) Močnik, Rastko (1997): Subjekt za kojeg se pretpostavlja da vjeruje i nacija kao nulta institucija, Sarajevo, Dijalog br. 4,
91) Molnar, Aleksandar (2001) : Nacionalizam F. Englesa, Beograd, Sociologija br. 1.
92) Mujadžinović, Dino (2000): Osmansko carstvo u tranziciji: Osmanski neuspješan put u modernizam, Zagreb, Diskrepancija br.2.
93) Nasr Sejjid Husein (1997): XXI stoljeće neće biti stoljeće sudara velikih religija, nego velika titanska borba između nijekanja religije i religije, časopis "Preporod" Sarajevo 4/587
94) Nasr, Sejjid Husein: Osvrt na teoriju o sukobu civilizacija, Ibn Sina, http://www. suc.org/culture/library/ (posjeta 10.03.2002.)
95) Naumović, Slobodan (2000): "Balkanski kasapi": mitovi i pogrešne predstave o raspadu Jugoslavije, Beograd, Nova srpska politička misao br. 1-2.
96) Nilević, Boris (1997): Katolička crkva i rat u Bosni i Hercegovini 1991-1995., Sarajevo, Dijalog broj 1.
97) Orvel, Džordž (2000): Beleške o nacionalizmu, Beograd, Republika br. 238-239.
98) Parsons, L. Howard (1968): Nekoliko teza o nacionalnom internacionalnom i univerzalnom, Zagreb, Praxis br. 4.
99) Pavković, Aleksandar (1998): Multikulturalizam kao uvod u rasparčavanje države: slučaj Jugoslavije, Sociološki pregled, Beograd br. 2 http://komunikacija.org.rs/ komunikacija/ casopisi/sp/ (posjeta 10.11.2002.)
100) Pišev, Marko i Milenković, Miloš (2013): Politička i antropološka kritika multikulturalizma, ("Islam" u anti-multikulturnoj retorici političara i antropologa Zapadne Evrope: kongruencija ili koincidencija?), Beograd, Etnoantropološki problemi, n.s. god. 8, sv. 4 str.995-984
101) Pobrić, Nurko (2000): Budućnost bez entiteta (Država, nacija i demokratija - Bosanskohercegovački kontekst), Mostar, Most br. 131 (42)
102) Premec, Vladimir (1997): Mogućnost i smisao mirenja, Sarajevo, Dijalog broj 5-6/97
103) Puhovski, Žarko (2001): Uporaba povijesti u tvorbi kolektivnog identiteta, Beograd, REČ broj 61/7 str.
104) Rahman, Fazlur (1999): Princip šure i uloga ummeta u islamu, Sarajevo, Glasnik IZ, br. 9-10

105) Ramadanović, Murat (2000): Bosanska emigracija u Osmanskom carstvu i sultanov suverenitet u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, Znakovi vremena br. 9-10.
106) Repovac, Hidajet (1995): Da li je moguća BiH multikulturalnost, Sarajevo, Odjek, br.2
107) Ristić, Borislav (2000): Kad palanka utihne, Beograd, Nova srpska politička misao br. 1- 2.
108) Rougemont, de Dennis (1996): Opći pogled na europsku kulturu od antičke Grčke do naših dana, Zagreb, Treći program hrvatskog radija
109) Šarčević, Abdulah (1999): Multikulturalizam, solidarnost, sloboda, Sarajevo, Forum Bosnae br. 6 /99,
110) Saura, Jaume (2000): Suverenitet Bosne i Hercegovine u međunarodnom pravu, Sarajevo, Odbrana br.2.
111) Schlesinger, Philiph (1993): Wishful Thinking: Cultural Politics, Media and Collective Identites in Europe, Journal of Communication, god. 43, br. 2
112) Schwan, Gesine (1997): Razorna moć prećutane krivice, Beograd, Republika br. 169-170
113) Seizović, Zarije (2012): Etno- mobilizacija i institucionalna diskriminacija u Bosni i Hercegovini, u Politička participacija u Bosni i Hercegovini, (ur. Gavrić, Saša), Sarajevo, Sarajevski otvoreni centar knj. 2, str. 11-39
114) Sekelj Laslo (2000): Etnička distanca, ksenofobija i etnonacionalistička manipulacija, Beograd, Sociologija, vol. 42, br. 1, str. 1-24
115) Seligman, B. Adam (2000): Prema fenomenologiji religijske tolerancije i Tolerancija i tradicija, Sarajevo, Forum Bosnae br. 9-10 /00
116) Sloterdajk, Piter (2000): Pravila za ljudski vrt, Beograd, REČ br. 57.3 str. 207-213
117) Slukan Altić, Mirela (2011), Hrvatska kao Zapadni Balkan – geografska stvarnost ili nametnuti identitet? Zagreb, Društvena istraživanja, god. 20, br. 2 (112), str. 401-413
118) Smit, Enton (1999): "Zlatno doba" i nacionalni preporod, Beograd, REČ. br. 56.2. str. 93-111
119) Stanković-Pejnović, Vesna (2010): Prošlost i budućnost multikulturalizma na jugoistoku Evrope, Podgorica, MP 3, str. 463–488.
120) Stanković, Vladan (2012): Sukob civilizacija na Balkanu i mogućnost njihovog prevazilaženja, Niš, Teme, god. XXXVI, br. 3, str. 1013-1031.
121) Stojanov Jurij (2000): Nastanak srednjovijekovne paradigme heretičke Bosne i njeni moderni odjeci, Sarajevo, Forum Bosnae br. 9-10 /00
122) Šijaković, Ivan i Đurić, Nemanja (2012), Diskurzivni habitus sociologije (o poretku sociološkim paradigmi), Banja Luka, Sociološki diskurs br. 8, str. 9-28
123) Šnajder, Slobodan (2001): Živjele male razlike! Beograd, REČ br. 61.7. str. 35-41
124) Šram, Zlatko (2010): Etnocentrizam, percepcija prijetnje i hrvatski nacionalni identitet, Zagreb, Migracijske i etničke teme, god. 26, br. 2, str. 113–142

125) Štobe, Hajnc Ginter (1999) "Religijske implikacije sukoba u Centralnoj i IstočnojEvropi", u: Kuburić, Zorica i Vukomanović, Milan (ur) Hrišćanstvo, društvo, politika, Niš: JUNIR
126) Tatlić, Šeki, Šefik (2008): Brandiranje fašizma, Zagreb, Zarez broj 223 http://www.zarez.hr/223/temabroja6.html (pogledano 01.03.2008.)
127) Taylor, Charls (2000): Politika priznanja, Novi Sad, časopis "Habitus", br. 1
128) Tepić, Ibrahim (1996): Borba Bošnjaka za autonomni položaj Bosne i Hercegovine u okviru Osmanskog Carstva u XIX stoljeću, Zenica, "Naša škola" br. 1.
129) Tibi, Basam (1999): Islamska dimenzija rata na Balkanu, Glasnik IZ br. 7-8, Sarajevo
130) Todorova, Marija (1999b): Balkan: od invencije do intervencije, Beograd, cyber izdanje REČ no. 001
131) Todosijević, Bojan (2001): Makro-politički instrumenti za regulisanje etničkih konflikata u Centralnoj i Istočnoj Evropi: Kritičko preispitivanje, Beograd, Sociologija, vol. 43, br. 2, str. 97-116
132) Udovicki, Jasminka (1998): Istorija Balkana, Spone i sukobi, Beograd, Republika br. 188, http://www.yurope.com/zines/republika/arhiva/98/188/188_16.HTM (posjeta 10. 10. 2001.)
133) Uzarewich, Charlotte (1996): Etnicitet kao rasizam, Beograd, Theoria, vol. 39, br. 3, str. 27-40
134) Veljak, Lino (1999): Multikulturalnost: bjelosvjetska iluzija ili uvjet opstanka civilizacije, Sarajevo, Forum Bosnae br. 6 /99.
135) Vrcan, Srđan (2001): Kultura kao društveno opasan pojam, Beograd, Reč no. 61/7 str. 105-114
136) Vrcan, Srđan (2001): Modernitet i barbarstvo, Zagreb, Zarez br.50, http:// www. zarez. hr/50/kultura 1.htm. (posjeta 20.01.2003.)
137) Vukomanović, Milan (2000): Religija, konflikt, identitet, Filozofija i društvo, XVI, str. 39-46
138) Wimmer, A, N. Glick Schiller (2002): Methodological nationalism and beyond: nation-state building, migration and the social sciences, Global Networks, 2/4, pg. 301–334.
139) Zgodić, Esad (2000): Evropocentrizam ili konvergacija "Paradigma Bosne", Sarajevo, Socijaldemokrat br. 1.
140) Žiga, Jusuf (1998): Bît multikulturnosti Bosne i njena fetišizacija, Sarajevo, Znakovi vremena broj 4.
141) Žiga, Jusuf (1998): Traktat o čovjeku, Sarajevo, Glasnik br. 9-10, 11-12.

Ostali izvori :

1) Bijela knjiga (2000), pripreme pridruženih zemalja Centralne i Istočne Evrope za integraciju u unutrašnje tržište Unije, (prijevod Nermina Bičakčić), Sarajevo Ministarstvo vanjskih poslova Bosne i Hercegovine

2) Ana Veselinović Petar Atanacković Željko Klarić (2011): IZGUBLJENO U TRANZICIJI - Kritička analiza procesa društvene transformacije, zbornik radova, Beograd, Rosa Luxemburg Stiftung

3) Bosanski duh (1999), Sarajevo, Biblioteka Bosna i Hercegovina mogućnosti i perspektive razvoja

4) Naša kraljevina i Balkansko poluostrvo (1925), udžbenik geografije za srednje škole, Beograd, Sveslovenske knjižarnice M.J. Stefanovića i druga

5) Prilozi Contributions (2000), Referati sa Međunarodnog naučnog skupa "Historiografija o Bosni i Hercegovini 1980-1998." održanog 4. i 5. novembra 1999. godine, Sarajevo, Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu

6) Politički pluralizam u demokratskoj tranziciji Bosne i Hercegovine (1998), Okrugli sto Sarajevo 01.07.1998. Sarajevo, Biblioteka Bosna i Hercegovina – mogućnosti i perspektive razvoja

7) Popović dr Vitomir, Lukić dr Vladimir (1997): Dokumenti Dayton – Pariz, Banja Luka, Insitut za međunarodno pravo i međunarodnu poslovnu saradnju

8) Radni materijal Analiza Nastavnih planova i programa "Nacionalnih predmeta" u Bosni i Hercegovini (Izvještaj eksperata UNESCO-a **Volker Lkenhart, Anastasia Kesidou, Stephan Stockman**), *interni materijal* Heidelberg, august 1999. godine - (kopija materijala u posjedu Dž.I.)

9) Rezolucije Vijeća sigurnosti UN o Bosni i Hercegovini (1995) : Sarajevo, Pres centar AR BiH

10) Sloboda religije u Bosni i Hercegovini, Odredbe iz univerzalnih i regionalnih dokumenata o ljudskim pravima u Daytonskom sporazumu, Svjetska konferencija religija za mir, New York – Sarajevo 1998.

11) Ustav Bosne i Hercegovine i ustavi entiteta i kantona-županija (1997) Sarajevo, Ministarstvo pravde Federacije BiH

„Optimistički posmatrajući složenu problematiku historijskog kontinuiteta trajanja Bosne i Hercegovine, autor niti jednog momenta ne dovodi u pitanje budućnost države i njenog matičnog naroda, pri čemu, kroz komparacije historijskih epohalnih promjena, kakve su egzistencija svih velikih i relevantnih svjetskih carstava upravo na ovom prostoru, uočava tu žilavu i veoma jasno prepoznatljivu „bosansku“ opstojnost i paradigmatičnost.„ Prof.dr. Ismet Grbo, izvod iz recenzije.

„Dželal Ibraković u ovom rukopisu ukazuje i na opasnost koja se nadvija nad cijelu planetu Zemlju (kroz usložnjavanje klimatskih promjena i uticaja čovjeka, nove trke u naoružavanju, razvoj tehnologije i totalna kontrola čovječanstva, trka u osvajanju svemira itd.) koje, bez obzira na njihovu realnu prijetnju i postojanje jasne svijesti o tome, još uvijek nisu u stanju da ponište još uvijek značajan potencijal kojeg u ubilačkom smislu nose i etnocentrizam i nacionalizam.“ Prof.dr. Hidajet Repovac, izvod iz recenzije.